

**ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞTE MUHAFAZAKÂR BASININ
KEMALİZM'E BAKIŞI (1945-1960)**

**Yüksek Lisans Yeterlik Tezi
Sema KÖSE**

ESKİŞEHİR 2019

**ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞTE MUHAFAZAKÂR BASININ
KEMALİZM'E BAKIŞI (1945-1960)**

Sema KÖSE

YÜKSEK LİSANS YETERLİK TEZİ
TARİH Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Kemal Yakut

Eskişehir
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ağustos 2019

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Sema KÖSE'nin "Çok Partili Hayata Geçişte Muhazafakâr Basının Kemalizm'e Bakışı (1945-1960)" başlıklı tezi 21 Ağustos 2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca toplanan Tarih Anabilim Dalında, **yüksek lisans tezi** olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Kemal YAKUT

Üye : Prof.Dr.Ayla EFE

Üye : Prof.Dr.Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ

İmza

Prof.Dr.Bülent GÜNŞOY
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞTE MUHAFAZAKÂR BASININ KEMALİZM'E BAKIŞI (1945-1960)

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos 2019

Danışman: Prof. Dr. Kemal Yakut

Türkiye’de 1945-1960 arası dönem hem çok partili hayata geçiş hem de CHP iktidarının el değiştirmesi dolayısıyla oldukça mühim bir sürece işaret eder. Öte yandan Soğuk Savaş’ın damga vurduğu iki kutuplu dünya düzeninde Türkiye’nin demokrasi bloğunun temsilcisi olan Batı’nın yeni lideri ABD’ye doğru yaklaşması siyasal, sosyal ve ekonomik dengeleri değiştirmiştir. Dengelerin değişmesi, sosyal anlamda İslamî değerlerin etkili olduğu grupların sessizliğini bozduğu yeni bir dönem başlatmıştır. Toplumun hatırı sayılır bir çoğunluğunu temsil eden muhafazakâr gruplar, çıkardıkları süreli yayınlar aracılığıyla Tek Parti dönemi ve Kemalist düşüncüyü kıyasıya eleştirerek bu devreye damga vurmuşlardır. Bu eleştiriler neticesinde özellikle de laiklik konusunda birtakım esnemeler yapılmış; dini yaşayış ve din eğitimi konusunda yeni kararlar alınmıştır. Daha da önemlisi bundan sonra siyasi partilerin gerekli popülizmi sağlamak adına İslami söylemlere daha fazla başvurmasıyla Türkiye’de siyasi dilin değiştiği bir dönem başlamıştır.

Anahtar Sözcükler: Kemalizm, Laiklik, Din, Muhafazakâr Basın.

ABSTRACT

THE CONSERVATIVE PRESS ON KEMALISM IN THE TRANSITION TO MULTI-PARTY LIFE (1945-1960)

Sema KÖSE

History Anniversary

Anadolu University, Institute of Social Sciences, August 2019

Supervisor: Prof. Dr. Kemal Yakut

Transition to a multiparty period from 1945-1960 indicates long life in Turkey as well as quite a momentous change hands due to the power of the RPP. On the other hand, the Cold War's bipolar world order hallmark struck by the representative of the Western block in Turkey's democracy, the new leader of the US rapprochement towards political, social and economic balance has changed. The change of balances has started a new era in which social values have affected the silence of the groups in which Islamic values are effective. Conservative groups, representing a considerable majority of the society, criticized the Single Party period and Kemalist thought through their periodicals. As a result of these criticisms, there have been some stretches, especially on secularism; new decisions were made on religious living and religious education. More importantly, after more contact with the Islamic discourse necessary to ensure the populism of political parties in Turkey began a period in which the change of the political language.

Keywords: Kemalism, Secularism, Religion, Conservative Press.

ÖNSÖZ

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye’de başlayan değişim günümüze kadar süren etkileriyle hem sosyolojik hem siyasi hem de ekonomik gelişmeleri etkilemiştir. Bu yıllar, ülkenin içinde bulunduğu güvenlik kaygısı dolayısıyla dış politikada Batı’ya doğru bir yönelimin başladığı ve ülke içinde de iktidar mücadelesinin iyice tırmandığı bir döneme tekabül eder. Özellikle de 1946 sonrası İsmet İnönü’nün demokrasiye geçiş yönündeki söylemlerini arttırması ve kanuni engellerin de kalkmasıyla siyasi ve düşünsel anlamda çok sesliliğin olduğu bir dönem başladı. Bu çok sesliliğin içinde daha baskın olan muhafazakâr düşünce olmuştur. İçinde İslamcı ve milliyetçi özellikleri de barındıran muhafazakâr düşüncenin Cumhuriyet dönemindeki kalkış noktası Kemalizm karşıtlığıydı. İçinde yaşadığımız siyasi sistem ve bu sisteme dair sorunların kaynağının anlaşılması, bu karşıtlığın anlaşılmasıyla mümkündür. Bu sebeple çalışmamızın ilk bölümünde Türkiye’nin çok partili hayata geçmesini hazırlayan uluslararası sorunları ve kendi içindeki değişimleri/gerilimleri inceledik. İkinci bölümde, Cumhuriyet döneminde iktidar-basın ilişkilerinin gelişimini ve muhafazakâr düşüncenin temsilciliğini yapan yayın organlarının nasıl bir atmosferde meydana çıktığını anlattık. Üçüncü ve dördüncü bölümde ise muhafazakâr yayın organlarında Altı Ok’a ve diğer sosyal/kültürel devrimlere yönelik bakış açılarını analiz ederek Kemalizm karşıtlığında öne çıkan konuları ortaya çıkarmaya çalıştık.

Bu tez, oldukça uzun ve meşakkatli bir çalışma neticesinde ortaya çıktı. Bu meşakkati gösteren çok fazla isim var. Danışman hocam Prof. Dr. Kemal Yakut, tez süresince her daim destekleyici ve cesaretlendiriciydi. Öyle olmasa bu tezi bitirmem mümkün olmazdı. Kendisine emeği ve sabrı için müteşekkirim. Turan Sina Şepitci’ye de verdiği tüm destekler ve ikincil kaynakları temin etme konusundaki yardımları için teşekkür ederim. Tabi ki bu süreçte uygun çalışma koşullarımı oluşturmam konusunda ailemin maddi ve manevi desteğinin önemli bir etkisi var. Anneme, babama, kardeşime, arkadaşlarıma, az ya da çok emeği geçen, katkısı olan herkese sonsuz teşekkürler.

Bursa, 2019

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan "bilim intihal tespit programı"yla tarandığını ve hiçbir şekilde "intihal içermediğini" beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Scma KÖSE

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ.....	1
1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA YENİ DÜNYA DÜZENİNE UYUM	12
1.1. Türkiye'nin Çok Partili Hayata Geçişinin Dinamikleri	1Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.1.1. Yeni dünya düzeni ve Türkiye.....	21
1.1.2. İkinci Dünya Savaşı sırasındaki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişim.....	27
1.2. Çok Partili Hayata Geçişte Muhafazakâr İdeolojinin Canlanması	38
1.2.1. Yeni partilerin kurulması.....	41
1.2.1.1. Milli Kalkınma Partisi	41
1.2.1.2. İslam Koruma Partisi.....	45
1.2.1.3. Türk Muhafazakâr Partisi.....	46
1.2.1.4. Demokrat Parti	46
1.2.1.5. Dernekler	49
2. 1945-1960 YILLARI ARASINDA MUHAFAZAKÂR BASININ CANLANMASI.....	52
2.1. Çok Partili Hayata Geçerken İktidar-Basın İlişkilerinin Durumu	52
2.2. Çok Partili Hayata Geçerken Muhafazakâr Basının Canlanması.....	59
2.2.1. Necip Fazıl'ın “Davası”: Büyük Doğu	60
2.2.2. “Hakka Tapar Halkı Tutar”: Serdengeçti.....	6Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2.2.3. Dini, ahlaki, siyasi mecmua: Selamet.....	64
2.2.4. Çok partili hayata geçişte “Din hürriyetinin sembolü”: Sebilürreşad.....	66
2.2.5. Bir doğu-batı sentezi: Türk Düşüncesi	68

2.2.6. Ehli Sünnet.....	70
2.2.7. Çok partili yaşama geçişte diğer muhafazakâr-milliyetçi-dindar yayınlar	71
3. ÇOK PARTİLİ YILLARDA MUHAFAZAKÂR BASINDA ALTI OK'A YÖNELİK ELEŞTİRİLER	72
3.1. Cumhuriyetçilik	73
3.1.1. Cumhuriyet'in temeli: Millî Mücadele'nin motivasyonu meselesi	77
3.1.2. Kemalizm'in miladi söylemi zerinden Cumhuriyet'e yönelik eleştiriler	79
3.2. Milliyetçilik	81
3.2.1. Türk milliyetçiliğindeki din vurgusu	85
3.2.2. Dinin ve milliyetin ortak düşmanları: Komünizm ve semitizm.....	88
3.2.2.1. <i>Anti-komünizm</i>	88
3.2.2.2. <i>Anti-semitizm</i>	93
3.3. Halkçılık.....	96
3.3.1. Muhafazakâr basında yeni halkçılık kurgusu	98
3.4. Devletçilik.....	101
3.4.1. İktisadi devlet teşekkülleri üzerinden devletçiliğe eleştiriler.....	105
3.5. Laiklik.....	110
3.5.1. Laikliğin uygulanışı ve irtica söylemine tepkiler.....	114
3.5.2. Din ve vicdan hürriyetinin sağlanmasına yönelik talepler	119
3.5.3. Din eğitimi sorunu.....	122
3.5.3.1. <i>İlkokullarda ve ortaokullarda din derslerinin okutulması meselesi</i>	125
3.5.3.2. <i>İmam-Hatip ihtiyacının karşılanması</i>	129
3.5.3.3. <i>Ankara İlahiyat Fakültesi'nin açılışı</i>	133
3.5.4. Din reformuna tepkiler	138
3.5.4.1. <i>Türkçe ezan eleştirileri</i>	140
3.5.4.2. <i>Türkçe Kur'an ve Türkçe ibadete tepkiler</i>	144
3.6. Devrimcilik.....	150
3.6.1. Muhafazakâr basında devrimin yeni tanımı.....	152
4. ÇOK PARTİLİ YAŞAMA GEÇİŞTE MUHAFAZAKÂR BASINDA MODERNLEŞMEYE BAKIŞ	156
4.1. Hukuk Devrimi.....	159
4.1.1. Muhafazakâr basında Medeni Kanun'a yönelik eleştiriler.....	162
4.2. Modern Yaşam Tarzına Yönelik Eleştiriler	164
4.2.1. Kadın modernleşmesi.....	165

4.2.2. Giyim kuşamda değişim	172
4.3. Kemalizm'in Kimlik Arayışı: Eğitim ve Kùltür Alanındaki Devrimler	176
4.3.1. Dil devrimine tepkiler	181
4.3.2. Halkevlerine yönelik eleştiriler.....	184
4.3.3. Köy Enstitülerine yönelik eleştiriler	187
SONUÇ	190
KAYNAKÇA	194
ÖZGEÇMİŞ	

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
a.g.k.	: adı geçen kaynak
Bkz.	: Bakınız
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
C	: Cilt
Çev	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
DP	: Demokrat Parti
RG	: Resmî Gazete
RPP	: Republican People's Party
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
ZC	: Zabıt Ceridesi

Giriş

Din, toplum ve insan yaşamında son derece önemli bir kurum olduğundan hemen her dönemde sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiştir. Amacı insan ve toplumu kavrayıp açıklamak olan sosyal bilimler ve onun alt dalları; din kurumu ve kavramı üzerinde durmak, düşünmek, çalışmak zorundadır. Çünkü din; insanlar arasındaki ilişkileri, insanın tutum ve davranışlarını, daha da fazlası olarak toplumsal yaşamı belirleyen temel kurumlardan biri olagelmıştır.¹ Bu Türkiye için de böyledir. Dinle ilgili tartışmalar ve araştırmalar sadece günümüz Türkiye'sinin değil, Osmanlı'nın ve genç Cumhuriyet'in de başlıca meselesidir. Bunu mesele haline getiren husus da dini vicdan sahasıyla sınırlama görüşüne dayanan laikliğin icadıdır.

Batı'daki din ve devlet ilişkilerinin kendine has yapısının ortaya çıkardığı laiklik, daha sonra dünyadaki düşünce sistemlerini etkileyerek siyasi değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu değişim, siyasal iktidarın kaynağını Tanrısal olmayan kaynaklara dayandırma yönelimiyle ilgilidir. Tanrısal bir meşruiyetin yerini millete dayanan bir meşruiyet almıştır. Bir yönüyle millet; Tanrısal olmayan ama aynı zamanda tanrısal nitelikte bir gizemlilik taşıması itibarıyla neredeyse dinin yerine geçmiştir. Böylece dinsel bütün, siyasal iktidar dışında kalan başka bir alanda iktidarını sürdürmüştür. Dini ve siyasi iktidarın bu ayrılığı laik sistemi oluşturmuş ve buna bağlı olarak siyasi iktidarın niteliği, biçimi, geçerliliği de değişmiştir.²

Türkler, İslamiyet'i 8. yüzyıl itibarıyla kabul etmeye başlamış ve kurdukları devletlerde İslami kurumlara önemli bir yer vermiş oldukları halde din; 16. yüzyılda Arap topraklarının Osmanlı'ya katılmış olmasıyla ve bundan böyle Osmanlı hükümdarlarının kendilerini Halifelik makamının bir varisi olarak görmeleriyle hakimiyet kazandı.³ Fakat bu aynı zamanda yepyeni bir sorun demektir. Osmanlı, çeşitli tarikatlar ve mezheplerden oluşan parçalı bir kitle ile karşı karşıya kalmıştı. Diğer taraftan Osmanlı'daki Aleviler ve Şiîler de merkezi otoritenin kurulmasında büyük bir zorluk yaratıyordu. Osmanlı, Aleviliği ve Şiîliği denetim altında tutmak için Sünnî İslam'ı empoze etme yoluna gitti. Diğer taraftan da devlet kontrolü altında dinî bir elit ortaya çıkarmaya ve bu elit tarafından kontrol edilen bir eğitim sistemi kurmaya çalıştı. Bu görevlilerin geçimleri devlet

¹G. Şaylan (1992). *Türkiye'de İslamcı siyaset*. Ankara: V Yayınları, s. 13.

²Ç. Özek (1982). *Devlet ve din*. İstanbul: Ada Yayınları, s. 10.

³Ş. Mardin (1991). *Türkiye'de din ve laiklik. Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler III*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 40.

tarafından karşılandığı için, dini görevliler zamanla memur haline geldi. Ulemeden yüksek konumdaki kişiler bazı durumlarda yönetime de iştirak etti. Devlet ve ulema arasındaki bu ilişki, ulemanın siyasal ve sosyal alandaki etkinliğini artırdı. Netice itibariyle hem bürokratik hem de İslami bir yönetim şekli ortaya çıktı; fakat 18. yüzyılın ortası itibariyle yönetimin bürokratik özelliği İslami özelliğinin önüne geçti. Bunun böyle olmasının nedeni, sosyal ilişkilerin problemlili kısımlarıyla ilgilenen bir grup memurun laik tavrıydı.⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başladığı sırada, gerilemenin sebebi olarak iki zıt görüş ortaya çıktı. Ulemaya ait ilk görüşe göre Osmanlı, Müslümanlığın gereklerini yerine getirmeyi ihmal ettiği için inancının güçlü olduğu dönemki kudretini kaybetmişti. Laik bürokrasi ve askeri memurlar ise bu bozulmanın sebebi olarak askeri gerilemeyi gördüklerinden bu alanda bir reform hareketine giriştiler.⁵ Bu aynı zamanda Osmanlı'da Batılılaşma süreci de başlattı. Batılı tarzda kurulan askeri okullar, artık geri döndürülemez bazı gelişmelerin ilk adımlarıydı. Öte yandan günümüze dek süren din ve laiklik karşıtlığı da başlamış oldu.

III. Selim döneminde ilk defa programlı bir şekilde ele alınan Batılılaşma hareketi Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen) adıyla döneme damga vurdu. Yeni kurulan modern ordunun Batılı tarzda giydirilmesine gösterilen tepkiyle başlayan olaylar, III. Selim'in öldürülmesine kadar gitti. Bu örnek, reform karşıtı grubun Batılılaşma karşısındaki ilk tepkilerinden biriydi. Ancak daha önce de söylediğimiz gibi önlenemez değişim çoktan başlamıştı. III. Selim'in başladığı proje II. Mahmut döneminde ivme kazanarak devam etti. Bu dönemde yapılan idari, askeri ve eğitim alanlarındaki değişikliklerle birlikte Osmanlı'daki dinsel kimlik önemli ölçüde değişti. Onun halefi Abdülmecit tahta geçer geçmez ilan edilen 1839 Tanzimat Fermanı; kanun önünde herkesi eşit kabul eden hukuk devleti esaslarına göre düzenlenmiş ilk metindi ve akabinde birçok değişikliği getirdi.

Tanzimat döneminde dinin sosyal yaşamdaki etkisini azaltan bazı hukuki gelişmeler oldu. Ticaret Kanunu, Ceza Muhakemesi Kanunu gibi Batılı devletlerden alınan yasalarla görülecek davalar için Şer'i Mahkemelerdeki kadıların yetersiz kalması üzerine Nizamiye Mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelerin başına modern ülkelerdeki gibi bir yargıç getirildi. Öte yandan eğitim anlayışındaki önemli bir gelişme olarak okullarda dünyevi dersler arttırıldı. Çeşitli alanlarda eğitim almak üzere Batı'ya öğrenci gönderildi. Avrupa'da III. Selim itibariyle daimî hale gelen elçiliklerde Osmanlı'nın genç

⁴Mardin, 1991, a.g.k., 41-42.

⁵Mardin, 1991, a.g.k., 44.

memurlarına görevler verildi. Onlar döndüklerinde hak, hürriyet, eşitlik, kanun üstünlüğü gibi fikirlerden etkilenmiş vaziyetteydiler. Osmanlı'nın kötü gidişatının çaresi olarak meşrutî sistemi gören Agah Efendi'nin Tercüman- Ahval'i, Şinasi'nin Tasvir-i Efkar'ı, Namık Kemal'in İbret'i gibi; basın yoluyla halkı eğitme amacının yanı sıra fikir gazeteciliği geleneğinin de başlatıcısı olan yayın organlarıydı. Bu isimlerin meşrutî sistemi tanıttığı ve bir kamuoyu oluşturma amacıyla kaleme aldıkları yazılardaki düzeni değiştirmeye yönelik tavır, Türkiye'de basını muhalif bir temele oturtan başlangıç noktasıydı. Bunun yanı sıra Osmanlı modernleşmesinde etkili olan bürokrat kesimin daha da öne geçmesini sağladılar. Çünkü dönemin padişahı Abdülaziz'e muhalif olan bu isimler diğer yandan da çeşitli kurumlardaki memuriyetlerini sürdürmekteydiler.

1876 Kanun-i Esasi, muhalefetin ilk siyasi başarısı oldu. Bu ferman anayasa; kusurlarına rağmen o zamana kadar kaynağını dinden alan monarşinin, dünyevi hale gelmesinin ilk adımıydı. Ne var ki Kanun-i Esasi'yi ilan edeceği sözüyle tahta geçen ve tahta geçer geçmez verdiği sözü yerine getiren II. Abdülhamit, 93. Harbi'ni öne sürerek parlamentoyu tatil etti. Böylece tüm kararların II. Abdülhamit iradesiyle alındığı bir istibdat ortamı oluştu, basın yoğun bir sansüre uğradı. Yine de bazı çok önemli gelişmeler bu istibdat ortamında ortaya çıkmıştı. Bunlardan ilki, Balkan milletlerinin birbiri ardına bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle birlikte, elde kalan Müslüman toprakları korumak isteyen II. Abdülhamit'in; İslamcılık politikasına sarılmasıydı. Bu politika dahilinde ilk defa Küçük Kaynarca Antlaşması'na Kırım'ın Osmanlı Halifesine bağlı kalması için kullanılan Halifelik makamı, daha da ön plana çıkacak şekilde kullanılmaya başlandı. II. Abdülhamit bu konuda tarikat şeyhlerinden ve nüfuzlu kabile reislerinden faydalandı. En önemli ve tecrübeli yöneticileri, Anadolu ve Suriye başta olmak üzere, Müslümanların çoğunlukta olduğu vilâyetlere gönderdi. Halifelik makamından faydalanarak Panislamist ideolojiyi yaymaya çalıştı.⁶ Bu politika dahilinde basında da İslamcı görüşler daha fazla yer bulmaya başladı. Bu nedenle İslamî yayıncılığın oluşum süreci II. Abdülhamit devrine götürülebilir.

II. Abdülhamit'in İslamcı politikasıyla benzer süreçte İstanbul'da başlayıp Paris'te ivme kazanan bir Jön Türk hareketi ortaya çıkmıştı. Tarihin bir cilvesi olarak bu hareketi oluşturan gençler, yine II. Abdülhamit'in açtığı okullarda pozitif bilimlerin ışığında eğitim almış kimselerdi. Bu gençler Batı'nın o denli güçlü olmasının sebebinin

⁶<https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulhamid-ii> (erişim tarihi: 21.07.2019)

sosyal bilimlerdeki ilerlemeleriyle ilişkilendirmişti ve pozitivismi her şeyden üstün görmeye başlamışlardı. Daha sonra yabancı yazarların Jön Türkler adını verdiği grubu harekete geçiren şey, tasavvur ettikleri ideal toplulukla II. Abdülhamit dönemi topluluğu arasındaki değer uyumsuzluğu idi. Diğer bir deyişle Jön Türkler, sosyal bağların soyut ilkelerle kurulduğu bir toplum istemiyorlardı.⁷

İstibdat rejiminden kaçanlar ve Paris başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde faaliyet gösteren Osmanlı İttihat Terakki Cemiyeti üyeleri çağdaş değerler üzerine inşa ettikleri fikirleri yaymak adına o günün en işlevsel kitle iletişim aracı olan basını kullanmışlardı. Bu gazetelerin içinde, Ahmet Rıza'nın çıkardığı Meşveret, Abdullah Cevdet'in çıkardığı İttihat, Mizancı Murat'ın çıkardığı Mizan gazetesi bunlara örnektir. Bunlar dışında çok sayıda Jön Türk gazetesi de hür fikirleri yaymak adına kullanılmıştı.

Gerek basın yoluyla gerekse Carbonari usulü kurdukları cemiyetle örgütlenen ve güçlenen Jön Türkler, 23 Temmuz 1908'de yaptıkları ihtilalle yönetime geldi. İttihat Terakki, devletin çağdaş bir devlet haline gelmesi için Tanzimat'la başlayan devleti dinden ayırma işini daha ileriye taşıması gerektiğini biliyordu. Fakat bu yol, Yeni Osmanlılar ideolojisinin anayasasıyla tıkanmıştı. Kanun-i Esasi, İslam dinini devletin resmi dini haline getirmişti. II. Abdülhamit'in izlediği politika da bunu pekiştirmişti. Bu nedenle 1908 İhtilalinin aynı düzeni devam ettirmek üzere yapıldığı varsayılmıştı. Devlet ve din arasındaki bağıllık en ılımlı liberallerin bile çözülmesini istemeye cesaret edemeyeceği kadar doğallaşmış durumdaydı. Din ve devlet ayrımını amaç edinen bir anayasal sistemin düşünülemez olması 1908'den sonraki siyasi bunalımın başlıca nedeni olmuştu.⁸

1916'da Ziya Gökalp'in sayesinde siyasi bunalımı kısmen giderecek bazı gelişmeler oldu. Gökalp hazırladığı bir muhtıradan, din ve din adamları sorununun halledilmesi için bu konuyu "diyanet" diye adlandırdığı bir alana sürmek gibi bir çözüm önermişti. Onun muhtırasına uyularak Şeriat mahkemeleri Şeyhülislam'lık'tan alınıp Adalet Bakanlığı'na bağlandı, Evkaf İdaresi dinden tamamen ayrılarak mali-ticari bir daire haline getirildi, Şeyhülislam'lık kabineden çıkarıldı, bütün medreseler Maarif

⁷Ş. Mardin (2015). *Jön Türklerin siyasi fikirleri (1895-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 19.

⁸N. Berkes (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 430.

Bakanlığına bağlandı. Bu tedbirler din ve devletin ayrılmasına yönelik akımın bir parçasıydı.⁹

Öte yandan bu dönem dinde reform, Türkçe ibadet, Arap alfabesinin tadil edilmesi, dilde sadeleşme gibi Cumhuriyet dönemine ilham olacak bazı tartışmalar da yapılmıştı. Daha önemlisi kadın; kendi gücünü fark etmiş ve hayata katılmaya başlamıştı. Güçlü, cesur ve idealist kadın tipinin ilk örneklerinin İkinci Meşrutiyet dönemindeki romanlarda olması tesadüf değildir. Öte yandan dönemin bazı kadın cemiyetleri, basınının gücünü fark etmişti. Bu farkındalık çok sayıda kadın dergisini Türk basınına kazandırdı. Kadındaki bu değişim geleneksel toplumun kurallarının yıkılmaya başlamasının en büyük göstergesiydi.

Bahsettiğimiz bu birikim ve Batıcı rasyonel-pozitivist hareketin etkisiyle İslamcılık, II. Meşrutiyet döneminde bir ideolojiye dönüştü. Türkçülük ve Garpcılık gibi düşünce akımlarıyla da mücadele eden İslamcılar, düşüncelerine entelektüel bir boyut kazandırmaya çalıştılar. Kaynağı on üç asırlık bir din olan bu ideoloji, günün koşullarına yenilikler sunabilmek adına revizyonist bir tutum izledi.¹⁰ Oysa klasik İslamcılar savundukları fikirleri, eski bir zamandan almaktaydılar. Bu kaynak, vahşet ve bedeviyet halindeki kavimden büyük bir imparatorluk yaratmış olan İslam medeniyeti anlatısıydı. Kur'an esasları üzerinde yükselen bu medeniyet, maddi ve manevi nüfuzu ile kıtalara hükmetmişti. Aynı zamanda eski Yunan ve Roma'nın fikri ve siyasi miraslarından da faydalanarak geniş bir felsefe ve tefekkür meydana getirmişti. Kısacası İslam, zengin medeniyeti ve düşüncesi bakımından istenen ve aranan örneklerle sahipti. İslam'ın ana prensiplerine dönüş klasik İslamcılığın ana tezlerinden biriydi.¹¹ Ne var ki Meşrutiyet döneminde İslamcılık bazı kollara ayrılarak Garpcılık ve Türkçülükle birleşmek zorunda kalacaktı. İslamcılığı revizyonist olmak zorunda bırakan gelişmeler, milliyetçilik akımından etkilenen Arapların İngilizlerle aynı safa geçmesiyle başladı. Giderek daralan Osmanlı toprağı, Türklerin yaşadığı Anadolu'dan ibaret kalmıştı. Bu nedenle İslamcılık milliyetçiliği de içine alacak şekilde değişmek durumundaydı. Bunun yanı sıra bir grup İslamcı, Batılı modern kavramları İslamlaştırarak bir senteze yöneldiler. Örneğin, modern bir kavram olan demokrasiyi İslami bir yorumla ele alıp zaten Kur'an'ın da bunu emrettiğini söyleyerek bir orta yol buluyorlardı. İslam Dünyası, Beyanülhak, Sırat-ı

⁹Berkes, 2003, **a.g.k.**, 459.

¹⁰H. Küçük Sevil (2005). *İttihat ve Terakki döneminde İslamcılık hareketi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü s.13-14.

¹¹T. Z. Tunaya (1998). *İslamcılık cereyanı-I*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, s. 14.

Müstakim (Sebilürreşad) dönemin İslamcılarının fikirlerini paylaşmak için yayınladıkları dergilerden birkaçıydı.

Aslında dönemin kendine has şartları içinde gündelik hayatın hemen her alanına sirayet etmiş ve bir anlamda meşruiyetin başat kaynakları arasında yer alan dinin, yeni problematikler karşısında kendini nasıl yenileyeceği sorusu en başta İslamcılarının problemi olarak ortaya çıkmıştı. Dönemsel şartlar gözlemlendiğinde dini bir “yük” olarak görenlerin varlığı da söz konusu olmasına rağmen, dönemin şartlarına bağlı bir duyarlılık dinî ya da değil, hatta dinin varlığına karşı bile olsa İslamî bir lehçe içinde kamuoyuna takdim edildi. İslamcılığın sahip olduğu kazanımın; değişim ve dönüşüm konseptleri içinde ele alındığında ortaya çıkan en bariz sonuçlardan birinin toplumsalı yeniden kurgulayıp inşa etmesiydi. İslamcılığın politik bir repertuar içinde şekillenen evreni Müslüman toplumlarının yeni direnç kanallarını yansıtmaktaydı.¹²

Mustafa Kemal, bu direnç kanallarının en baştan beri farkındaydı. Millî Mücadele’nin başlangıcında saltanat ve hilafeti kurtarma söylemiyle yola çıkması belki de bu direnci yersiz bir zamanda ortaya çıkarmamak içindi. Benzer şekilde I. TBMM’nin açılışı da cuma gününe denk getirilmiş ve açılış dualar eşliğinde yapılmıştı. Fakat gerçekte Kemalist devrimin amacı doğrudan bu direnci oluşturan kurumları tasfiye edip yerine laik temellere dayanan bir ulus devlet inşa etmektir. Uluslaşmayı başaramayan toplumların modernleşemeyeceğini düşünen Mustafa Kemal, bunun temellerini Millî Mücadele sırasında atmıştı. Burada başlayan ulusal benlik idraki, ümmetten millete geçişin bir örneğiydi.¹³ Diğer bir deyişle, Atatürk’ün benimsediği milliyetçilik, ümmetçiliğin dine dayanan ideolojisinin aksine yurttaş kimliğini öne çıkaran Batılı tarzda bir milliyetçiliktir. Bu anlayışın temelleri atılırken egemenlik hakkını halka veren bir söylem benimsenmiş, dolayısıyla milliyetçilik, halkçılıkla birlikte yükselmiştir.

Ulusal devlet ilkesinin ayrılmaz bir parçası olan laiklik, malum sebeplerden dolayı savaşın bitmesinden sonraya bırakılmış ve ayrı bir siyasa gerektirmişti. Laikliğin temelini oluşturulması için 3 Mart 1924 günü kararları oldukça önemlidir. Ulus iktidarının dini iktidardan üstün olmasını sağlamak için Hilafet kaldırıldı. Aynı gün, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile beraber eğitim-öğretimde birlik sağlandı ve tüm okullar Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlandı. Böylece eğitim sistemi ve medreseler kontrol altına

¹²N. Subaşı (2018). Erken dönem İslamcı düşüncenin ve neşriyatın dinin toplumsallaşma biçimine etkileri. *İslam’ı Uyandırmak Meşrutiyyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler* (Ed. Lütfi Sunar). İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s.6.

¹³E. Aybars (1994). *Atatürk çağdaşlaşma ve laik demokrasi*. İzmir: İleri Kitabevi, s.107.

alınmış oldu. Son olarak Şeriye ve Evkaf Vekaleti kaldırılarak devlet kontrolü altında Diyanet İşleri Başkanlığı oluşturuldu. 1928’de Anayasa’dan “Devletin dini İslam’dır” ibaresinin çıkarılmasıyla anayasanın laikleşmesi de sağlanmış oldu. Biraz daha sonra, 1937’de Kemalizm dayandığı temel prensipler olan Altı İlke’nin Anayasa’ya girmesiyle laiklik anayasal anlamda kabul edilmiş olacaktı.

Batılı ülkelerden alınan yeni ceza yasası, borçlar kanunu ve medeni kanun da hem hukuku hem de toplumsal ilişkileri laikleştiren gelişmelerdi. Bunlarla aynı anda modern kıyafetlerin giyilmesinin teşvik edilmesi ve hatta 1925 yılında memurlara şapka giyme zorunluluğunun getirilmesi, bir yandan şekil olarak Batılı toplumlarla benzer olmayı diğer taraftan da bir zihniyet değişikliği yapmayı hedefleyen atılımlardandı. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla da dini hurafe ve taassup kurumları ortadan kaldırıldı. Diğer bir deyişle kamusal alanda İslam’a referans eden öğeler tasfiye edilmeye çalışılıyordu.

Bu çağdaşlaşma anlatısının satır aralarında başka bazı olaylar da gerçekleşmiyor değildi. 1924 yılında Cumhuriyet’in nihai hedefi olan demokrasiyi sağlamak adına bir deney yapılmıştı. Bu, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kuruluşuydu. Fakat deney, rejimi tehlikeye atan Şeyh Sait isyanının başlamasıyla son buldu. İsyan bastırılıp, parti kapatıldıktan sonra ülkede Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edildi ve İstiklal Mahkemeleri dönemi başladı. Bu mahkemelerde isyancılar ve çeşitli yollarla isyana sebebiyet verenler yargılandı. Yargılananlar arasında birtakım gazeteciler de bulunuyordu. Bazı gazeteciler isyanı tetikledikleri için cezalandırıldılar. Aynı zamanda çok sayıda dergi ve gazete kapatıldı. Bu kapatılan dergiler arasında İslamcı neşriyat da vardı. Diğer bir deyişle 1925 sonrası her türlü muhalefet kontrol altına alınmaya çalışıldı. Basın çok ciddi bir sansüre uğradı. İnkılabı destekleyen dergi ve gazetelerin dışında yayın yapılmasına izin verilmedi. Kısacası basın tek sesli olduğu bir dönem başladı. Bu bilgiler ışığında 1925’ten sonra yapılan atılımları yeniden gözden geçirir ve bu devrimlerde toplumsal rızanın olup olmadığına dair bir soru sorarsak ne yazık ki tam bir cevap alamayız.

Terakkiperver deneyiminin olumsuzluğuna rağmen 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası’yla bir kez daha demokrasiye geçilmeye çalışıldı. Fakat Serbest Fırka girişimi o zamana kadarki “sükûn” ortamını bozmuştu. Denetim altındaki basın bile bu gevşemeyle birlikte muhalif birtakım fikirler beyan etmeye başlamıştı. Muhalefetin giderek artması nedeniyle parti kendi kendini feshetti.

Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyinin hüsrarla sonuçlanması Cumhuriyet reformlarının kamusal alanda İslam’a referans yapan tüm öğeleri kaldırma girişiminden

doğan bazı sorunları bir kez daha açık etti. Bunlardan biri, kamusal alandan din atıldığı zaman iktidarın meşruiyetinin nereden türeyeceğiyle ilgiliydi. Bu, ikinci bir soruyu da doğuyordu: Kutsallığını yitirmiş bir kamusal alan bayağılaşmadan nasıl kurtulacaktı? Kurucu kadronun elinde iki kaynak vardı: Kurtuluş Savaşı mucizesi ve temsili hükümet tasarımı. Bu tasarım sayesinde iktidar, meşruiyetini yönetilenden alıyordu. Yönetenler, yönetilenlerin temsilcisi oldukları için meşru oluyorlardı. Ne var ki Cumhuriyet, bu meşruiyetin üretiminde başarılı olamamıştı.¹⁴

Cumhuriyet Halk Partisi ileri gelenleri, meşruiyet üretimini başarılı bir şekilde çözmek ve Kemalizm'i içinde bulunduğu bunalımdan kurtarmak için kültür alanına yönelmek gibi bir çözüm ürettiler. 1931'de Türk Tarih Kurumu'nun kurulmasıyla birlikte başlayan Türk tarihini aydınlatma üzerine yapılan çalışmaların amacı Türklerin İslam'dan önce de büyük devletler ve medeniyetler kurduğunu göstermekti. Böylece o zamana kadar bir zemine oturamamış olan Türk milliyetçiliği, tarihin çok eski devirlerindeki din etkisinde olmayan bir yere bağlanmıştı. Türk Dil Kurumu'nun kurulmasıyla başlayan dilde sadeleşme kapsamında ezan, Kur'an ve ibadetin Türkçeleştirilmesine yönelik adımlar dinin özünü tanıtmak ve gericiliği ortadan kaldırmak için yapılan hamlelerdendi. Buradaki çalışmaları ve Kemalizm'i Türkiye'nin en ücra köylerine bile tanıtmak ve yaymak üzere kurulan Halkevleri de yoğun bir çalışma programıyla 1932'de işe koyulmuştu. Yenilikleri kamuoyuna tanıtmak ve onları yeniliklere alıştırmak için de basın kullanılmıştı. Türk inkılabının ideolojisi oluşturmakla görevli Kadro, Halkevleri'nin yayın organı Ülkü, İrade-i Milliye, Cumhuriyet gibi dergi ve gazeteler bu amaca hizmet eden başlıca süreli yayınlardandı.

İlginçtir ki Kemalizm'in bu köklenme girişimi başka bir taraftan muhafazakâr yorumların doğmasına neden oldu. Kemalizm'i içinde olduğu sıkıntılı süreçten çıkarmaya çalışan bazı iyi niyetli isimler Kemalizm'i gelenekle birleştirmeyi denediler. Bu geleneğin içinde kuşkusuz ki din ve bazı mukaddes değerler de vardı. Böylece Kemalizm'in muhafazakâr yorumları meydana gelmiş oldu. Kültür Haftası, Yeni Adam, Felsefe Yıllığı gibi mecmualar bu fikirlerin toplandığı yayınlardandı.

Cumhuriyet, 1930'ların sonuna doğru kendini korumak için sadece Kemalizm'i yeniden üretmek değil, başka bazı mücadelelere de girmek zorunda kaldı. İkinci Dünya

¹⁴Y. S. Tezel (2006). Tanzimattan sonra imparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Muhafazakarlık Sorunsalı: devamlılıklar değişimler ve kırılmalar. (Ed. A. Çiğdem), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları. s.33-36.

Savaşı'nın başlamasıyla Mihver Devletlerle Batılı Müttefikler arasında kalan Türkiye, stratejik önemi dolayısıyla her iki tarafın da planına dahil etmek istediği bir ülkeydi. Bu nedenle Türkiye savaşa girmeme prensibi doğrultusunda hassas bir denge politikası izlemek durumunda kaldı. Bu süreçte ülkede yaşanan maddi krizden dolayı çıkan bir dizi kanun giderek toplumsal tepkiyi artıracak bazı vergilendirmeler getirdi. Bu tepki savaşın sonuna doğru bir kine dönüştü. Bunun yanı sıra Türkiye savaşın sonunda siyasi yalnızlık ilkesini terk edip Batı'yla birlik olacağı bir sürece girmiş oldu.

Türkiye'nin çok partili hayata geçmesi Türkiye'nin Batı'ya yaklaşmasının sonuçlarından biridir. Diğer bir neden ise toplumda ve siyasi çevrelerde demokrasiye olan özlemdir. Bu isteği yansıtan muhalif basın, Türkiye'de çok partili hayata geçiş sürecini hızlandırarak Türk gazeteciliğinin tarihsel mirası olan düzeni değiştirme rolünü hakkıyla oynamıştı.

1945'ten sonra İsmet İnönü'nün demokrasiyi öne çıkaran konuşmaları ve 1946 yılı itibarıyla kurulan dernek ve partilerin etkisiyle Türkiye'de görece özgürlük ortamı oluştu. O zamana kadar sessiz bir bekleyişte olan muhafazakâr kesimin canlandığı bir dönem başladı. Süreçte kurulan siyasi partilerin programlarında dinle ilgili meselelere yer vermesi Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasi ve sosyal anlamda dindar-muhafazakâr bir söylem başlattı. Bu gruplar dindar-muhafazakâr fikirlerin ve taleplerin paylaşıldığı çok sayıda süreli yayın çıkararak basının kamuoyu oluşturmadaki gücünü kullanmaya başladılar.

Demokrat Parti'nin kurulmasından sonra, Demokrat Parti ileri gelenleri halkla temas ettikçe dini değerlerin zannettiklerinden daha fazla yaşıyor olduğunu gördüler.¹⁵ Bu farkındalık partinin gerekli popülizmi sağlamak adına din alanına daha fazla girmesine sebep oldu. Ve böylece Türk siyasetinde ilginç bir birliktelik başladı. Bu birliktelik özellikle de ekonomik alanda liberal istekler neticesinde kurulmuş olan Demokrat Parti'yi muhafazakâr-liberal bir tarafa yaklaştırdı. Aslında birbiriyle pek de ilgisi olmayan muhafazakarlık ve liberalliğin bir araya gelişi o günün Türkiye koşullarında işlevsel bir politika yarattı. Mukaddesatçı söylemleriyle halkın gönlünü

¹⁵Şerif Mardin'e göre Cumhuriyet seçkinlerinin en büyük hatası halk İslam'ını kural dışı sayması olmuştur. Bu yüzden İslam'ın yüzeyde görülmeyen çok önemli fonksiyonlarını idrak edemeyip bu fonksiyonların kolayca başka bir yapıya devrolabileceğini zannetmişlerdir. Mardin'e göre göz önüne almadıkları şey Sünni, Ortodoks İslam dışında gelişen halkın büyük bir kısmına yayılmış, kültür kodlarına yansımış bir de "volk İslamı" olduğuydu. Bkz.; Ş. Mardin (2014). Cumhuriyet devrinde "volk" İslamı. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim, s. 141-154.

kazanan Demokrat Parti, öte taraftan da ekonomide izlenecek liberal politikayla Türkiye’de yeni yeni oluşmaya başlayan sermaye sahibi sınıfı yanına çekmişti.

Çalışmamıza konu olan 1945-1960 arasındaki zaman aralığı Türkiye’de dini bir canlanma başlatmış; Türk basınında onlarca dindar, muhafazakâr, milliyetçi tandanslı dergi ve gazete çıkmıştır. Bizim çalışmamızın ağırlık noktasını Büyük Doğu, Selamet, Serdengeçti, Sebilürreşad, Ehli Sünnet, Müslüman Sesi, Türk Düşüncesi dergileri oluşturmuştur. Bu dergileri seçmemizin sebebi, yayınladıkları dönemde savundukları fikirlerle belli bir kitleyi etkilemiş ve bir ideoloji etrafında toplanmış olmalarındandır. Örneğin Büyük Doğu dergisi; muhafazakâr ve İslamcı çevrelerde Necip Fazıl’ı “üstad”laştıran muhafazakâr popülist bir söylemin temellerini atmıştı. Selamet, Mehmet Akif’in fikirlerini devam ettirme gayesiyle çıkmış ve İslam dinini modernleşmeye karşı savunan birtakım ilmî tartışmalar yapmıştı. Serdengeçti, muhafazakâr- milliyetçi kesime hitap eden ve bu konuda diğerlerine göre daha sert çizgilere sahip olan bir dergiydi. Dolayısıyla neredeyse faşizme varacak bir söylemle dönemin Türkçü bakış açısını yansıttı. Sebilürreşad, İkinci Meşrutiyet yıllarına dayanan uzun yayın geçmişiyle, din hürriyetinin kazanılması için mücadele edenlerin buluşma noktasıydı. Ehli Sünnet, daha ziyade, din-siyaset-laiklik üçgenindeki alanda kalarak Sebilürreşad’a benzer bir çizgi izlemişti. Müslüman Sesi, din eğitimindeki kesintiden doğan dini eğitim eksikliğini gidermek misyonuyla çocuklara ve gençlere yönelik dini bilgiler paylaşmıştı. Bunları yaparken ılımlı bir tavır izleyen derginin sahibi Lütfullah Baydoğan, daha sonra imam-hatip kurslarına eğitmen olarak seçilenler arasında olmuştu. Onlardan daha sonra yayın hayatına başlayan Türk Düşüncesi, sentezci bakış açısıyla modernleşme, din, gelenek konularında okuyucusunu aydınlatma, Batı hakkındaki doğru bilinen yanlışları düzeltmeye yönelmişti.

Adı geçen süreli yayınların ideolojilerini tanımlamak için kullanılan üç farklı kavram vardır: İslamcı, milliyetçi, muhafazakâr. Bu üç akımı birbirinden ayırmak oldukça zordur. Bunun sebeplerinden bir tanesi Türk İnkılabı ve modernleşme düşüncesinin ana akımına göre muhafazakarlığın; dinî düşünce ve İslam kavramları yerine kullanılmasıdır. Bu, ana akımı kuran iradenin yaklaşımıyla ilgilidir. Yenilikçi modernist söylem, kendi karşı kutbunu teşkil eden ve gericilik olarak gördüğü fikirlerin tümüne İslamcılık demeyi uygun görmüştür. Yanı sıra, Batı dışı dünyada gelişen Türk muhafazakarlığında milliyetçilik ve İslamcılık arasında güçlü bir süreklilik de mevcuttur. Örneğin, Türk modernleşme paradigması ve onun ilkesel temeli olan medeniyet-kültür

ayrımı, Salit Halim Paşa ve daha sonra Mehmet Akif'te İslami terimlerle ifade edilmiş olarak bulunabilir.¹⁶ Bu yüzden Türkiye'de muhafazakarlığı doğrusal bir eksene oturtmak ve analitik olarak inşa etmek neredeyse mümkün değildir. Muhafazakarlığın çok eksenli olma özelliği onu olgusal bir gerçekliğe dayandırma açısından da büyük bir zorluk yaratır.¹⁷

Tanıl Bora'nın tespiti bu zor kavramın aydınlanmasını sağlayan bir bakış açısı sunar. Bora'ya göre İslamcılık aslında ilk doğduğunda muhafazakâr değildi. Örneğin, monarşist ya da hilafetçi bir restorasyon talebi hiç olmamıştı. Hatta dinî anlam dünyasının yıkılmasına bir tepki olarak çıkan Şeyh Said isyanı bile İslamcı aydınlar tarafından bir restorasyon tasarısı olarak görülmemişti. İslamcılığı muhafazakarlığa dönüştüren, Cumhuriyet'in kurucu iradesinin 1920'ler ve 1930'lardaki "militan laisizmiyle" gerçekleşti. Militan laisizm politikası Türk inkılabının ve modernleşmenin en büyük aşırılığıydı. Modernleşmeyi bu aşırılıklardan arındırmak ve gelenekle barıştırma isteği olarak gelişen muhafazakarlık, bu aşırılıktan etkilendi. Nihayetinde 1950'lerden itibaren İslamcılık (muhafazakarlık olarak İslamcılık), kendini laisizme karşı bir tür kültürel restorasyon talebiyle ortaya koymaya başladı.¹⁸

Bu bilgiler ışığında çalışmamızda kullanılan dergiler için muhafazakâr basın ifadesinin kullanılacak en müsait kavram olduğu kanaatindeyiz. Adı geçen dergiler, kendi içlerinde İslamcı ve milliyetçi ağırlıkları açısından ayrılımlarına rağmen gösterdikleri ortak muhafazakâr tavır Kemalist modernleşmeyi onaylamamaları olmuştur. Cumhuriyet'in Osmanlı'dan kopma isteğine karşı pozisyon alan dergiler, Kemalist ilkelere ve modernleşmeye kendilerine uygun yeni yorumlar getirerek çoğunlukla revizyonist bir tutum sergilemişlerdir. Öte yandan 1950'lerin ortalarına doğru komünizm ve Semitizm karşıtlığında da birleşerek Türk gencinin bu ideolojilerden etkilenmemesi için de çaba göstermişlerdi.

¹⁶T. Bora (1997). Muhafazakarlığın değişimi ve Türk muhafazakarlığında bazı yol izleri. *Toplum ve Bilim*, sayı 74, s. 20.

¹⁷Tezel, 2006, **a.g.k.**, 21.

¹⁸Bora, 1997, **a.g.k.**, 21.

1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA YENİ DÜNYA DÜZENİNE UYUM

2 Eylül 1945, yakın dönem dünya tarihi için oldukça anlamlı bir gündü. Bu tarihte İkinci Dünya Savaşı tamamen sona ermişti ve geride kalan galip liderler kendi kaderlerini belirlemek üzere çeşitli çalışmalara başlamıştı. Savaşın yıkıcı ve sert koşullarından fazlasıyla etkilenen dünya, deyim yerindeyse bundan dersini almıştı. Herkes güven ortamının yeniden sağlanması gerektiğinin farkındaydı. Bunun yanı sıra savaşın kazananları olan Sovyetler Birliği ve ABD¹⁹ yeni kurulacak düzende etkili olmak istiyordu. Bu nedenle 1945 yılı sonrasında dünya; komünizmin temsilcisi olan Sovyetler Birliği ve anti-komünizmle kendini var eden ABD arasında adeta ikiye bölündü. Bu gelişme, dünyanın iki kutup etrafında kümelenmesi anlamına geliyordu ve 1990'lara kadar devam eden, adına da "Soğuk Savaş" denen bir çekişmeyi de beraberinde getirdi. İki kutup arasındaki gerilim sadece siyasette değil; bilimde, ekonomide ve daha pek çok alanda kıyasıya bir rekabetin de habercisiydi. Bu rekabet ortamı elbette ki dünyamızı etkiledi. Çeşitli ideolojiler, ekonomi anlayışları; hatta sanat, edebiyat gibi gündelik yaşamımızı etkisi altına alan çeşitli argümanlar bu iki kutuptan ithal edildi.

Doğu kutbunun liderliğine soyunan Sovyetler Birliği, ideolojisi gereği aslında anti-empyralist ve anti-sömürgeci tarafı temsil ediyordu; ancak bir süre sonra işin rengi değişti. Sovyetler Birliği'nin, Almanya'nın elinden kurtardığı topraklardan çıkmayarak işgalci bir kimliğe bürünmesi fazla uzun sürmedi. Doğu Avrupa, bazı Türkî devletler, Letonya, Ukrayna ve daha birçok ülkenin kurulduğu topraklar 1990'lı yıllara kadar bu işgalci politikanın etkilerine maruz kaldılar. Sovyetler Birliği'nin yayılmacı tutumu ABD'nin dünyadaki geleceğini tehlikeye atıyordu. ABD buna karşı koyabilmek için Fransız ihtilalinden kalma fikirleri kullanarak, onların altını yeniden çizmeye karar verdi. Böylece, demokrasi kavramı yeniden parladı.

Dünya siyasetindeki bu değişim Türkiye için de bir uyum sürecini beraberinde getirdi. Türkiye'nin 1945 yılı ve sonrasında yaşadığı değişim, aslında yeni dünya düzenine uyum süreci ile ilgilidir. Bu süreç, savaş arifesindeki ve esnasındaki politikaların bir devamı ve neticesidir.

¹⁹Bu savaşın önemli sonuçlarından biri de Avrupa'nın dünya üzerindeki hakimiyetinin sona ermesi oldu. Artık Batı'nın lideri ekonomik gücü de elinde bulunduran ABD idi.

1.1. Türkiye'nin Çok Partili Hayata Geçişinin Dinamikleri

1930'ların ikinci yarısından sonra hızla ikinci bir savaşa doğru sürüklenen dünya siyasetini takip eden ve güçlü dostlar edinmesi gerektiğinin farkında olan Türkiye; halihazırda Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin İlanı gibi yakın tarihine damga vuran pek çok olayı bizatihi yaşamış bir yönetici kadronun elindeydi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında takip edilen politikada bu deneyimlerin ve endişelerin payı büyüktü, denebilir.²⁰ O dönemdeki haritaya bakıldığında Türkiye'nin, Nazi egemenliği altındaki Avrupa ülkelerinin içine uzanan bir tampon pozisyonunda olduğu görülür. Her yanı Mihver güçlerle sarılmış durumda olan Türkiye, yine de direnerek savaş dışı kalmayı başardı.²¹

İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sadece birkaç ay sonraya denk düştü. Türkiye 1939 yılında kendini birdenbire ateş hattının içinde buldu. Bugün hala İsmet İnönü'nün siyasal başarısına örnek olarak gösterilen 1939-1945 yılları arasındaki Türk dış politikası her ne olursa olsun savaş dışı kalma prensibi üzerine kuruldu. Savaş başlamadan evvel tarafsızlık politikasını takip etmeye çalışan Türkiye, savaş sırasındaki koşullar dolayısıyla zaman zaman tarafsız, kimi zaman da taraflı fakat savaşmayan ülke pozisyonuna girecekti.

1930'ların sonuna doğru gelindiğinde Türkiye açısından tehlike çanlarını çalan gelişme, Mihver devletler arasında olan İtalya'nın Arnavutluk'a yaptığı harekât oldu. Bu gelişme karşısında kendini koruma altına alması gerektiğini düşünen Türkiye'nin hedefi, İngiltere ve Fransa'ya yaklaşmak; aynı anda da Sovyetler Birliği ile Kurtuluş Savaşı'ndan beri süregelen dostane ilişkileri de bozmamaktı. Bu amaç doğrultusunda İngiltere'yle olan görüşmelerini Sovyetler Birliği'nden saklamayan Türkiye, benzer bir ittifak antlaşmasını onlarla da yapma isteğini dile getirdi.²² Zaten Batılı devletlerle olan ilişkisinin Sovyetler Birliği ile olan ılımlı havayı etkilemesini hiçbir zaman arzu etmemiş olan Türk devlet adamları, zaten onun da Batı ittifakında yer alacağı beklentisini taşıyordu.²³

²⁰S. Deringil (2003). *Denge oyunu İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin dış politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.57.

²¹Deringil, 2003, **a.g.k.**, 1.

²²B. Oran, (2009). *Türk dış politikası Kurtuluş Savaşı'ndan bugüne olgular, belgeler, yorumlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt:1, s.416.

²³C. Koçak, (1996). *Türkiye'de Milli Şef dönemi (1938-945)*. İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 1, s.246.

Savaşın başlamasına sayılı günler kala Sovyetler Birliği'nin daveti üzerine Moskova'ya giden Saracoğlu, 25 Eylül 1939'da başlayan görüşmelerde tahminin oldukça dışında bir manzara ile karşılaştı. Türk- İngiliz- Fransız İttifakı ile Türk-Sovyet dostluğu arasında bir bağlantı noktası bulmayı amaçlayan Saracoğlu'nun düşüncesine karşılık; Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ittifakını yönlendirme çabası içindeydi. Hatta ve hatta Montrö Sözleşmesi'nde de bazı değişiklikler yapmak istediğini söyledi.²⁴ Sovyetler Birliği'nin tutumu elbette ki Türk tarafı için hayal kırıklığıydı.²⁵ Bu gerilime rağmen 1 Ekim 1939'da yeniden masaya oturuldu. Ancak yine gündemde Montrö'nün değiştirilip Boğazların ortak savunmaya açılması, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlere ait savaş gemilerinin Boğazları kullanmalarının engellenmesi gibi konular gündeme gelince bir ilerleme kaydedilemeyeceği net bir biçimde anlaşıldı ve görüşmelere ara verildi.²⁶ Saracoğlu, Moskova'dan ayrıldı.

Saracoğlu'nun Moskova'dan dönüş yolculuğu sırasında Ankara'da yeni bir iş birliğinin temelleri atılıyordu. 19 Ekim 1939'da Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında Üçlü İttifak Antlaşması imzalandı.²⁷ Bu antlaşmaya göre Türkiye, Avrupa devletlerinden birinin saldırısına uğradığı takdirde İngiltere ve Fransa Türkiye'ye yardımda bulunacaktı. Aynı zamanda antlaşmada adı geçen devletlerden birine Akdeniz'de herhangi bir saldırı olursa, devletler tüm olanaklarını kullanarak birbirine yardım edecekti. Diğer bir madde, İngiltere ve Fransa'nın; Yunanistan ve Romanya'ya verdiği garantiler eğer onları savaşa girmeye mecbur ederse Türkiye'nin de tüm olanaklarıyla yardımda bulunacağını söylüyordu. Son olarak, İngiltere ve Fransa antlaşma dışında kalan bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa Türkiye tarafsız kalacaktı. Bu maddeler dışında antlaşmaya eklenen protokol de önemlidir. Bu protokolle antlaşmaya Sovyet çekincesi eklenmiş oldu, antlaşmanın yükümlülükleri Türkiye'yi hiçbir şekilde Sovyetler Birliği ile ters düşürecek

²⁴İ. Tekeli ve S. İlkin, (2014a). *Dış siyaseti ve askeri stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.143

²⁵Saracoğlu'nun bu yolculuğu sırasında, Türkiye'nin planlarını altüst edecek bir gelişme olan, Almanya ve Sovyetler Birliği arasındaki saldırmazlık antlaşması imzalanmıştı. Moskova'ya vardığında bunu öğrenen Saracoğlu, söz konusu konjonktürde Sovyet Rusya'yla anlaşmaya varmanın çok zor olduğunu düşünüyordu. Yine de Ankara'nın da isteğiyle, bir ortak nokta bulmak adına bir süre daha orada kaldı.

²⁶Oran, 2009, **a.g.k.**, 420.

Daha sonra anlaşılmıştır ki, aslında bu görüşme Almanya'nın isteği doğrultusunda yapılmıştır ve Türkiye'nin yapacağı üçlü antlaşmanın Almanya'nın istekleri doğrultusunda yönlendirilmesi amaçlanmıştır. Bkz: Tekeli ve İlkin (2014a), s.145. Bundan bir adım daha ötesi de düşünülerek, Türkiye'nin, Batı bloğundan koparılıp Mihver devletlerin yanında savaşa girmesi istenmişti. Bkz: Cemil Koçak,1996, **a.g.k.**,270.

²⁷Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 145.

bir duruma sebep olmayacaktı.²⁸ Ayrıca antlaşmanın yürürlüğe girmesi Türkiye'ye açılacak özel kredilere ve acil malzeme yardımına bağlıydı, Türkiye ancak bu yardımlardan sonra verdiği taahhütlerden sorumlu olacaktı.²⁹ Bu şart oldukça önemliydi, çünkü süreç içinde denge siyasetinin dayanak noktalarından birini oluşturmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndaki Türk dış politikasının tarafsız ve savaş dışı kalma üzerine kurulduğunu yukarıda belirtmiştik, ancak şunu da eklemek gerekir ki Türkiye'nin bulunduğu stratejik konum dolayısıyla bu çok zor bir politikaydı. Yine de başta İsmet İnönü olmak üzere dış işlerinden sorumlu diğer yöneticiler bu dezavantaj gibi görünen durumu bir avantaja çevirerek kimi zaman güçlü dostlarına yaklaştılar; eğer bu dostları üzerlerine gelmeye başlarsa da onların karşıtlarıyla ilişki kurarak bir denge sağladılar.³⁰

Savaşın ilk yılları Türkiye açısından sürprizlerle dolu geçti. Türkiye'nin antlaşma imzaladığı ülkelerden olan Fransa mağlup oldu ve tarihi düşmanlarından olan İtalya savaşa girdi. Sovyetler Birliği'nin de ne yapacağı tam olarak belli değildi. İtalya'nın Yunanistan'a saldırması 1939'da imzalanan antlaşma doğrultusunda Türkiye'nin savaşa girmesini gündeme getirdi. İngiltere bu konuda bir süre baskı yaptıysa da uzun müzakerelerden sonra Türkiye'yi büsbütün kaybetme korkusundan dolayı Türkiye'nin savaş dışı kalma durumunu kabul etmek zorunda kaldı.³¹

1941 yılında Türkiye'nin Batılı müttefiklerinin yanı sıra Almanya'yla da yakınlaşması gündeme geldi. Bunun sebebi Almanya'nın Bulgaristan'a kadar ilerlemesi ve Türkiye'yle adeta sınır komşusu olmasıydı.³² Türkiye'nin olası bir saldırıyı engellemek için ilişkilere dostane bir şekil vermesi gerekliydi. Fakat aynı anda İngiltere; Balkanlar'da ilerleyen İtalya'ya ve Bulgaristan'daki Almanya'ya karşı savaş açması için Türkiye'yi ikna etmeye çalışıyordu. Türkiye bu baskılara karşı koyarken iki noktaya dayandı: Birincisi, 1939 Anlaşması'nın Türk ordusunun güçlendirilmesine yönelik malzeme yardımı yapılacağına ilişkin şarttı, çünkü bu söz yerine gelmemişti. İkincisi ise, Türkiye bu zayıf haliyle Mihver'e karşı savaş açarsa İngiltere'ye yardım etmekten çok, kolaylıkla yenileceği için Almanya'nın önünü açacak ve gerçekte İngiltere'nin işini zorlaştıracaktı.³³

²⁸Koçak, 1996, **a.g.k.**, 28.

²⁹K. Gürün (1983). *Dış ilişkiler ve Türk politikası (1939'dan günümüze kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, s.13.

³⁰Deringil, 2003, **a.g.k.**, 58.

³¹Deringil 2003, **a.g.k.**, 132.

³²Deringil 2003, **a.g.k.**, 137.

³³Koçak, 1996, **a.g.k.**, 525.

Türkiye'nin; Almanya, Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında sıkışıp kaldığı bir dönemde -17 Şubat 1941'de- Türk-Bulgar Ortak Beyannamesi yayınlandı. Bulgaristan'ın Mihver devletler arasına katılmasından biraz önce yapılan bu anlaşmayla beraber Türkiye ve Bulgaristan arasındaki ilişkiler dostluk esaslarının hâkim olacağı bir şekle getirildi.³⁴ Söz konusu gelişme tahmin edileceği üzere İngiltere açısından pek de hoş karşılanmadı. Ne var ki Türkiye için o an esas olan şey yakınındaki tehlikeye karşı önlem almaktı. Sovyetler Birliği'nin ne yapacağını hala belli olmadığı bir ortamda mümkün olduğunca ittifaklar kurarak kendini korumaya aldı.³⁵ Bundan hemen sonra 25 Mart 1941'de Sovyetler Birliği ile de bir saldırmazlık antlaşması imzalayarak bir süreliğine de olsa Sovyet gerginliğinin azalmasını sağladı.³⁶

1941'in Mayıs ayında Almanlar, Balkanlar'daki başarılarıyla bölgedeki İngiliz gücünü önemli ölçüde kırdı. Almanya'nın amacı elini daha da güçlendirmek için Türkiye'yle olan ilişkisini güçlendirmektir. Bu doğrultuda Türkiye'deki Alman Büyükelçisi Papen aracılığıyla Hitler ve İsmet İnönü arasında mektuplaşmalar başladı.³⁷ Eşzamanlı olarak İngiltere'yle de görüşme halinde olan Türkiye; onların tepkisini çekmemek adına bir Türk-Alman Antlaşması yapılması durumunda bunun Türk-İngiliz ittifakına ters düşmemesi için gerekli olan koşulları sağlayacağını belirterek adeta bir nabız yoklaması içindeydi. İngiltere'den bu konuda anlayış beklediğini ifade ederek tepkileri mümkün mertebe yumuşatmaya çalışıyordu.³⁸

Yoğun bir görüşme trafiğinin ardından uygun ortam sağlanınca 18 Haziran 1941'de Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması Ankara'da imzalandı.³⁹ Bu antlaşmayla Almanya'dan, Türk-İngiliz Antlaşması'na zarar gelmeyeceği konusunda taahhüt alındı. Almanya, Türkiye aleyhinde herhangi bir harekât yapmayacağını sözünü vermiş oldu. Bunların karşılığında Türkiye de Türk ve Alman çıkarlarını ilgilendiren meselelerde Almanya'ya yardım edecekti. Anlaşma on yıl süre ile geçerli olacaktı.⁴⁰

Türk-Alman Antlaşması'ndan sadece birkaç gün sonra Almanya, 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırdı ve savaşı genişletti.⁴¹ Saldırının olduğu gün, Churchill yapmış olduğu bir konuşmada o vakte kadar komünizm düşmanı olduğunu;

³⁴Koçak, 1996, **a.g.k.**, 527.

³⁵Koçak, 1996, **a.g.k.**, 532.

³⁶Oran, 2009, **a.g.k.**, 437.

³⁷Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 195.

³⁸Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 197.

³⁹Gürün, 1983, **a.g.k.**, 31.

⁴⁰Gürün, 1983, **a.g.k.**, 32.

⁴¹Gürün, 1983, **a.g.k.**, 73.

ancak artık ne olursa olsun Nazilerle savaşılan herkese yardım edeceklerini bildirdi. Bu gelişme Türkiye'nin öneminin bir kez daha altını çiziyordu. Kısacası Türkiye için yeni bir baskı unsuruydu.⁴²

Churchill'in konuşmasının üzerinden bir ay bile geçmeden 13 Temmuz 1941'de İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında bir yardım antlaşması imzalandı.⁴³ Antlaşmanın imzalanmasından sonra İngilizler, Türkiye üzerinden Sovyetlere yardım göndermeyi gündeme getirdi. Bu Türkiye için istenmeyen bir durumdu; çünkü Türkiye'nin Almanya'yla imzaladığı anlaşmaya ters düşerek, bir bakıma ona karşı savaşa dahil olması anlamına geliyordu. Türkiye derhal bir müzakere süreci başlattı ve netice olarak İngilizleri İran üzerinden yardım göndermeye ikna etti.⁴⁴ Türkiye bir kez daha savaşın dışında kalmayı başarmış oldu, ancak bu tutumunun Sovyetler Birliği tarafından tepki görmesi hiç de uzak değildi.⁴⁵

1941'in sonlarına gelindiğinde Japonya'nın ABD'nin Pasifik'teki üssü Pearl Harbour'a saldırması ABD'yi de savaşa çekti, aynı zamanda Japonya'nın yayılcı tutumu Uzakdoğu'da bir savaş ortamı yarattı.⁴⁶ ABD'nin savaşa girmesi demek, Mihver güçlerin kazanma ihtimallerinin dikkate değer bir şekilde azalması anlamına geliyordu.⁴⁷ 1942'nin sonlarına doğru bu ihtimalin daha da netleşmesi üzerine, Türkiye'nin Müttefikler yönündeki eğilimi de arttı.⁴⁸

1942'nin en önemli olayı Stalingrad mücadelesi idi. Hava koşulları ve stratejik hatalar Alman ordularını epey zorladı. Sovyet ordusunun Almanya'yı püskürtmesi yakın gibi görünüyordu.⁴⁹ Öte yandan 1940'tan beri oldukça çekişmeli geçen Kuzey Afrika Savaşı'nda da İngilizler, Mihver ordularına karşı üstün duruma geçti.⁵⁰ Türkiye 1942'de, Almanya'yla olan yakınlığını koruyarak herhangi bir taraf kesin üstünlük sağlamadığı

⁴²Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 210.

Türkiye aynı anda diğer taraftan da Kuzey Suriye'de toprak ve Ege denizinde daha fazla otorite vaadiyle Almanya tarafından savaşa sokulmak isteniyordu. Bu sayede Almanya Türkiye üzerinden Ortadoğu ve Yakındoğu'ya inebilmeyi planlıyordu. Bkz.; Koçak, 1996, **a.g.k.**, 604,612.

⁴³Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 210.

⁴⁴Gürün, 1983, **a.g.k.**, 85.

⁴⁵Gürün, 1983, **a.g.k.**, 88.

⁴⁶Deringil, 2004, **a.g.k.**, 167.

⁴⁷Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 230.

⁴⁸Deringil, 2004, **a.g.k.**, s.167.

⁴⁹Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 253.

⁵⁰Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 260.

için, savaşın başından beri yapmış olduğu gibi, kendini ölçülü bir tavırda tutuyordu.⁵¹ Alenen bir taraf seçmek için henüz çok erkendi.⁵²

1943, savaşın akıbetinin artık belli olduğu yıldır. Ayrıca Türkiye'nin bundan böyle nasıl bir dış politika izleyeceğini şekillendiren birtakım görüşmeler de 1943'ün ilk haftalarında başladı. ABD ve İngiltere'nin Avrupa'ya yönelik stratejilerini görüşmek için 24 Ocak 1943'te Kazablanka'da düzenledikleri zirve, savaşın gidişatını da Türkiye'yi de ilgilendiriyordu.⁵³ 14 Ocak'ta görüşmelere başlayan Churchill ve Roosevelt önemli bir karar aldılar: Savaş Mihver devletlerin kayıtsız şartsız teslimiyetine kadar devam edecekti.⁵⁴ Türkiye ile ilgili hüküm de Türkiye'nin en kısa zamanda aktif bir şekilde savaşa katılmasını sağlayacak koşulların yaratılmasıydı. Bunun uygulaması İngiltere'ye bırakıldı.⁵⁵ Konferans biter bitmez görüşme isteğini İsmet İnönü'ye bildiren Churchill, 30-31 Ocak 1943 tarihlerinde Adana'ya geldi. İsmet İnönü ve Churchill Yenice İstasyonu'ndaki İsmet İnönü'ye ait özel vagonda gizli bir görüşme yaptılar.⁵⁶ Churchill bu toplantılarda Türkiye'ye kuzeyden ve güneyden gelen tehlikelerin engellendiğini, ancak yine de petrol bölgelerine açılmak isteyen Almanya'nın yaz aylarında Türkiye'ye saldırma ihtimaline karşılık Türk ordusunun güçlendirilmesi gerektiğini söyledi.⁵⁷ İsmet İnönü de bunda bir sakınca olmadığını dile getirdi. Churchill'in Adana ziyaretinden sonra ordunun güçlendirilmesi için bazı yazışmalar başladıysa da bunlar neticeye ulaşmadı. Yine de Müttefikler bir araya geldiklerinde Türkiye'yi savaşa sokma konusunu gündeme getirmekten vazgeçemediler.

1943'ün önemli gelişmelerinden biri de 19-30 Ekim günlerinde İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği'ni bir araya getiren Moskova Konferansı'ydı.⁵⁸ Konferansı önemli kılan husus, savaş sonrasında barışın sağlanması için Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na gerek vardır, kararıydı.⁵⁹ Diğer mühim mevzu da konferans sonunda İngiltere ve Sovyetler

⁵¹Deringil, 2004, **a.g.k.**, 174

⁵²Aslında Türkiye ne Almanya'nın ne de Sovyetler Birliği'nin kazanmasını istiyordu. Çünkü Sovyetler Birliği'nin kazanması demek komünist düzenin dünyaya dikte edilmesi demektir. Aynı savaş boyunca Türkiye'nin Sovyetler'le arası pek iyi olmadı. Hatta Sovyetler Birliği, Türkiye'nin her an Almanya ile birlikte savaşa gireceğini düşünerek güneyde ve Kafkas sınırında her daim askeri birlik bulundurdu. Bkz.; Koçak, 1996, **a.g.k.**, 659. Öte yandan Almanya kazanırsa da Türkiye'nin silinip gitmesi çok yüksek bir ihtimaldi. Bu sebeple en uygun bulduğu taraf İngiltere idi, Türkiye'nin yeğlediği İngiltere'nin kazanmasıydı. Bkz.; Deringil, 2004, **a.g.k.**, 175.

⁵³Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 260.

⁵⁴Oran, 2009, **a.g.k.**, 451.

⁵⁵Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 263.

⁵⁶Oran, 2009, **a.g.k.**, 451.

⁵⁷Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 265.

⁵⁸Konferansa "Üç Büyükler" in yanı sıra Çin de katılmıştı.

⁵⁹Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 292.

Birliği arasında imzalanan gizli protokoldü. Bu protokolde 1943 yılı bitmeden Türkiye mutlaka savaşa sokulacaktır, her iki taraf da en kısa zamanda Türkiye'ye savaşa girmesini emredecektir, Türkiye; Müttefik hava kuvvetlerine üslerini açarak Birleşmiş Milletlere yardım edecektir gibi kararlar yer alıyordu.⁶⁰

Moskova Konferansı'nı takip eden günlerde İngiliz Dışışleri Bakanı Antony Eden, Menemencioğlu'yla görüşme talebinde bulundu. İki bakan, 5-8 Kasım 1943 günlerinde Kahire'de buluştular. Müttefikler adına konuşan Antony Eden, Türkiye'nin bir an evvel, yılbaşından önce, savaşa girmesini talep etti.⁶¹ Diğer bir deyişle İngiltere, Sovyetler Birliği'yle yaptığı protokol gereği, onunla arasını iyi tutmak adına Türkiye'yi apar topar savaşa sokmaya çalışıyordu.⁶²

Menemencioğlu, İngiltere'nin tüm çabalarına karşın 15 Kasım 1943'te savaşa girmeyi reddettiğini bildirdi. Ne var ki Türkiye 17 Kasım'daki yeni bir notayla, bir ilke olarak savaşa girme kararı aldığını; ancak bunun Türk ordusunun savunma olanaklarıyla donatılmasına ve Balkanlar'da Türkiye ile Müttefik kuvvetlerinin iş birliğini ilgilendiren planların önceden görüşülmesine bağlı olduğunu bildirdi.⁶³

Savaşı kazanacaklarını az çok anlayan Müttefikler artık savaş sonrası kurulacak düzene ilişkin planlara başlamışlardı. Bu maksatla 28 Kasım- 1 Aralık 1943 tarihleri arasında Tahran'da toplandılar. Bu toplantıda Birleşmiş Milletlerin gerekliliği, bir Güvenlik Konseyi oluşturulacağı, Mihver devletlerin kayıtsız şartsız teslimiyetine kadar savaşın süreceği gibi konular yeniden görüşüldü.⁶⁴ Diğer bir ifadeyle Tahran Konferansı, şimdiye kadar çeşitli toplantılarda alınan kararların bir teyidi niteliğindeydi.

Tahran Konferansı'nın hemen dönüşünde Roosevelt ve Churchill, İsmet İnönü'ye birer telgraf göndererek kendisini görüşmeye davet ettiler. Ancak daha evvelki Kahire görüşmesinden memnun ayrılmayan Türkiye; bu toplantının yine Sovyetler Birliği ile alınan kararların dikte edileceği bir görüşme mi olacağını, eğer öyle olaksa kabul edilmeyeceğini bildirdi. Gerekli güvencenin verilmesinin üzerine İsmet İnönü, 4 Aralık günü Kahire'ye gitti. Aynı gün başlayan görüşmelerin açılış konuşmasını Roosevelt yaptı. Konuşmanın konusu, Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşan Birleşmiş Milletler üyeleri arasında görülmekten duyulacak memnuniyetle ilgili idi. Ayrıca Roosevelt konuşmada,

⁶⁰Deringil, 2004, **a.g.k.**, 207.

⁶¹Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 293.

⁶²Deringil, 2004, **a.g.k.**, s.210.

⁶³Oran, 2009, **a.g.k.**, s.458.

⁶⁴Gürün, 1983, **a.g.k.**, 113.

Türkiye'nin savaşa girmesi halinde elde edeceği kazanımların sürekli olacağını ve barış masasına galiplerin yanında oturma fırsatını elde edeceğini belirtti.⁶⁵ Churchill de Türkiye'nin 15 Şubat 1944'e kadar mutlaka savaşa girmesi konusunda konferans bitimine kadar baskılarını sürdürdü. İkinci Kahire Konferansı'nın Türkiye'yi savaşa sokma gayretlerinin doruğu olduğu söylenebilir.⁶⁶ Tüm bu baskılara karşı İsmet İnönü'nün cevabı -17 Kasım'daki notada da söylemiş olduğu gibi- Türkiye'nin ancak ortak bir askeri iş birliği çerçevesinde ve ortak bir plan koşuluyla savaşa girmeyi kabul edebileceği şeklindeydi. İsmet İnönü bu cevabıyla hiç olmazsa 15 Şubat'a kadar zaman kazanma fırsatını elden etmiş oldu.⁶⁷ Türkiye'nin şartıyla ilgili olarak, konferans bitiminden sonra Türkiye'ye gelen İngiliz askeri heyeti ile yoğun bir görüşme trafiği yapıldı; ancak hiçbir netice alamayacağının anlayan heyet 3 Şubat 1944'te ülkelerine döndü. Bu gelişmeyle beraber, ABD ve İngiltere ile olan ilişkilerde bir soğuma dönemi başladı.⁶⁸ Soğumayı arttıran sebeplerin içinde Almanya'ya yapılan krom ihracatı meselesi de yer alıyordu. Müttefikler en azından bu ihracatın kesilerek kendilerine dolaylı da olsa bir yardımda bulunulmasını istemişlerdi. Türkiye, yapılan baskı neticesinde gerginliğin artmaması adına Nisan 1944'te Almanya'ya olan krom satışını durdurdu.⁶⁹

Türkiye'nin Müttefiklerle arasını açan diğer bir mesele ise Boğazlar'dan geçen Alman ticaret gemileriyle ilgiliydi. Sovyetler Birliği ve diğer Müttefikler bu gemilerin gizli gizli savaş malzemesi taşıyan küçük savaş gemileri olduğu iddialarında ısrarcıydılar. Türkiye'nin Montrö'ye göre bu gemileri arama yetkisi vardı. Müttefikler Türkiye'den bu yetkisini kullanarak Boğazlar'dan geçen gemileri aramasını ve savaş malzemesi geçmemesini sağlamasını istiyorlardı. Bu süreçte bazı Alman gemilerinde arama yapıldıysa da herhangi bir savaş malzemesi bulunamadı; ancak Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun Alman Büyükelçisi Papen'den güvence alarak geçişine izin verdiği "Kassel" isimli geminin daha sonra savaş malzemesi taşıdığının tespit edilmesi bir kriz yarattı. Hatta, bu kriz neticesinde Menemencioğlu istifa etti, yerine Saracoğlu göreve geldi.⁷⁰

⁶⁵Gürün, 1983, **a.g.k.**, 114.

⁶⁶Oran, 2009, **a.g.k.**, 464.

⁶⁷O. Akandere (2016). *Milli Şef dönemi çok partili hayata geçişte rol oynayan iç ve dış tesirler*. İstanbul: İz Yayıncılık, s.276-277.

⁶⁸Gürün, 1983, **a.g.k.**, 125.

⁶⁹Deringil, 2004, **a.g.k.**, 234-235.

⁷⁰Akandere, 2016, **a.g.k.**, 284-285.

Türkiye'nin savaşa girmemesi adına tüm şartları zorlayan Menemencioğlu'nun İngiltere nezdinde "Alman sempatzanı" olarak görülmesi Almanya'nın yenilgisinin neredeyse kesinleştiği ve Türkiye'nin

1944 Temmuz’unda İsmet İnönü, denge oyununun kurallarında bazı değişiklikler yaparak savaşa girmeye yönelik daha kararlı bir tutum sergilemeye başladı. 3 Temmuz’da Roosevelt’e yazdığı mektupta Türkiye’nin Müttefiklere olan sarsılmaz sadakatini belirten İsmet İnönü, bu iş birliğinin zamanı geldiğinde somut bir şekil alacağını söylüyordu.⁷¹ Mektuplaşmanın ardından -Müttefiklerin de istediği şekilde- Almanya’yla olan diplomatik ve ticari münasebet kesildi.⁷² Ne var ki Türkiye’nin bu hamlesi beklenen etkiyi yaratmayacaktı. Hem Sovyetler Birliği hem de İngiltere 1943’ten beri Türkiye’nin savaşa girmesi için ısrarda bulunduklarını, Türkiye artık savaşa girse bile kendileri için bir değer ifade etmeyeceğini bildirdi. Sovyetler Birliği artık Türkiye’nin yalnız bırakılması gerektiğini düşünüyordu.⁷³ Bundan kısa bir süre sonra da Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, 19 Mart 1945’te Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper’i çağırarak yenilenme tarihi yaklaşan 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Antlaşması’nın uzatılması için bazı şartlarının olduğunu söyledi.⁷⁴ Bu şartlar; Kars ve Ardahan’ın Sovyetlere verilmesi, Boğazlarda Sovyetlere askeri üs tahsis edilmesi ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi’nin Sovyetler lehine gözden geçirilmesi idi. Bu gelişmeler elbette ki Türkiye’yi zor günlerin beklediğinin göstergesiydi.

7 Mayıs’ta Almanya’nın, 14 Ağustos’ta da Japonya’nın teslim olması İkinci Dünya Savaşı’nın fiilen sona ermesi demekti. Diğer bir deyişle de Türkiye, tüm dünyayı yakıp yıkan büyük savaştan tek kurşun atmadan kurtulmuş oldu. Ancak yine de mücadele sona ermiş değildi, şimdi yeni dünya düzeninde kendine bir yer edinmek adına belki de daha zorlu bir strateji çizmesi lazımdı.⁷⁵

1.1.1. Yeni dünya düzeni ve Türkiye

Normandiya çıkarmasından ve Fransa’nın kurtarılmasından sonra artık Almanya’nın teslim olması an meselesiydi. 4-11 Şubat 1945’te Yalta’da buluşan Roosevelt, Churchill ve Stalin yeni dünya düzenine ilişkin birtakım konularda görüştüler.

Müttefikler’e yaklaştığı bir dönemde sıkıntı yaratacaktı. Bu nedenle ülkenin hayrı için Menemencioğlu’nun feda edildiği de bu istifaya yönelik yorumlar arasındadır. Bkz.; Oran, 2009, **a.g.k.**, 468.

⁷¹Deringil, 2004, **a.g.k.**, 242.

⁷²Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 338.

⁷³Oran, 2009, **a.g.k.**, 470.

⁷⁴K. Yakut (2013). II. Dünya Savaşı’ndan sonra Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye yönelik talepleri ve Türk basınının tutumu. *Kebikeç*, sayı: 35, s.172.

⁷⁵Oran, 2009, **a.g.k.**, 472.

Bir amaç da Sovyetler Birliği'nin Japonya'ya savaş açmasını sağlamaktı.⁷⁶ Yalta'nın Türkiye'yi ilgilendiren gündem maddelerinden biri Boğazlar'dı. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin sadece savaş zamanı değil, savaş tehlikesi olduğunda da Boğazlar'ı kapatma yetkisinden şikayetçiydi. Bu meselenin ileride düzenlenecek başka bir toplantıyla yeniden görüşülmesini istedi. Diğer bir konu da 1945'in Nisan ayında San Fransisco'da toplanacak Birleşmiş Milletler Konferansı'na sadece 1 Mart 1945 itibariyle Almanya ve Japonya'ya savaş açmış olan devletlerin kurucu üye olabilmesiydi. Bu kararlar beraber, zaten 6 Ocak'ta Japonya'yla ticari ve diplomatik ilişkisini kesmiş olan Türkiye, 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilan etti.⁷⁷ 24 Şubat'ta da Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzalayarak San Fransisco Konferansı'na katılmaya hak kazandı. Nitekim 5 Mart 1945'te Müttefikler, Türkiye'yi konferansa resmen davet ettiler.⁷⁸

Tarihler 25 Nisan 1945'i gösterdiğinde toplanması Yalta'da kararlaştırılan San Fransisco Konferansı nihayet çalışmalarına başladı.⁷⁹ İlk adım olarak Ağustos 1941'de imzalanan ve Birleşmiş Milletler'in temelini oluşturan Atlantik Beyannamesi'ne atıf yapıldı. Bu beyannamede ülkelerin toprak bütünlükleri için garanti veriliyor ve hiçbir ülkede halkın seçmediği bir yönetimin olmayacağı söyleniyordu. Konferansa katılmış olan 50 ülke konferansın bitiş tarihi olan 26 Haziran 1945'te Birleşmiş Milletler Anayasası'nı imzaladılar. Truman'a⁸⁰ göre bu anayasa yeni dünya düzeni için sağlam bir temeldi.⁸¹ Öte yandan anayasada imzası olan Türkiye için de bir anlamda demokrasiye yaklaşıyor olduğunun ifadesiydi. Anayasanın amacı ve ruhu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde daha sonra şöyle kayda geçti:

Bir insan ömrü içinde iki kere beşeriyete tarif olunmaz acılar yükleyen harp belâsından, geleceğin nesillerini korumaya, İnsanın ana haklarına, şahsın haysiyet ve değerine, erkek ve kadınlar için olduğu gibi büyük ve küçük milletler için de hak eşitliğine olan imanımızı yeniden ilân etmeğe, adaletin muhafazası ve antlaşmalarla devletlerarası hukukunun diğer kaynaklarından doğan vecibelere saygı gösterilmesi için gerekli şartları yaratmağa, sosyal ilerlemeyi kolaylaştırmaya ve daha büyük bir serbestlik içinde daha iyi yaşama şartları ihdas etmeğe ve bu maksatla, tesamüh ile hareket etmeğe, iyi komşuluk zihniyeti içinde birbirimizle barışık yaşamağa, Milletlerarası barış ve güvenliğin muhafazası için kuvvetlerimizi birleştirmeye, Müsterek menfaatin icapları dışında, silâh kuvvetinin

⁷⁶N. Ekinci (1997). *II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de çok partili düzene geçişte dış etkenler*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, s.56.

⁷⁷Oran, 2009, **a.g.k.**, 472.

⁷⁸Akandere, 2016, **a.g.k.**, 296

⁷⁹Ekinci, 1997, **a.g.k.**, 62.

⁸⁰ABD Başkanı Roosevelt hayatını kaybetmişti, yerine Truman seçilmişti.

⁸¹Ekinci, 1997, **a.g.k.**, 62-63.

kullanılmamasını sağlayan prensipleri kabule ve usulleri tesise, bütün milletlerin ekonomik ve sosyal ilerlemesini kolaylaştırmak için milletlerarası müesseselere başvurmağa azmetmiş olan biz, Birleşmiş Milletler Halkı, Bu amaçları gerçekleştirmek için, gayretlerimizi beraberce sarf etmeğe karar verdik. Buna binaen, San Francisco şehrinde toplanıp, usulüne uygun görülen yetki mektuplarını hâmil bulunan temsilcileri vasıtasıyla, metbu Hükümetlerimiz, işbu Birleşmiş Milletler Antlaşmasını kabul etmişler ve aşağıdaki vesikalarla Birleşmiş Milletler adını alacak olan Milletlerarası bir Teşkilât kurmuşlardır.⁸²

Tüm bu gelişmelerin yanı sıra bir yandan da Sovyet tehdidiyle uğraşan Türkiye için zor günler maalesef bitmemişti. 21 Mayıs 1945'te Türkiye için oldukça tedirgin edici olan bir gelişme yaşandı. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile anlaşmanın yollarını aradığı günlerde, Sovyet tarafından bunun sağlanması için bazı şartlar öne sürüldü. Bu şartlardan biri arazi düzenlemesi, diğeri ise Boğazlarla ilgiliydi. Arazi düzenlemesinden kasıt Kars ve Ardahan'ı da içine alan bölgenin kendilerine bırakılması idi.⁸³ Diğeri ise, ileride bir gün Almanya'nın yeniden güçlenmesi ihtimaline karşılık kendilerini koruyabilmek adına Boğazlar 'da Sovyetler Birliği'ne ait bir üs kurulmasıydı.⁸⁴ Bu şartların elbette ki Türkiye için kabul edilir bir tarafı yoktu. Daha da kötüsü savaş boyunca izlediği denge politikası iş birlikçilerini küstürmüştü, bu nedenle savaşın bitiminde tek başına bırakılmıştı. Sovyet tehdidi karşısında kendi kendine bir mücadele vermek zorundaydı.

Boğazlar meselesini 17 Temmuz- 2 Ağustos 1945'te yapılan Potsdam Konferansı'na taşıyan Sovyetler Birliği diğer Müttefiklerle tam olarak görüş birliği sağlayamadı. Konferans; Avrupa, Akdeniz, Baltık ve Uzakdoğu'ya yönelik yayılcı taleplerle ortaya çıkan Sovyetler Birliği'ne karşı Müttefik kaygılarını arttırdı. Bu kaygının Türkiye için iyi tarafı, ABD ve İngiltere'nin bir süre sonra Türkiye'ye yönelik politikasını gözden geçirmesine vesile olacak olaylardan biri olmasıydı.⁸⁵

Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'daki üst talebine karşılık ABD başka bir öneri getirdi. Truman Potsdam'da; Tuna, Ren, Karadeniz Boğazları ve Kiel kanalı gibi su geçitlerinin hiçbir kısıtlama olmaksızın serbest denizciliğe açılması gerektiğini söyledi. Kısacası, Boğazlar tüm dünyaya mal olmuş bir geçit haline gelmeliydi. Bu gelişme Türkiye açısından tepki gördü.⁸⁶ Mesele Türk basınında da tartışıldı. Cumhuriyet

⁸²Türkiye Büyük Millet Meclisi (15.08.1945). 7. Dönem Tutanak Dergisi, Cilt: 27, s.855. (Birleşmiş Milletler Beyannamesi'nin tamamı yine 15.08.1945 tarihli 7. Dönem Tutanak Dergisinde aynı yerde yayınlanmıştır.)

⁸³Deringil, 2003, **a.g.k.**, 255.

⁸⁴Gürün, 1983, **a.g.k.**, 146.

⁸⁵Yakut, 2013, **a.g.k.**, s.179.

⁸⁶Tekeli ve İlkin, 2014a, **a.g.k.**, 387.

gazetesinde Yavuz Abadan, Boğazlar'ın diğer su geçitlerinden daha farklı bir konumda olduğunu, zaten iyi maksatlar ve dünya ticareti için sonuna kadar açık olduğunu dile getirerek tepkisini ortaya koydu.⁸⁷

Boğazlar'la ilgili meseleler 1945'in sonlarına kadar uluslararası gündemi meşgul etse de Sovyet talepleri konusundaki görüş ayrılıkları yüzünden bir neticeye ulaşamadı. 1946 yılında da Sovyet talepleri, Türkiye, ABD ve Sovyetler Birliği arasında bir nota trafiği yarattı.⁸⁸ Netice olarak ABD meselenin ciddiyetini daha da idrak ederek Türkiye'yi yalnız bırakma politikasını terk etti. Daha pek çok sebebin yanı sıra, Türkiye Ortadoğu'ya açılan bir geçit gibiydi. ABD bölgedeki petrol kaynaklarını daha fazla tehlikeye atamazdı.⁸⁹

Türkiye ve ABD ittifakının başlangıcı olarak sembolleşen olay Missouri zırhlısının Türkiye'ye gelişi hadisesidir. Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün cenazesini taşıyan geminin tüm dünyaya, özellikle de Sovyetler Birliği'ne, bir mesajı vardı.⁹⁰ Gemilerin 5 Nisan 1946'da İstanbul'a gelişi ABD'nin Sovyet yayılmacılığına karşı takip edeceği siyasetin bir göstergesi niteliğindeydi.⁹¹ Bu ziyaret Türk basınında da heyecan uyandırdı. Asım Us gibi dönemin ünlü yazarları kendi köşelerinde bunun bir ziyaretten daha fazlası olduğunu, asıl meselenin İran kriziyle alakalı olduğu ifade ettiler.⁹²

1946 yılı sadece Türkiye için değil, dünya için de önemliydi. İkinci Dünya Savaşı'nı iktisadi ve sosyal sistem olarak kendiyse taban tabana zıt bir müttefikle kazanmış olan ABD'nin kendi tarafını oluşturmak adına bazı planları vardı.⁹³ Bu planların şekillenmesi ve Türkiye'yi de içine alan projelerin geliştirilmesinde Truman'ın özel danışmanları olan Clark Clifford ve George Elsey tarafından hazırlanan raporun önemi büyüktür. Danışmanlar raporda, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik planlar yapan Sovyetler Birliği'nin nüfuzu altına girmesini, Amerikan çıkarlarıyla çatışan bir gelişme olarak değerlendirerek, Amerika'nın bunu engellemesi için Türkiye'ye diplomatik desteğin ötesinde askeri ve ekonomik yardımda bulunması gerektiğine işaret ettiler.⁹⁴ Bu,

⁸⁷Yakut, 2013, **a.g.k.**, 179.

⁸⁸A.S. Bilge (1992). *Güç komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri*. Ankara: İşbankası Kültür Yayınları, s.304-305.

⁸⁹Bilge, 1992, **a.g.k.**, 331.

⁹⁰H. Bağcı (1990). *Demokrat Parti dönemi dış politikası*. Ankara: İmge Kitabevi, s.7.

⁹¹Ekinci, 1997, **a.g.k.**, 337.

⁹²N. Karakaş (2008). *Türk-Amerikan siyasi ilişkileri (1939-1952)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İzmir: Ege Üniversitesi, s.220.

⁹³T. Timur (1991). *Türkiye'de çok partili hayata geçiş*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.65.

⁹⁴Karakaş, 2008, **a.g.k.**, 229.

Truman Doktrini'nin ana hatlarını oluşturacak bir değerlendirmeydi. Öte yandan kamplaşmayı arttırarak soğuk savaşın da resmen başlamasına sebep oldu.

Savaş sonunda kendisi de yıpranmış olan İngiltere'nin bundan böyle Yunanistan ve Türkiye'ye yardım edemeyeceğini bildirmesi üzerine 12 Mart 1947'de Truman bir doktrin açıkladı. ABD Başkanı, kendi kaderlerini belirlemeleri için özgür halklara yardım edilmesi gerektiğinden söz ederek, bu yardımın içeriğinin iktisadi ve mali anlamda olması gerektiğinin altını çizdi.⁹⁵ Yardım planı doğrultusunda Yunanistan ve Türkiye için toplam 400 milyon dolarlık yardım yapılacaktı. Ekonomik yardım haricinde, askeri ve sivil danışmanlar bu ülkelere gidecekti, aynı zamanda da bu ülkelere seçilen kişiler ABD'de eğitilecekti.⁹⁶ Oral Sander'e göre doktrin; Türk-Amerikan ilişkilerinin dönüm noktası olarak kabul edilmekle birlikte aslında doğrudan hedef Türkiye'nin savunulması değildi. Asıl önemli olan Yunanistan'ın içinde bulunduğu iç savaştan kurtulması ve Batı Avrupa'nın geleceğinin garanti altına alınmasıydı.⁹⁷ Öte yandan Taner Timur bu yardım tasarısının temel mahiyetini ekonomi temelli bir yaklaşımla, Avrupa kapitalizminin çöküntü içinde bulunduğu bir dönemde, Amerikan tekelci sermayesinin uluslararası planda egemenliğini sağlamak şeklinde açıklar. Bunu da Truman'ın, doktrini ilan etmeden birkaç hafta önce yaptığı konuşmadaki şu bölümle temellendirir: "...Amerikalıların barıştan da daha çok değer verdikleri bir şey vardır. O da özgürlüktür: İnanç özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, teşebbüs özgürlüğü. Bu özgürlüklerden ilki ikisinin, üçüncüye bağlı olduğu bir gerçektir."⁹⁸

Yukarıda bahsedilen ana amaçların yanı sıra ikincil olarak Sovyet tehdidi ve Ortadoğu'ya açılan konumu itibariyle Türkiye'nin de bu doktrinin içinde yer alması şarttı.⁹⁹ Diğer bir deyişle Türkiye'nin bağımsızlığı ABD için önem taşıyordu. Kısacası, Truman Doktrini bütün bu kaygıların ortak bir sonucuydu.

Doktrinin ilan edilmesinden kısa bir zaman sonra, ortaya konan problemlerin halledilmesi için bir hareket planına ihtiyaç vardı. Bu plan ABD'nin önemli askerlerinden ve devlet adamlarından biri olan Marshall tarafından üretildi. Marshall planı, Truman doktrininin biraz daha genişletilmiş haliydi. Başkan Truman sadece askeri bir güçlendirme politikasından bahsetmişti, Marshall ise bunun yanı sıra kitlelerin fakirliğine

⁹⁵Timur, 1991, **a.g.k.**, 66.

⁹⁶Bağcı, 1990, **a.g.k.**, 12.

⁹⁷O. Sander (1979). *Türk-Amerikan ilişkileri (1947-1964)*. Ankara: Sevinç Matbaası, s.11.

⁹⁸Timur, 1991, **a.g.k.**, 68.

⁹⁹Sander, 1979, **a.g.k.**, 16.

bir çözüm bulmak için ekonomik yardımın ve iş birliğinin de yapılması gerektiğini düşünüyordu.¹⁰⁰

ABD'den gelecek yardım Türk kamuoyu tarafından oldukça olumlu karşılandı, bunun İkinci Dünya Savaşı sırasında takip edilen başarılı politikanın bir ürünü olduğu düşünüldü. Ne var ki ABD kamuoyuna baktığımızda pek de olumlu şeyler göremeyiz. Eleştirilerin ortak noktası ise demokratik olmayan rejimlerle yönetilen ülkelere yardım etmek boşuna para harcamaktır.¹⁰¹ ABD Kongre üyeleri, Türkiye'deki rejimi totaliter bir rejim olarak görüyorlardı. Türkiye, insan hak ve hürriyetlerine önem vermeyen, basın özgürlüğünün olmadığı ve sendikaların yasaklandığı bir hükümet tarafından yönetilmekteydi.¹⁰² Uzun toplantılar sonucu yine de Sovyet meselesinden dolayı Türkiye'ye yardım yapılması kabul edildi.¹⁰³ Sadece bu tartışmalar dahi dış politikada olup biten meselelerin Türkiye'nin siyasi dönüşümüne nasıl bir müdahalede bulunduğunu gösterir niteliktedir. Bu diplomatik mücadeleler olurken bir yandan da ülkenin demokrasiye geçmeye çabalaması dünya konjonktürüyle bir bütün teşkil eder. Biraz sonra daha ayrıntılı olarak bahsi geçecek olan Türkiye'nin çok partili yaşama geçme evresi tam da bu gelişmelerle ilgilidir.

Tüm bu tartışmalar neticesinde 12 Temmuz 1947 tarihinde ABD ile Türkiye arasında bir yardım antlaşması imzalandı. İlk bir yıllık süre içinde yaklaşık 73 milyon dolarlık askeri yardım alındı. Bu yardımın çok büyük bir bölümü kara, deniz ve hava kuvvetlerini geliştirmek için harcandı. Kalanıyla da yol yapımı gibi başka masraflar karşılandı.¹⁰⁴ Bundan bir yıl sonra da Marshall yardımı planı çerçevesinde Ekonomik İş birliği Antlaşması yapıldı. Bu antlaşmayla Türkiye'ye verilen yardımların yüzde 60'ı tarımsal faaliyetleri geliştirmek için ayrıldı. Bir kısmı yol yapım giderleri için harcandı, diğer bölümü de Amerikan piyasalarından mal almak için kullanıldı.¹⁰⁵

Şimdiye kadar anlatılan Türkiye'nin adım adım Batı bloğuna çekilişini yaratan olaylar değerlendirildiğinde, Batıyı tercih etmesinin en önemli sebebinin güvenlik kaygısı olduğu söylenebilir. Türkiye'nin Truman Doktrini'nden sonra Marshall Planı'na da dahil edilmesi, savaşın başladığı günden beri Türkiye için kaygı sebebi olan Sovyet tehdidine

¹⁰⁰Ekinci, 1997, **a.g.k.**, 342.

¹⁰¹Sander, 1979, **a.g.k.**, 20.

¹⁰²Karakaş, 2008, **a.g.k.**, 278.

¹⁰³Ekinci, 1997, **a.g.k.**, 340.

¹⁰⁴Sander, 1979, **a.g.k.**, 25, 32.

¹⁰⁵Oran, 2009, **a.g.k.**, 542.

karşı savunma iş birliğinin başlangıcı olmuştu.¹⁰⁶ Öte yandan Müttefik birliklerinin büyük bir askeri üstünlük sağlayarak galibiyet elde etmeleri Türkiye için hayranlık uyandırıcı bir etki yaratmıştı ve demokrasinin üstünlüğüne inanmışlardı.¹⁰⁷ Güvenlik meselesi ve askeri güç meselesi kuşkusuz ki, başta İsmet İnönü olmak üzere tüm devlet adamları tarafından Batı'ya yaklaşmanın öncelikli sebebiydi; fakat bunun yanı sıra başka faktörler de vardı. Bunlardan biri Türkiye'nin kendi içinde yaklaşık iki asırdır devam eden bir batılılaşma sürecinde olmasıydı. Diğer deyişle doğudan ziyade batıya halihazırda daha yakındı.¹⁰⁸ Cumhuriyet'in de muasır medeniyet olarak gösterdiği yer, her zaman Batı olmuştu. Hem tarihsel birikim hem de günün koşulları beraber düşünüldüğünde; demokrasi, Türkiye için iyi bir tercihti.

Döneme ilişkin bazı çalışmalar her ne kadar Türkiye'nin rejimi konusunda dışarıdan bir baskı olmadığını dile getirseler de¹⁰⁹ 1939 Üçlü İttifak Antlaşması'ndan sonraki gelişmeler, özellikle de 1943 yılı itibarıyla Batı lehine değişen dünya dengesi de göz önüne alınarak değerlendirme yapıldığında çok partili hayata geçişte, değişen dünya siyasetine uyum baskının ne denli etkili olduğu görülür.

Türkiye'nin çok partili hayata geçişini hızlandıran dünya siyasetinin yanı sıra, ülke içindeki liberal taleplerin de sürece olan etkisi hiç de azımsanacak gibi değildi. Savaş sırasında sadece uluslararası politikalar üretilmedi. Çoğu zaman yüksek bir gerilime sebep olan denge oyunu Türkiye'deki siyasal ve sosyal hayatı da son derece etkiledi. Türkiye'nin demokrasiye geçişini daha yakından görmek için bu değişimi de takip etmek gerekir.

1.1.2. İkinci Dünya Savaşı sırasındaki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişim

1939 yılı itibarıyla tüm dünyada önemli dönüşümleri ateşleyen İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin dış politikada verdiği mücadele, ülke rejimini oldukça otokratik ve baskıcı olarak değerlendirilen bir konuma getirdi. Yönetimde kim olursa olsun belki de aynı şeyler yaşanacaktı; ne var ki o sırada iktidarda İsmet İnönü bulunduğundan dolayı, eleştiriler okları ona ve CHP'ye yöneltildi. Ülkedeki önemli bir kesim tarafından, sıkıntıların

¹⁰⁶Ekinci, 1997, **a.g.k.**, 344.

¹⁰⁷Sander, 1979, **a.g.k.**, 18.

¹⁰⁸H.B. Kaçmazoğlu (2012). *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 19.

¹⁰⁹C. Koçak (2017). *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları CHP İktidarının Sonu*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.497; Tekeli ve İlkin (2014b). *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.289.

sebebi ülkenin tek parti rejimiyle yönetilmesi ve bunun getirdiği otoriter tutumun kısıtlılıklarıydı.

1939 Antlaşması'yla başlayan süreçte giderek Batı bloğuna yakınlaşan Türkiye'yi ekonomik anlamda da zor günler bekliyordu. Çünkü dış ticaretin büyük bir kısmı Almanya'ya ve diğer Orta Avrupa ülkelerine bağlıydı.¹¹⁰ Öte yandan savaşa girmeme politikası güdülse dahi her an her şey olabileceğinden dolayı hazır bir ordu bulundurmak ve ordu için gereken malzemelerin tedariki gibi meselelerin masrafı da oldukça fazlaydı. Bu nedenle günbegün tırmanan bir iktisadi bunalım söz konusuydu, bunalım artıkça yeni çareler bulunmaya çalışılıyor ne var ki bir iyileşme sağlanamıyordu. O günlerde hükümetin ekonomi politikasına dair eleştiriler gündelik yaşamın bir parçası haline gelmişti. Gerçekten de savaş yıllarında uygulanan ekonomi politikaları ülkede enflasyonu ve kıtlığı artırırken alım gücünü de giderek düşürdüğü için bunun sonuçlarının gündelik yaşamdaki sonuçları halk açısından bezdirici olmuştu. Hem sosyal hayatta hem de Türkiye Millet Meclisi'nde başlayan muhalefet, savaşın bitiminde oldukça kuvvetlenmişti.

O dönemde rejimin önderleri bu politikalara “milli müdafaa ekonomisi” dedi ve ne olursa olsun sahip çıkıp savundu.¹¹¹ Ne var ki milli müdafaa ekonomisinden savaş zenginleri hariç kimse memnun değildi. Bu memnuniyetsizliği yaratan kanunlar silsilesinin ilki Refik Saydam hükümeti tarafından Ocak 1940'ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu'dur.

Milli Korunma Kanunu hükümete olağanüstü bazı yetkiler veriyordu. Genel veya kısmi seferberlik halinde, ülkenin harbe girmesi veya harbe girmesinin gündeme gelmesi durumunda, kanun derhal uygulamaya sokulacaktı. Nitekim 18 Ocak 1940'ta kabul edilip uygulanmaya başlanan yasa, deyim yerindeyse devletçiliğin doruk noktasıydı. Bu kanun kapsamında hükümet, halkın ve milli müdafaanın ihtiyaçlarını karşılamak adına lazım olan üretimi yapmaları için sanayi ve maden işletmelerini denetleyebilecekti. Bu amaç doğrultusunda bu işletmelerden üretim yapmalarını isteyebilirdi, hatta gerekirse işletmelere doğrudan doğruya program verme yetkisine sahipti. Sanayi ve maden müesseselerinde çalışan elemanlar önemli bir mazeretleri olmadıkça işyerlerini terk edemezlerdi. Buna rağmen, çalışmaya mecbur tutulan elemanlar normal ücret alacaklardı.

¹¹⁰Koçak (2007). *Türkiye'de Milli Şef dönemi (1938-1945) Dönemin iç ve dış politikası üzerine bir araştırma*, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt: 2, s. 367.

¹¹¹Tekeli ve İlkin, 2014b, **a.g.k.**, 20.

Hükümet bu işletmelerin ürettikleri ürünleri belli bir karla satın alma yetkisine sahipti, ayrıca ürünlerin de hükümete satılması mecburiydi. Ayrıca gerçek ve tüzel kişilerin elinde bulunan madenler en yüksek verimi alabilmek ve üretimi tek elde toplamak maksadıyla hükümet tarafından birleştirilerek işletilebilecekti. Bu uygulamadan dolayı işletmesinden mahrum kalan maden sahiplerinin zararları karşılanacaktı. Benzer biçimde hükümet, sahipleri için kat'î olarak gerekli olmayan alet, edevat ve makineleri ihtiyacı olan işletmelere verebilmek için satın alabilecekti. Dahası, hükümetçe tebliğ edilen önlemleri uygulamayan ve istenilen derecede üretim yapamayan işletmelere, tazminatı ödenerek, devlet tarafından el konulabilecekti. Lüzum görülen durumlarda, işlerin mahiyeti ve ihtiyacın derecesine göre günlük iş saati 3 saate kadar arttırılabilecekti ve çalışanlar gerekirse hafta tatili yapmayacaklardı.¹¹²

Görüldüğü gibi Milli Korunma Kanunu hükümete son derece geniş yetkiler vermesinin yanı sıra, hem az sayıda olan işletme sahiplerinde hem de işçilerde tepkiyle karşılanacak uygulamalar öngörüyordu. Bu kanun maalesef ki uygulamada oldukça suiistimale açık durumlara sebep olacaktı, çünkü devlet bu denli geniş yetkilere rağmen piyasa kontrolünü sağlayamadı. Daha ilk günden istifçilik ve karaborsacılık faaliyetleri kendini göstermeye başladı. Temel gıda maddelerine dahi erişim oldukça zor hale geldi. Ekmek karnesi gibi uygulamalar bu kanun neticesinde meydana gelen mağduriyetin göstergesiydi.

Milli Korunma Kanunu'nun yarattığı olumsuzluklar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de Türk basınında da başlıca gündem konularıydı. Örneğin Ulus gazetesinde Falih Rıfkı Atay şöyle yazmıştı:

Ticaret nedir bilmeyenlerde, harp fırsatı ile, bir şey kazanmak, zati tüccar olanlarda ise, alabildiğine kazanmak, hiç ihtiyacı olmayanlarda doyasıya taşasıya mal biriktirmek hırsı meydandadır. Teşkilat da var. Hafif olsa dahi ceza da var. Takip de var. Fakat kanun, ahlak ve vicdan kayıtlarından hiçbirini tanımayan bir insafsızlık da var.¹¹³

1942 yılında kanunda bazı değişikliklere gidildi. Refik Saydam'ın ölümü üzerine yeni kurulan Şükrü Saracoğlu hükümeti piyasaları rahatlatmak amacıyla yeni bir yöntem denedi. Ekonomi üzerindeki denetimi azaltmanın yanında fiyat denetimine de son vererek üretimi arttırmayı planlayan Refik Saydam, bu değişikliğin çözüm getireceğini umdu. Daha özgürlükçü olan bu çözüm modeli oldukça olumlu karşılandı.¹¹⁴ Ne ki, yeni yöntem

¹¹²(26 Kanunusani 1940). *Resmî Gazete* [RG] sayı: 4417, s. 13213-13214.

¹¹³(20.02.1942). *Ulus*'tan aktaran Koçak, 2007, **a.g.k.**, 467.

¹¹⁴Koçak, 2007, **a.g.k.**, 412.

bu kez de enflasyonu yükselterek alım gücünü düşürmesi sebebiyle bir mağduriyet yarattı. Boratav'a göre, bu sistem ne kusursuz işlemişti ne de büsbütün iflas etmişti. En azından asker ucuza beslenip giydirildi ve kentli nüfusa kömür sağlanabildi. Ne yazık ki her alanda istifçilik, fatura ticareti, hava parası gibi olumsuz neticelerin önüne geçilemedi.¹¹⁵

Savaş ekonomisinin temelini oluşturan Milli Korunma Kanunu çare olmaktan çok yeni sorunlar da meydana getirmesi sebebiyle başka tartışmaları da gündeme getirdi. İstifçilik ve karaborsacılık faaliyetleri sonucunda haksız kazanç elde ettiği düşünülen bir zengin sınıf ortaya çıktı. En azından bu sorunun halledilmesi için büyük servet birikimlerine sahip olan kişilerin vergilendirilmesi ve bu yolla sağladıkları haksız kazançtan bir kısmının geri alınmasının sağlanması gerekiyordu.¹¹⁶ Bunun tatbikine yönelik olarak yeni bir verginin kanunlaştırılması gündeme geldi. Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisi, 11 Kasım 1942'de Varlık Vergisi Kanunu'nu kabul etti. 17 Eylül 1943'e kadar yürürlükte kalacak olan yasa; büyük kazanç vergisi mükellefleri, büyük çiftçiler, belli değerler üzerindeki gayri menkul sahipleri ve işleri ticaret veya komisyonculuk olmadığı halde 1939 yılından sonra bu işleri yapmış olan kimselerden bir defaya mahsus olarak vergi alınmasını öngörüyordu. Verginin hesaplanmasında il ve ilçelerde kurulacak komisyonlar görev alacak ve bu memurlar 15 gün içinde vergi hesaplama işini bitirmekle yükümlü olacaklardı. Belirlenen vergiler ilan edildikten sonra, mükelleflerin 15 gün içinde ödeme yapmaları gerekiyordu. Borçlarını ödeyemeyenler - kadınlar ve 55 yaş üstü erkekler hariç- memleketin herhangi bir yerinde genel hizmetlerde çalıştırılacaktı.¹¹⁷

Oluşturulan komisyonlarda yapılan cetvellerle gayrimüslim (G) ve Müslüman (M) mükelleflerin tespiti gerçekleşti. Ayrıca bu iki ana başlığın alt başlıkları olarak; BM (beyannameli Müslim), FM (fevkalade Müslim), İM (İratlı Müslim), AnŞ (Anonim Şirket) gibi gruplar da vardı.¹¹⁸ Müslim ve gayrimüslim ayrımının yapılması, aslında kanunun hedef noktasının en baştan beri gayrimüslimler olduğu şeklinde yorumlanmıştı.¹¹⁹ Vergilendirme meselesine gelince o komisyonlarda bizatihi İstanbul

¹¹⁵K. Boratav (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: İmge Yayın, s.294.

¹¹⁶Koçak, 2007, **a.g.k.**, 476.

¹¹⁷C. Kayra (2011). *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, s.50-51.

¹¹⁸F. Ökte (1951). *Varlık Vergisi faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, s. 65-66.

¹¹⁹Boratav, 2006, **a.g.k.**, 334,336.

Defterdarlığı Başmüfettişi olarak görev almış olan Faik Ökte'nin aktardıkları dikkate değerdir:

- a) Anonim şirketlerden M, G ayrımı yapılmadan 1941 safi kazancından, 1942'nin vergi ve zamları çıkarıldıktan sonra kalan miktarın yarısı kadar vergi alınacaktı.
- b) Fevkalade M (Müslimler arasında zenginlik basamadığındaki en yukarıdaki grup) grubuna ait vergi, harp senelerinde elde ettikleri tahmin olunan kazançları toplamının 1/8'i kadar olacaktı.
- c) Fevkalade G grubunun vergisi son harp senelerinde temin ettikleri kazancın yarısı kadar olacaktı ve duruma göre vergi bütün varlıklarının yarısına kadar çıkacaktı.
- d) İratlılar (dönem başındaki servetinin dönem sonundaki servete eşit olduğunu kanıtlamış olanlar) ile fevkalade arasındaki ortalamada olan M'ler b maddesindeki esaslara göre verilendirilecekti.
- e) İratlı ile fevkalade M grubu arasında olan G'ler c maddesinde belirtilen şekilde vergilendirileceklerdi.
- f) Aile Anonim şirketlerindeki ve kolektif şirketlerdeki ortakların M veya G olmalarına göre vergileri tayin olunacaktı.
- g) Gayri safi irat üzerinden kazanç vergisi veren M'lerin Varlık Vergisi, 1941 kazanç vergisi ve zamları kadar olacaktı. 500 liradan aşağı vergiler tarh olunmayacaktı.
- h) Büyük çiftçilerin vergisi varlıklarının yüzde 5'i kadar olacaktı.¹²⁰

Bu maddeler okunduğunda gerçekten de Müslim ve gayrimüslim arasında yapılan ayrımcılığı fark etmek pek de zor değildir. Nitekim listeler açıklandıktan sonra da bir milyonun üzerinde vergi ödeyecek olan 11 mükelleften 9'u gayrimüslimdi. Geri kalanlar ise dönme idi.¹²¹ Bir yandan da bazı gazetelerde harp yıllarında en çok kazancı gayrimüslimler kazandığından dolayı böyle bir tablo çıktığına dair haberler yazılıyordu. Vergi dairelerine borcunu ödemeye ilk gidenler vergi miktarı düşük Müslüman mükelleflerdi. İzmir basınına göre bu durum, Müslüman ahalinin kanuna verdiği desteğin göstergesiydi.¹²²

¹²⁰Ökte, 1951, **a.g.k.**, 86-87.

¹²¹R. Akar (2000). *Aşkale yolcuları Varlık Vergisi ve çalışma kampları*. İstanbul: Belge Yayınları, s.88.

¹²²Akar, 2000, **a.g.k.**, 89.

Yapılan tüm itirazlardan, maddi hatalardan ve indirim işlemlerinden sonra -ki indirim yapılanların çok büyük kısmı Müslümandı- sonuç olarak 114.368 mükellef tespit edildi. Toplamda yaklaşık 425 milyon olacağı belirlenen verginin, 315 milyona yakın bir kısmı tahsil edildi.¹²³ Toplanan 315 milyondan, süreç sırasında çalıştırılan memurların ücretleri ve diğer masraflar düşüldüğünde elde kalan miktarın biraz daha azaldığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Borcunu ödeyemeyenlerin çalışma kamplarına gönderilme meselesi bugün hala tartışma konusu olan meseleleri de doğurmuştu. Hele de kamplara gidecek trenlere hiçbir Müslümanın bindirilmemiş olması aynı yıllarda dünyada olup bitenler de göz önüne alındığında azınlıkların katledilmek üzere trenlere bindirildiğine yönelik psikolojik bir çöküntü yaratmıştı.¹²⁴

Aralarında Faik Ökte'nin de bulunduğu bir gruba göre o yıllarda Almanya'ya olan yakınlıkla beraber düşünüldüğünde bu verginin “ırkçı” bir yanı da olduğu ileri sürülmektedir. Ökte'ye göre dönemin zor ekonomik koşulları dolayısıyla olağanüstü bir sermaye vergisinin alınması zorunluydu. Ancak, bu asla Varlık Vergisi gibi bir karikatür olmamalıydı.¹²⁵ Gerçekten de Milli Korunma Kanunu'nun yarattığı sıkıntılarla beraber düşünüldüğünde hem halk hem CHP içinde bulunan siyasetçiler hem de ülkenin bazı akil insanları nezdinde hükümetin itibarını oldukça zedeleyecek bir uygulama olduğu kesindir. Ne var ki son değildi, müdafaa ekonomisinin son halkası da mağduriyeti daha da şiddetlendirecek Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu oldu. Henüz Varlık Vergisi'nin yarattığı tartışmalar devam ederken yeni bir kanun teklifi meclise sunuldu. Bu kanunun çıkış noktası, artan askeri masraflar karşısında artan bütçe açığını kapatabilmek için yeni bir kaynak arayışıydı.¹²⁶

4 Haziran 1943 tarihinde kabul edilen Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'na göre; Toprak Mahsulleri Vergisi vergiye tabi olan mahsuller olgunlaşınca toplanacaktı. Şehir ve kasabalarda belediyeler, köylerde ise muhtar ve ihtiyar meclisleri her yıl Maliye Vekaleti tarafından belirlenecek zamanlarda ekili yerleri gezerek buralardan alınacağı umulan mahsul hakkındaki tahmini hazırlık cetvellerine kaydedeceklerdi. Bununla görevli kişiler ekili yerler hakkındaki bilgilerin doğruluğunu araştırmak zorunda

¹²³Kayra, 2011, **a.g.k.**, 54.

¹²⁴Akar, 2000, **a.g.k.**, 110.

¹²⁵Ökte, 1951, **a.g.k.**, s.39.

¹²⁶Türkiye Büyük Millet Meclisi [TBMM] *Zabıt Ceridesi* [ZC] (4.6.1943). 7. Dönem, İçtima: Fevkalade, Cilt 3, 33. İnikat, s. 15.

olacaklardı. Ayrıca oluşturulan ölçme kolları, mahalle ve köylerde bulunan mükelleflerin fiilen elde etmiş oldukları mahsulleri harman yerinde ölçmek suretiyle tespit edeceklerdi ve hazırlık cetvelleriyle bir karşılaştırma yapacaklardı. Vergi nispeti, Milli Korunma Kanunu çerçevesinde belli bir fiyatla satın alınan mahsullerden yüzde 8, diğerlerinde ise yüzde 12 idi. Buna rağmen, İcra Vekilleri Heyeti yüzde 12 nispetinde vergi alınması gereken mahsullerin vergi nispetini yüzde 8'e kadar indirmeye yetkiliydi.¹²⁷

Toprak Mahsulleri Vergisi'ne ilk tepki Eskişehir Milletvekili Emin Sazak'tan geldi. Sazak'a göre kanun, evvel zamanda köylünün belini bükmüş olan aşarı anımsatıyordu. Bu eleştiri karşısında Başbakan Saracoğlu'nun cevabı, verginin aşara benzememesi için ellerinden geleni yapacakları şeklinde oldu.¹²⁸ Eleştirilere rağmen kanun kabul edildi. Ne var ki ilk uygulama yılı olan 1943'te tatmin edici bir sonuç alınamadı. Bunun sebebi kanunda teknik esasların belirtilmemesiydi.¹²⁹ 1944 yılındaki yeni kanun tasarısında birtakım ayrıntıların daha net bir biçimde belirlendiği göze çarpar. Örneğin 1943 yılındaki kanunda hazırlık cetvellerine mahsul hakkında tahmini bir miktar yazılırken göz önünde bulundurulacak ölçütler belirlenmemiştir. 1944 yılındaki düzeltmelerle bu tahminin yapılmasında ekim yerlerinin mevki, vasfı, ekilen tohum miktarı, kullandıkları zirai araç gerecin ne olduğu, bahçe ve zeytinliklerdeki ağaç sayısı gibi ürün verimini doğrudan etkileyen ayrıntıların da hesaba katılması kararlaştırıldı. Ayrıca hazırlık cetvellerinin birer kopyalarının belediye, köy ve muhtarlıklara asılması ve mükelleflerin buna bakarak beyanlardaki eksiklik veya yanlışlıkları yetkili kişilere bildirebilmelerine olanak sağlanması da yeni tasarının getirdiği değişikliklerdendi. Aynı ya da nakdi olarak alınacak verginin oranı yüzde 10 olarak belirlendi.¹³⁰ Vergi oranının yüzde 10 olarak belirlenmesi fazla bulunarak mecliste tartışmalar da yarattı. Milletvekillerinin hatırı sayılır bir kısmı eleştirilerini dile getirmekten geri durmadı. Eleştirilerin ortak noktası kanunun meydana getireceği mağduriyet üzerinden yapılmıştı. Ancak tüm tenkitlere rağmen tasarı 161 üyenin bulunmadığı bir toplantıda 293 oyla kabul edildi.¹³¹

Dönemin maliye müfettişlerinden Suad Başar, Toprak Mahsulleri Vergisi'nin kaldırılışından sonra yazdığı makalesinde teknik anlamda önemli farklar olmasına

¹²⁷(7 Haziran 1943). RG. sayı: 5423, s. 5241-5242.

¹²⁸TBMM ZC (4.6.1943) (aynı yerde)

¹²⁹Başar, S. (2015). Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, sayı 7 (1-4), s. 95

¹³⁰(28 Nisan 1944). RG. sayı: 5693, s. 6810-6812.

¹³¹Koçak, 2007, **a.g.k.**, 523-524.

rağmen yeni verginin aşarın biraz daraltılmış hali olduğunu dile getirir.¹³² Öte yandan mali bakımdan değerlendirilecek olursa verginin verimi çok az olmuştu. Normalde zirai gelirler bütçede önemli bir pay sahibi olmasına rağmen; 1943-1944 ve 1945 yıllarında toprak mahsullerinden alınan toplam vergi, bütçenin sadece yüzde 8,5’luk bir kısmını oluşturdu.¹³³ Bu durum toprak mahsullerinin yeterince vergilendirilemediğinin göstergesiydi.¹³⁴ Teknik aksaklıkların yanı sıra aslında en önemli sonucu yeni bir mağduriyet yaratarak toplumsal gerilimi artırması oldu. Varlık Vergisi’nin tamamlayıcısı olan bu kanun, Varlık Vergisi’nin aksine gelir dağılımını göz önünde bulundurmamıştı. Büyük ve küçük çiftçi arasında bir fark gözetmeyerek geliri ne olursa olsun tüm çiftçiler için sabit bir vergi oranı belirlemişti. Bunun anlamı, zaten savaş şartlarında üretimi düşmüş olan sadece kendi geçimi için üreten küçük köylüye ağır bir yük getirmiş olmasıydı.¹³⁵

Savaş yıllarındaki müdafaa ekonomisine yön veren bu üç kanunun ekonomik sorunlara ne kadar çare olduğu tartışılır; ancak tartışılmayacak sonuç şudur ki, bu uygulamalar hem halk nazarında hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde tek parti karşıtı fikirleri derinleştirdi. Devletçiliğin bu denli otoriter bir biçimde uygulanması hükümet ve çalışmaları yürüten bürokrat grup arasında temel anlayış farkları çıkmasına sebep oldu.¹³⁶ Devletin, toplumu tek parça gibi algılayarak yürüttüğü ekonomi politikasının hiç tepki çekmemesi zaten olanaksızdı. Çünkü çok belirgin olmamakla birlikte toplumda bazı sınıflar oluşmaya başlamıştı. Örneğin; 1945’te nüfusun yüzde 83’ü köylüydü. Bir yandan da Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren sanayileşmeye çalışan ülke, mecburen tarıma sırtını yaslayarak bunu yapmak durumunda kalmıştı. Söz konusu durum hesaplanmadan, savaş zamanında ekstra yük getiren olağanüstü vergiler geldi. Bu yüzden, aslı itibariyle köylüye yardım etmek amacıyla kurulmuş olan Toprak Mahsulleri Ofisi ve Orman İşletmeleri savaş yıllarında köylü için bir külfet halini aldı. Milli Korunma Kanunu ile alınan kararlar doğrultusunda ürün fiyatları zaten serbest piyasa fiyatlarından aşağı çekilmişti. Toprak Mahsulleri Kanunu’nun toprak ürünlerinin devlete

¹³²Başar, 2015, **a.g.k.**, 88.

¹³³Başar, 2015, **a.g.k.**, 106.

¹³⁴Koçak, 2007, **a.g.k.**, 526.

¹³⁵Boratav, 2006, **a.g.k.**, 346.

¹³⁶Koçak, 2007, **a.g.k.**, 535.

satılmasını mecbur hale getiren maddesi de mağduriyeti artırdı. Kısacası köylü hızla fakirleşti.¹³⁷

Öte yandan Cumhuriyet'in başından beri oluşturulmaya çalışılan sanayileşme girişimleri sayesinde ülkede bir işçi sınıfı baş göstermeye başlamıştı. Milli Korunma Kanunu'nun maddelerinden de izlenebileceği üzere, işçiler üretimin önemli bir parçası olmasına rağmen onları etkileyen kararlar alınırken işçilerin insani tarafları ne yazık ki atlanmıştı. Dolayısıyla işçi sınıfı bir zaman sonra tahmin edildiğinden daha fazla siyasetle ilgilenmeye başladı. Onların hak arayışları ve liberal istekleri kaçınılmaz bir şekilde siyasete de konu oldu.¹³⁸ Diğer bir deyişle işçi sınıfı bir bilinç kazanarak politize olmaya başladı.

1940'larda ülke ekonomisini elinde tutan sermayedar bir sınıfın varlığından söz etmek mümkün olmasa bile; toprak sahipleri, tüccarlar, sanayiciler ve aydınlardan oluşan bir orta sınıf mevcuttu. Siyasi nüfuza sahip olan devlet memurları da bunun içine dahil edilebilirdi. Çeşitli yollarla topraklarını birleştiren veya büyüten kişiler birer toprak ağası kimliğiyle ortaya çıkmışlardı. Bu kimseler hem köy hem de şehirle irtibat halinde oldukları için yarı şehirli yarı köylülerdi. Toprak ağaları hem Varlık Vergisi'nden hem de Toprak Mahsulleri Vergisi'nden oldukça rahatsız olmuştu. Hatta bir ara, devlet içinde sermayeye düşman bir grup olduğu söylentisi bile yayıldı. Onlara göre olabileceklere karşı önlem almanın yolu, hükümete bazı istekleri kabul ettirmek yahut onu büsbütün değiştirmektir. Liberal bazı isteklerle, köylü sorunları gibi toplumsal problemleri de siyasetin gündelik diline dahil ederek ve siyasi bir nüfuz elde ederek ülke siyasetinde etkili olmaya başlamaları yakındı.¹³⁹

1945 yılında yukarıda anlattığımız uluslararası bazı gelişmelerin yanı sıra ülkede de önemli gelişmeler oldu. Bunlardan ilki, savaş boyunca oldukça ihmal edilen köylünün gönlünü alabilmek için tasarlanan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu idi. Kanun, arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri; aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ölçüde araziye sahip kılmaktı. Öte yandan arazisi olup da bunu işleyecek vasıtası ve sermayesi olmayan çiftçilere gerekli destekler sağlanacaktı. Bu sayede yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesi sağlanacaktı. Dağıtım için öncelikli olarak, devletin elindeki kullanılmayan araziler, sahibi bulunmayan araziler, devletçe

¹³⁷K. Karpat (2010). *Türk demokrasi tarihi: sosyal, kültürel, ekonomik temeller*. İstanbul: Timaş Yayınları, s.192-193.

¹³⁸Karpat, 2010, **a.g.k.**, 200-201.

¹³⁹Karpat, 2010, **a.g.k.**, 202-207.

kurutulacak sahipsiz bataklıklardan elde edilen arazi, göllerin kurutulması ve nehirlerin doldurulması ile elde edilecek arazi kullanılacaktı. Yetmediği durumlarda da 50 dönüme kadar arazi kamulaştırılabilecekti.¹⁴⁰ Bu son madde büyük toprak sahiplerini son derece rahatsız eden bir ayrıntıydı. Mecliste uzun uzun tartışmalara sebep oldu. Konuyla ilgili olarak bazı yorumlara göre amaç devlet otoritesine karşı tehdit oluşturan büyük toprak sahiplerine karşı tek parti zihniyetini devam ettirmek için önlem almaktı.¹⁴¹

Ne var ki, ülkedeki diğer gelişmelere bakıldığında aslında tek parti zihniyetini devam ettirme çabasından çok, demokrasiyi varılması gereken bir nokta olarak gösteren bazı konuşmalar yapıyordu. Uluslararası ortamda San Fransisco Konferansı'nın devam ettiği günlerde İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1945 tarihli konuşması önemli bir dönüm noktası teşkil etmekteydi. O konuşmadan bir bölüm şöyleydi:

Memleketimizin siyasi idaresi cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir. Büyük Meclisin şimdiye kadar parlak bir surette ispat ettiği hakikat halk idaresinin memleketi serbest düşüncelere ve hürriyet hayatına alıştırıp erişirmesi ve geçmişte olan otoriter idarelerden daha kuvvetli olarak vatanda anarşiyi ve sözü ayağa düşürmeyi kaldırması olmuştur. Büyük Meclis az zaman içinde büyük inkılaplar geçirmiş bir memleketin, sarsıntılara uğramadan, daha ziyade ilerlemesini temin edecektir.¹⁴²

Bu konuşmanın yapıldığı günlerde bir yanda da hala Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tartışılmaya devam ediliyordu. Özellikle de toprak sahibi kimlikleriyle de bilinen Adnan Menderes ve Emin Sazak gibi isimler şiddetle bu kanuna karşı çıkmışlardı. Yine tüm tartışmalara rağmen 11 Haziran 1945'te Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kabul edildi. Bundan sadece birkaç gün evvel CHP Meclis Grubu'na sunulan Dörtlü Takrir isimli belge de çok partili hayata geçişte sembolleşecek gelişmelerden biriydi. 7 Haziran 1945'te sunulan bu takirde, takrir sahipleri dünyada özgürlük ve demokrasi akımlarının geliştiğini, demokratik düzene uyulma ilkesinin uluslararası teminata bağlandığı şu günlerde Türk halkının da politik hak ve hürriyetlerini bilinçli şekilde kullanacak düzeye geldiklerini dile getirerek ilk anayasada hâkim olan demokratik ruhun geri gelmesinin zamanının geldiğini belirttiler.¹⁴³ Takrir görüşülüp reddedildi, ancak bu toplantıda İsmet

¹⁴⁰(15 Haziran 1945). RG. sayı: 6032, s.8893-8894.

¹⁴¹F. Ahmad (1992). *Demokrasi sürecinde Türkiye (1945-1980)*. (Çev: Ahmet Fethi), İstanbul: Hil Yayın, s.25.

¹⁴²M. Toker (1990). *Demokrasimizin İsmet Paşalı yılları: tek partiden çok partiye 1944-1950*. Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 56-57.

¹⁴³Akandere, 2016, **a.g.k.**, 358.

İnönü'nün Türkiye için çok partili yaşama geçmesinin zamanının geldiğini, ikinci partinin Celal Bayar ve arkadaşları tarafından kurulmasının iyi olacağını söylediği ileri sürüldü. Hatta o günlerde yapılan ara seçimlerde CHP'nin resmi olarak bir aday göstermemesi de teşvik edici bir etken sayıldı.¹⁴⁴ Buna rağmen, söz konusu gelişmelerden sonra kurulan parti Milli Kalkınma Partisi oldu. Bir sanayici olan Nuri Demirağ 7 Temmuz 1945'te partisini kurmak için başvurdu ve kendisine Ağustos 1945'te gerekli izin verildi.¹⁴⁵

Dörtlü Tahrir sahiplerinin de CHP'den ayrılarak yeni bir parti kurmaları daha sonra gerçekleşti. Önerenin reddini takip eden günlerde Adnan Menderes ve Fuat Köprülü Vatan gazetesinde Dörtlü Tahrir'in de ana fikrini oluşturan demokrasi temelli yazılar yazmaya başladılar. Bu apaçık meydan okuma üzerine partiden ihraç edilmelerine karar verildi. Daha sonra arkadaşlarının partiden ihraç edilmelerinin tüzüğe aykırı olduğunu söyleyen Refik Koraltan da partiden çıkarıldı. Bir zaman sonra da Celal Bayar istifa etti, böylelikle parti kurabilir duruma geldiler.¹⁴⁶ Aynı günlerde de -1 Kasım 1945- İsmet İnönü meclisi açış nutkunda "Bizim tek eksikimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır" diyerek bir parti kurulması için teşviklerine devam ediyordu.¹⁴⁷

Çok partili yaşama geçişle sonuçlanan süreci yakından izleyen Türk basını da gelişmeleri dikkatle izlemişti. Yeni bir partinin kurulması konusunda da birbirine zıt iki görüş vardı. Örneğin Tan gazetesi tek parti yönetiminin eleştirilmesinde ve bir muhalefet oluşmasında öncülük etmişti. Vatan gazetesi de Dörtlü Tahrir'cileri desteklemişti.¹⁴⁸ Öte yandan Vakit gazetesinde yazan Asım Us, ikinci partinin kurulmasını isteyenleri milli birlik düşmanı olarak nitelendirdi.¹⁴⁹ Ulus gazetesinin başyazarı Falih Rıfkı Atay da yeni bir parti isteyenleri vatan haini ilan edecek kadar meseleye tepkiyle yaklaştı.¹⁵⁰

Bütün bu tartışmaların arasında, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin resmen kuruluşuyla birlikte Türk siyasetinde bir kez daha demokrasi deneyi başladı.¹⁵¹ Buraya kadar ifade edilmeye çalışılan bilgiler ışığında denebilir ki, Türkiye'de çok partili hayata geçiş İkinci Dünya Savaşı yıllarında dış ve iç politikada olup biten ve çoğu zaman birbiriyle iç içe geçen olaylar bütününe bir sonucu oldu. Celal Bayar önderliğinde

¹⁴⁴Timur, 1990, **a.g.k.**, 14.

¹⁴⁵Ahmad, 1992, **a.g.k.**, s.26.

¹⁴⁶Timur, 1990, **a.g.k.**, 15.

¹⁴⁷Toker, 1990, **a.g.k.**, 36.

¹⁴⁸Akandere, 2016, **a.g.k.** 408.

¹⁴⁹N. Gürkan (1998). *Türkiye'de demokrasiye geçişte basın (1945-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.159.

¹⁵⁰Gürkan, 1998, **a.g.k.**, 165.

¹⁵¹Ahmad, 1992, **a.g.k.**, 27.

kurulan Demokrat Parti'nin siyaset sahnesine çıkmasıyla beraber Türkiye için artık başka bir dönem başladı. Bir yandan hızla Batı'ya entegre olunurken diğer yandan da gündelik siyaset dilinin içine yeni şeyler eklendi. Yeni dönemde Cumhuriyet'in temeli olan Kemalist ilkeler hiç olmadığı kadar eleştiriye tabi tutulacaktı. Demokrasiye geçişte kurulan bazı siyasi partiler bu eleştirileri siyaset sahnesine de taşıdı.

1.2. Çok Partili Yaşama Geçişte Muhafazakâr İdeolojinin Canlanması

En genel anlamıyla muhafazakarlık, Aydınlanma Çağı'nın doğurduğu ve Fransız Devrimi'yle de zirveye çıkan rasyonalizm akımının bir eleştirisi olarak Batı Avrupa'da meydana gelen bir kavramdı. Bu kavram, mükemmel olmayan insanoğlunun, kendini kuşatan din, gelenek, tarih ve tecrübe gibi kurum ve değerlere muhtaç olduğu düşüncesi etrafında şekillendi. Muhafazakâr düşüncenin savunucularına göre, insanın bunlardan uzaklaşarak sadece aklıyla mükemmelleşmesi olanaklı değildi.¹⁵² Bu eleştiriler başlangıçta iki şekilde kendini gösterdi. Bunlardan ilki, özellikle Kıta Avrupa'sında belirginleşen, devrimi bütün sonuçlarıyla reddeden ve devrim öncesi yapıyı olduğu gibi iade etmeyi amaçlayan tepkici muhafazakârlık; diğeri ise Anglo- Amerikan dünyasının ılımlı muhafazakârlığı oldu.¹⁵³

Türkiye'nin siyasi tarihine bakıldığında muhafazakâr düşüncenin ilk tohumlarının Cumhuriyet'in ilanından çok daha eskilerde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ulus-devletlerin tüm dünyada yükselişe geçmesi Osmanlı Devleti gibi çok milletli imparatorlukları zora sokmuştu. 19. yüzyıl Osmanlı tarihi milliyetçilik akımının etkisiyle bağımsızlığını ilan etme çabası içine giren gayri-Müslim milletlerin yarattığı problemlere sık sık sahne oldu. Bu etki neticesinde, Osmanlı aydınlarının sunduğu birtakım reçetelerde Müslümanlık ve Türklük temaları kaçınılmaz olarak ön plana çıktı. Nitekim 20. Yüzyılın hemen başında, topyekûn girişilen Millî Mücadele'de öne çıkarılan "halk" kavramında da Müslümanlık sıfatı ağır basıyordu. Millî Mücadele'ye yönelik çağrılarda amacın Saltanat ve Hilafeti kurtarmak olduğu dile getirilmesine rağmen kısa bir zaman sonra Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve laiklik ilkesinin uygulanış biçimi ve diğer

¹⁵²B. B. Özipek (2006). Muhafazakarlık, devrim ve Türkiye. (Ed. Ahmet Çiğdem), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 66.

¹⁵³ Özipek, 2006, a.g.k., s.67

modernleşme projeleri toplumun değişik kesimlerinde giderek şiddetlenen bir hoşnutsuzluğun da sebebiydi.¹⁵⁴

Muhafazakâr ideolojinin yeniden gündeme gelerek, gündemi meşgul etmeye başlaması 1930'ların ortalarına denk gelir. 1930'lu yıllarda gelişen Kemalist kültürcülük hareketi paradoksal bir biçimde gelenekçi, muhafazakâr, şahsiyetçi bazı düşünceleri de meydana getirdi. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Peyami Safa, Hilmi Ziya Ülken gibi ülkenin önde gelen aydınları; halihazırda var olan kültürcü hareketi; gelenek/kültür, tarih ve millet bilinci ile bir zemine oturtmak gerektiğini savunuyorlardı.¹⁵⁵ Gelenekçi- muhafazakâr çevre; Kemalist pozitivist modernleşme projesini gelenek, görenek ve dinle uzlaştıırıp; gelenek, görenek ve dini modernitenin içinde ait olduğu yere oturtarak Kemalizm'in yarattığı köksüz modernleşme projesine bir kök kazandırma niyetindelerdi.¹⁵⁶ Diğer bir deyişle radikal bir modernleşme projesi yerine, geleneği kullanarak belli bir şahsiyete oturan alternatif bir modernleşme modelini yeğliyorlardı. Yine de bu dönemdeki muhafazakâr düşünürler, anti-Kemalist olarak düşünülemez. Kemalizm'i kısmi olarak eleştiriyor olmalarına rağmen, bu kimselerin içinde kendini Kemalist olarak tanımlayanlar bile vardı.¹⁵⁷ Örneğin İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Mahmut Şevket Esendal; Kemalist olduğunu dile getiren isimlerdendi. Kısacası bu süreçteki muhafazakarlık için - belki de paradoksal bir biçimde- Kemalizm'in farklı bir yorumu niteliğindeydi, demek pek de yanlış olmayacaktır.

Bu dönemde muhafazakâr görüşleri paylaşan kimseler ayrı bir siyasal güç olarak birleşmese bile, bazı süreli yayınlar vasıtasıyla görüşlerini bildirmişlerdi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Yahya Kemal Beyatlı öncülüğünde çıkan Dergâh dergisinin yaydığı düşünceler ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Bergsoncu¹⁵⁸etkiyle verdiği eserlerden ilham alan Hilmi Ziya Ülken'in İnsan, İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Yeni Adam, Nurettin Topçu'nun Hareket isimli dergileri muhafazakâr düşüncenin canlanmasında öncü oldu.

¹⁵⁴L. Köker (2006). Liberal Muhafazakarlık ve Türkiye, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 287

¹⁵⁵C.N. İrem (1997). Kemalist modernizm ve Türk gelenekçi-muhafazakarlığının kökenleri, *Toplum ve Bilim*, sayı: 74, s. 71.

¹⁵⁶İrem, 1997, **a.g.k.**, 88.

¹⁵⁷Bora, 2007, **a.g.k.**, 346.

¹⁵⁸Bora, 2007, **a.g.k.**, 346-347.

Modern zamanların insan aklına fazla güvenen tavrına başkaldırmasıyla sadece Türkiye'de değil Batı dünyasında da bir eleştiri dalgasının oluşmasına katkıda bulunan Fransız düşünür Henry Bergson; akıl yerine sezgiyi koymasıyla, zaman ve hareket kavramlarına getirdiği yeni yorumlarla dönemin Türk aydınlarını oldukça etkilemişti. Bu etkiyle beraber ruhu öne çıkaran, gelenekle bağ kuran görüşler daha fazla konuşulmaya başlandı. Bkz.; Y. Yıldız (2011). Bergsonculuğun Türkiye'ye girişi ve Türk felsefesine etkisi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9 (17), s. 333-356.

Şimdiye kadar anlatılan gerek konjonktürel gerekse sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik birikim bağlamında düşünüldüğünde 1946'nın Türkiye açısından önemli değişimlerin olduğu bir yıl olması kaçınılmazdı, öyle de oldu. Bu dönemde hızlı bir toplumsal değişimin yaşanmasının yanı sıra, siyasal liberalleşmeyle beraber muhafazakâr modernleşmeci eğilimlere sahip bir grup iktidarın ortağı olmaya başladı.¹⁵⁹ Tek parti döneminin Batılılaşma pratiği de bu dönem itibarıyla daha yoğun bir biçimde tartışılmaya başlandı. İfade özgürlüğünün sınırları genişledi ve ulusal düzeydeki taleplerini o güne kadar dile getirmemiş olan kitlelere de cazip gelecek programların üretilmesi gerekliliği anlaşıldı.¹⁶⁰ Bu anlamda liberal (ya da kısmen liberal) bir düşünsel ve politik önderlikle; muhafazakâr tabanın ittifakına dayanan bir birliktelik meydana geldi. Bu yeni birlikteliği; hem tek parti ile ters düşen önder kadrolar hem de laik/modernist inkılaplardan, diğer bir deyişle Kemalist devrimden rahatsız olan dindar grup destekledi. Dolayısıyla liberal tutumda olan aydınlar, toplumsal bir tabana oturma imkanını muhafazakâr tepkide buldu.¹⁶¹

Çok partili hayata geçiş sürecinde merkez sağ siyaset alanının gelişmesi ve siyasete girmesi muhafazakâr düşünce temelinde ilerledi. Bu siyaset alanını açan ise, çok partili hayata geçişle siyasal hayata giren Demokrat Parti hareketi ve iktidarı oldu. Ekonomik liberalizm, dini hassasiyetler ve milliyetçilikten oluşan liberal muhafazakâr bir siyaset anlayışının temelleri Demokrat Parti'nin şemsiyesi altında toplandı.¹⁶²

Türk siyasi tarihi açısından bir dönemeç niteliğinde olan 1946 yılında kurulan bazı parti ve derneklerde de muhafazakâr etkiyi görmek mümkündür. Aynı zamanda söz konusu parti ve derneklerin programları ve söylemleri, Türkiye'deki siyaset dilinin değişimini yansıtan ilk örneklerdir.

¹⁵⁹T. Demirel (2009). Cumhuriyet döneminde alternatif Batılılaşma Arayışları:1946. (Ed. Ömer Laçiner), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, s.219.

¹⁶⁰Demirel, 2009, **a.g.k.**, 221.

¹⁶¹T. Bora (2017), *Cereyanlar Türkiye'de siyasi ideolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.529-530.

¹⁶²N. Mert (2006), *Muhafazakarlık ve Laiklik*. (Ed. Ahmet Çiğdem), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 314.

1.2.1. Yeni partilerin kurulması

1.2.1.1. Milli Kalkınma Partisi

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye’indeki çok partili yaşama geçişin ilk adımı aslında Nuri Demirağ tarafından kurulan Milli Kalkınma Partisi ile oldu. Metin Toker Milli Kalkınma Partisini şöyle tarif eder:

Milli Kalkınma Partisi, kurulmadan önce de kurulduktan sonra da daima bir latife konusu olarak kaldı. Nuri Demirağ’ın Üsküdar sırtlarında muazzam bir korusu ve onun ortasında sarı boyalı bir köşkü vardı. Adını “Kanarya Köşk” koymuştu. Onu Washington’daki Beyaz Ev ile kıyaslardı ve gazetecilere koruda sık sık kuzu ziyafetleri çekerti. Onun için partisi, gerçek adından fazla «Kuzu Partisi» namı altında meşhur oldu. Aslına bakılırsa birtakım kimseler, eksantrik milyonerin birçok parasını yediler.¹⁶³

Milli Kalkınma Partisi kimi araştırmacılar tarafından gayrı ciddi olarak görülse de kurucusu olan Nuri Demirağ’ın varlıklı bir iş adamı olması gerçeği, şimdiye kadar anlatmaya çalıştığımız sosyo-ekonomik değişimin siyasete nasıl etki ettiğine dair bir örnek olması açısından gözden kaçırılmamalıdır. Nuri Demirağ’ın elindeki sermayeyi nasıl biriktirdiğinin öyküsü de ilginçtir: Kendisi 1886 yılında Sivas-Divrik’te doğdu. Yine Divrik’te rüştiye eğitimi gördü. Daha sonraları Maliye Vekaleti’nde müdürlük ve müfettişlik gibi görevlerde bulundu.¹⁶⁴ Maliye Vekâlet’indeki yedi yıllık görevinden şahsi sebeplerle istifa ettiğinde, elinde sadece maaşından arttırarak biriktirdiği 56 sarı lirası olduğu söylenir. Bu birikimi tahvil ederek sigara kâğıdı işine girdi.¹⁶⁵ Aslında o yıllarda sigara kâğıdı üretimi gayrı-Müslimlerin elindeydi. Doğrusu, onlara karşı direnebilmek de küçük bir tacir için hiç de kolay değildi. Ancak Nuri Demirağ, müteşebbis zekâsı diyebileceğimiz bir hamleyle, mütareke yıllarının da manevi hassasiyetini kullanarak piyasaya sürdüğü kâğıda “Türk Zaferi” dedi. Bu kağıtların elbette ki piyasada dolaşan Venizelos baskılı kağıtlardan daha fazla tercih edilmesi işten bile değildi. “Türk Zaferi” Nuri Demirağ’a da önemli bir ticari kâr getirdi.¹⁶⁶

Sigara kâğıdı satarak sağladığı ticari kardan sonra inşaat, demiryolu gibi alanlarda da faaliyet göstererek adını “başarılı Türk sanayici” olarak duyurdu. Ancak ülke nezdinde ona asıl şöhret kazandıran alan havacılık faaliyetleridir. O dönem tüm dünyada sivil havacılık önemli bir gelişim göstermişti. Mustafa Kemal “İstikbal göklerde” diyerek

¹⁶³Toker, 1990, a.g.k., 70.

¹⁶⁴N. Deliorman (1957). *Nuri Demirağ’ın hayat ve mücadeleleri*. İstanbul: Nu.D. Matbaası, s. 7,9.

¹⁶⁵Z. Şakir (1947). *Nuri Demirağ?* İstanbul: Kanaat Matbaası, s.6.

¹⁶⁶Deliorman, 1957, a.g.k., 11.

bu alana dikkat çekmişti, 1925'te kurulan Hava Kurumu ile ülkemizde hali hazırda havacılık çalışmaları başlamıştı. Nuri Demirağ sivil bir teşebbüsle bunu daha da ileri götürmek amacındaydı ve 1936 yılında bu konudaki ilk girişimini yaparak Divrik'te bir gök okulunun temelini attı.¹⁶⁷ Kendi oğlu da dahil olmak üzere kurduğu gök okullarında pek çok pilot yetiştirdi. Nuri Demirağ'ın bu başarısı ülke çapında ve Türk basınında büyük bir övgüyle karşılandı. Halk da bu okulların yaptığı hava gösterilerini büyük bir heyecan ve sevinçle takip etti. Demirağ'ın bu kadarla kalmayıp İstanbul-Ankara arası uçuş yapabilecek seviyede ilk yolcu uçağını da ürettiğini biliyoruz. Bunu yaparken tıpkı "Türk zaferi" örneğindeki gibi milli duyguları ön planda tutarak "Türk yapar" mottosunu ön plana çıkarmayı da ihmal etmedi. "İşretten, oyundan (kumardan), iffetsizlikten, eğrilikten, tenbellikten, zulümkârlıktan sakınınız!" ilkeleri okuldan mezun olan tüm pilotların ettiği yemindeki uzak durulması gereken altı zararlı alışkanlığı temsil ediyordu.¹⁶⁸

1942 yılına gelindiğinde basına da yansıyan bir dava, uzunca bir süre gündemi meşgul etti. Hava Kurumu tarafından "Nu. D." uçak fabrikasına sipariş edilen uçaklar, sipariş edildiği şekilde ve güçte yapılmadığı gerekçesiyle iade edilmişti. Demirağ buna itiraz ederek Hava Kurumu'na dava açtı. Bu, onun devletle sürtüşmesinin başlangıcı anlamına geliyordu. Söz konusu çekişmeli dava, birkaç yıl sürdü ve Demirağ'ı da maddi anlamda epey zarara uğrattı. Demirağ ısrarla kendini savundu, imal ettiği uçakları yabancı heyetlere inceleterek raporlar hazırlattı, bizatihi Milli Şef İsmet İnönü'ye dahi mektup yazarak yardım istedi; ancak bu çabalar sonuç vermedi. Birkaç yıllık bir hukuki sürecin ardından ticaret mahkemesi Demirağ'ı haksız gördü ve onun aleyhine karar verdi. Daha sonra da Yeşilköy'deki havacılık okulunun olduğu alan devlet tarafından istimlak edildi. Tüm bu gelişmeler Nuri Demirağ'ın havacılık projelerini felce uğratmış oldu.¹⁶⁹ Bir görüşe göre bunun sebebi tek parti iktidarıyla yönetilen bir ülkede bazı şahısların sivrilmesinin istenmeyen bir durum olmasıdır. Bu nedenle de Nuri Demirağ'ın önü kesilmek istenmiştir.¹⁷⁰ Demirağ da İnönü'ye yazdığı 1949 tarihli mektupta "Bir an mazi ile; baltaladığınızı zannettiğiniz yetiştirdiğim kahraman Türk pilotlarının hayalleri gözümün önünden geçti. Yanımda yeisimi giderecek, beni teselli edecek kimse yoktu."

¹⁶⁷Şakir, 1947, **a.g.k.**, 55.

¹⁶⁸Şakir, 1947, **a.g.k.**, 93.

¹⁶⁹Şakir, 1947, **a.g.k.**, 107,172.

¹⁷⁰Deliorman, 1957, **a.g.k.**, 31.

sözlerinden yardım taleplerinin karşılık bulmamasına ve önünün kesilmesine duyduğu kızgınlığı açık açık dile getirmiştir.¹⁷¹

Bu bilgiler ışığında düşündüğümüzde Nuri Demirağ'ın iktidara ve onun uygulamalarına olan muhalefetine sebepleri anlaşılıyor. Tek parti dönemi politikaları dolayısıyla iflasın eşiğine gelen Nuri Demirağ bunlarla mücadele etmek amacıyla, ülke siyasetinde esen demokratik rüzgârın da yardımıyla, 1945 yılında çalışmalarına başladı. Temmuz 1945'te yeni bir parti kurmak için başvuru yaptı, 22 Eylül 1945'te gerekli izin verildi.¹⁷² Nuri Demirağ, Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rifat Atilhan tarafından kurulan partiye "Milli Kalkınma Partisi" adı verildi.¹⁷³ Açılış töreni ise 28 Ekim 1945'te Beşiktaş'taki parti merkezinde yapıldı.¹⁷⁴ Yeni partinin amacı parti nizamnamesinin ilk cümlelerinde şöyle belirtilir:

Cihan huzurunda, Tarihin kaydettiği devirlerden beri adalet timsali olarak hâkim yaşamış milletimizin, azametli tarihinden kuvvet alarak bizlere emanet ettikleri an'anelere sadakat ve hürmet göstererek zamanın ihtiyaçlarına göre terakki ve inkişaf yolunda milletimizin layık olduğu mevki ve refahı, ahlâkan ve iktisaden büyük bir kuvvet haline gelmesini temin maksadiyle, anayasa hükümlerine göre, 'MİLLÎ KALKINMA' unvaniyle bir parti teşkil ettik.¹⁷⁵

Parti nizamnamesinin birinci maddesinde kötü nam ve şöhreti olmayan, partinin düşünce yapısına ters düşmeyen, 22 yaşını doldurmuş her Türk vatandaşının üye olma hakkının olduğu belirtiliyordu. Beşinci maddede seçimlerin tek dereceli olacağı dile getiriliyordu. Bunu takiben, sekizinci ve dokuzuncu maddelerde beş sene müddetle seçilmiş olan cumhurbaşkanının ikinci kez seçilemeyeceği belirtildi. Programın on yedinci maddesi ilginçtir. Söz konusu maddede dil meselesiyle ilgili olarak, eğer lisan değişecekse bunun doğal seyrine bırakılması gerektiği, bu nedenle de dil ile ilgili gelişim hususunda kanuni zorlamalardan ve doğal seyri bozacak müdahalelerden kaçınılacağı belirtildi. Bu madde açık seçik olmasa da o yıllarda gündemi oldukça meşgul eden dil devrimiyle ilgili bir eleştiri niteliğindedir. Parti, bu konuya olan yaklaşımını üstü kapalı bir biçimde ortaya koymuştur.

Muğlak olan başka bir madde de on dokuzuncu maddedir. Burada eğitim meselesine değinilip, eğitimin ahlak ve milli anane esasına göre düzenleneceği

¹⁷¹N. Demirağ (1949) *C.H.P. Genel Başkanı İ. İnönü'ye açık mektup*.

¹⁷²Koçak, 2010, **a.g.k.**, 674.

¹⁷³A. Yeşil (2008). *Türkiye'de çok partili siyasi hayata geçiş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.58.

¹⁷⁴(28.10.1945). *Vatan*.

¹⁷⁵(1945). *Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi*. s.1.

söylenmiştir. Milli anane ve ahlak kavramının vurgulanması o dönemde uygulanan batılı eğitim sistemine karşı bir eleştiri tutulmuş olma ihtimalini akıllara getiriyor. Ancak, söz konusu programa bakarak partinin öne çıkardığı “milli anane” ve “ahlak” kavramlarından kastının ne olduğunu anlamak neredeyse imkansızdır.

Nizamnamenin yirmi sekizinci maddesi; sanayi ve ticarete rekabetin esas alınacağını, diğer milletler gibi dünya piyasasına sağlam ve ucuz ürünler çıkarmak için uğraşılacağını ve bu konuda bilimsel kaideleri esas alarak ıstırap verici kanuni zorlukların terk edileceğini belirtir. Bu madde, kuşkusuz ki devletçiliğe karşı apaçık eleştirilerin olduğu bir içeriğe sahiptir. Bunu takip eden on madde boyunca tarımı, sanayiye, yeraltı ve yerüstü kaynaklarını da kullanmayı kapsayan topyekûn bir iktisadi kalkınma hedefinden bahseder.

Milli Kalkınma Partisi, nizamnamesinin devam eden maddelerinde teşkilatıyla, kongrelerinin nasıl yapılacağıyla ve idare heyetleriyle ilgi birtakım ayrıntılardan bahsederek toplam doksan maddeden teşekkül olan programını sonlandırır.¹⁷⁶ Bu programa bakarak partinin dünya görüşüne, nasıl bir toplumsal yapı öngördüğüne, nasıl bir devlet yönetimi benimseyeceğine ilişkin net bilgiler çıkarmak pek de mümkün değildir. Diğer bir deyişle program, Milli Kalkınma Partisi’nin mevcut düzenle ilgili eleştirilerini sistematik bir biçimde ortaya koymaktan uzak bir durumdadır. Hal böyle olunca partinin genel başkanı olan Nuri Demirağ’ın çeşitli söylemlerine göz atmakta yarar var. 1949 yılında Düzenlenen MKP umumi kongresi Nuri Demirağ’ın ve dolayısıyla partinin duruşuyla ilgili önemli bilgiler içerir. Kongrede verdiği nutukta daha evvel gök okullarından bahsederken değinmiş olduğumuz “altı kanat”tan bahseder. Tekrar zikretmek gerekirse altı kanat; işretten, oyundan (kumardan), iffetsizlikten, eğrilikten, tembellikten, zulümden sakınmayı salık veren bir mottodur ve partinin propagandasının dayandığı temeli ortaya koyar.¹⁷⁷ Kemalizm’in altı ilkesine karşılık ortaya atılmış gibi görünen altı kanat, yeni partinin broşürlerini de süslemiştir.

Konuşmanın devamı Demirağ’ın din ve laikliğe olan yaklaşımına dair fikir edinmek açısından önemli görünmektedir:

(...) Türklüğün, Müslümanlıkla ifade olunacağını, tevekkülün uyuşukluğunu, hurafeleri silkip atmak, yerine azmin atılğanlığını ikame etmek suretiyle Müslümanlığın insanlara her türlü saadeti bahşedeceğini sayın Prf. Şemseddin Günaltay daha iyi bilirler.

¹⁷⁶ (1945). *Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi*.

¹⁷⁷ (1949). *Milli Kalkınma Partisi Umumi Genelgesi*. s.15.

Laiklik bizde tatbik edilmemektedir. Diyanet işleri teşkilatının devlet bütçesi dahilinde bulunması laiklikle tezat teşkil etmektedir.

Diğer ekalliyet cemaatleri gibi Evkaf varidatını ilmiye mensuplarının eline teslim ederek kendilerini cemaat teşkilatı ile idare etmeleri halinde mühmel bırakılan ibadethanelerimizin ve çok kıymetli eski abidatımızın mahvu harabiden kurtarılacakları muhakkaktır.¹⁷⁸

Genelgedeki nutkun öne çıkan diğer bir konusu da Demirağ'ın daha evvel basına verdiği demeçlerde de bahsetmiş olduğu “Şark federasyonu” meselesidir. Kanaatimizce “Şark federasyonu” gayesi Nuri Demirağ'ın muhafazakâr yönünü ortaya koyan somut örneklerden biridir. Bilim, teknik, ekonomi gibi konularda tam bir Amerikan hayranı olan ve bunu sıkça dile getiren Demirağ; konu gelenek, görenek, kültür ve din gibi sosyal meselelere gelince yüzünü doğuya çevirmişti. Amerikan sistemini kendi kültürümüze adapte ederek dünya pazarında söz hakkı elde edebilmemiz için Şark milletleriyle el ele vermemiz gerektiğini düşünmüştü.¹⁷⁹ Öte yandan parti üyelerinden Safi Dümer'in genelge sırasında dile getirdiği “Genç kızlardan, kadınlardan bazısı terbiye ve adabın duvarını aşarak taşkınlık ve israf aleminde alabildiğine yarışa çıkmayı; kızlığı ve kadınlık vazifelerini inkâr ederek hayasızlık denizinde serbestçe kulaç atmayı, erkekleşmeyi demokrasi icabı sanır” sözlerinden partinin batılılaşmanın sosyal hayattaki yansımalarını pek de hoş karşılamadıkları açıktır.¹⁸⁰

Buraya kadar dile getirdiğimiz bilgiler ışıında Milli Kalkınma Partisinin liberal ve muhafazakâr özellikleri bir arada barındıran bir parti olduğunu söylemek mümkün görünüyor. Ne var ki Milli Kalkınma Partisi programında ve genelgelerindeki iddialı söylemlere rağmen güçlü bir muhalefet olamadı. Bunun başlıca sebebi meclis dışından olmasıdır, diğer bir deyişle hiçbir üyesi halihazırda mecliste yer almıyordu. O dönem ancak meclis içinden gelen farklı sesler muhalefet olarak ciddiye alınıyordu.¹⁸¹ Öte yandan kurulduğu günden beri kendi içinde de fazlaca sorun yaşaması, partiyi derli toplu bir program ortaya koymaktan ve bir sosyal taban oluşturma çalışmalarından alıkoymuştu.

1.2.1.2. *İslam Koruma Partisi*

Adında her ne kadar “parti” kelimesi geçse de yayınladıkları tüzükte her türlü siyaset ve siyasi partiden uzak kalmayı amaçladıklarını duyurmuşlardı.¹⁸² Bundan dolayı

¹⁷⁸(1949). *Milli Kalkınma Partisi Umumi Genelgesi*. s.19.

¹⁷⁹(1949). *Milli Kalkınma Partisi Umumi Genelgesi*. s. 25.

¹⁸⁰(1949). *Milli Kalkınma Partisi Umumi Genelgesi*. s. 41.

¹⁸¹Yeşil, 2001, **a.g.k.**, 58.

¹⁸²(1946). *İslam Koruma Partisi tüzüğü*.

partiyi daha ziyade bir dernek gibi algılamak belki de daha yerinde olacaktır. 19 Temmuz 1946'da yayınladıkları tüzükte de amaçlarının İslam medeniyetini, birliğini ve sevgisini korumak olduğunu belirten parti ne yazık ki hiç faaliyet göstermeden 12.09.1946 tarihinde Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatıldı.¹⁸³

1.2.1.3. Türk Muhafazakâr Partisi

Cevat Rifat Atilhan, Zekai Dik ve Yekta Göreli tarafından 8 Temmuz 1947 tarihinde kurulan¹⁸⁴ Türk Muhafazakâr Partisi siyasi yaşamımızda pek etkili olmasa da çok partili yaşama geçişte liberal-muhafazakâr eğilimin bir örneğini oluşturması açısından yine de kayda değerdir. Partinin tüzüğünde, kuruluş gayesi Türk milletini medeni dünyada seçkin ve refah bir duruma getirmek, bunu yaparken de ecdattan miras kalan maddi ve manevi hazineyi “muhafaza etmek” olarak kamuoyuna açıklandı. Aynı zamanda milli ahlak ve anane kavramları parti programında altı çizilen önemli değerlerdendi.¹⁸⁵ Yine programda bahsedilen Türk-Arap birliği ideali, parti kurucularının medeni dünya -diğer bir deyişle Batılı devletlerin- seviyesine yükselme hedefine rağmen, iş birliği arayışları konusunda kendine gelenek, görenek, din konusunda daha yakın gördüğü Doğu ülkelerinde olmuştur.¹⁸⁶

Türk Muhafazakâr Partisi'nin izleyeceği ekonomi politikası programın devamında kendini belli ediyor. Yabancı sermayeye kolaylıklar getirileceğini söyleyen 11. Madde ve ticaretin tamamen serbest hale getirilip, tekelleşmenin kaldırılacağını vaat eden 23. Madde partinin ekonomide liberalizmi benimseyeceğine dair önemli ipuçları vermektedir.¹⁸⁷

1.2.1.4. Demokrat Parti

Yukarıda Türkiye'de çok partili yaşamın iç ve dış dinamiklerini anlatırken Demokrat Parti'nin nasıl bir sürecin ürünü olduğuna değinmiştik. Parti, özellikle de II. Dünya Savaşı yıllarındaki muhalefetin bir tezahürü oldu. Aslına bakılırsa 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikten sonra pek çok parti ve derneğin

¹⁸³T.Z. Tunaya (1952). *Türkiye'de siyasi partiler (1859-1952)*. İstanbul: Arba Yayınları, s.709.

¹⁸⁴Tunaya, 1952, **a.g.k.**, 710.

¹⁸⁵(1947). *Türk Muhafazakâr Partisi tüzüğü*. s.1.

¹⁸⁶(1947). *Türk Muhafazakâr Partisi tüzüğü*. s. 10.

¹⁸⁷ (1947). *Türk Muhafazakâr Partisi tüzüğü*. s. 4,5,9.

kurulduğunu görüyoruz. Bunların arasından ancak Demokrat Parti sivrilip, gerekli popülizmi sağlayarak iktidarı eline aldı.

CHP'nin kendi içinde oluşan ayrılıkları ve dörtlü tahrir hadisesini önceki bölümlerde anlatmıştık. Parti tüzüğü ve bazı kanunlarda değişiklik öneren bu belge grup toplantısında reddedilmiş bile olsa gelecek günlerdeki ayrılığın sembolü haline gelecekti. Tahririn altında imzası bulunan Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Celal Bayar 7 Ocak 1946 günü açılışını yaptıkları parti ile Türk siyasi tarihinde yeni bir dönem başlattılar.

Bu gelişme kimilerine göre bir danışıklı dövüşün ürünüydü. Çünkü görünürde yeni bir parti kurulmuş dahi olsa, partideki isimler eski CHP'liydi. Öte yandan ortaya koydukları programdan da anlaşıldığına göre dünya görüşü anlamında CHP'den hiç de farklı değildi. Bu sebeple ona "izinli muhalefet" diyenler oldu. Bu eleştirilere rağmen yeni partiyi bir kurtuluş fırsatı olarak görenler daha fazla olacak ki kuruluşundan sadece birkaç yıl içinde iktidarı ele aldı.

Demokrat Parti, Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve siyasetin demokratik bir şekilde yürütülmesine hizmet amacıyla kurulmuştu.¹⁸⁸

DP'nin 1946'daki programında sonraki yıllarda tartışmayı daha da alevlendirecek biçimde yeni bir laiklik tanımı yapıldı. Programın 14. Maddesine göre laiklik, devletin tüm dinlere aynı mesafede durması olarak tanımlandı.¹⁸⁹ Oysa Kemalist ilkelerden biri olan laiklik, o zamana dek din ve devlet işlerini ayırmayı da içine alan, aklın ve bilimin ön planda olduğu bir yaşam tarzını öngören geniş bir manaya geliyordu. Bu mana 1930 yılında Atatürk'ün kaleminden çıkan şu açıklamada da oldukça belirgindir:

Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi dini yoktur. Devlet yönetiminde bütün yasalar, kurallar bilimin çağdaş uygarlığa temin ettiği esas şekillere, dünya gereksinimlerine göre yapılır ve uygulanır. Din anlayışı vicdani olduğundan, cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı, milletimizin çağdaş ilerlemesine başlıca başarı etkeni görür.¹⁹⁰

1949 yılında yapılan Demokrat Parti'nin ikinci büyük kongresinde laikliğin tanımı bir kez daha yapıldı diyebiliriz. Madde 14 şöyle diyordu:

¹⁸⁸ (1946). *Demokrat Parti programı*. s.2.

¹⁸⁹ (1946). *Demokrat Parti Programı*. s.4.

¹⁹⁰ U. Kocatürk (2007). *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s.194-195.

Partimiz laikliğı devletin siyasette, dinle hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar ve laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından tanır.

İkinci kongrede sadece laikliğı yeniden tanımlamakla kalmadılar. Programdaki, dini eğitim verecek ve din adamı yetiştirecek okulların kurulmasına yönelik olarak uzman kişiler tarafından bir çalışma yapılmasının şart olduğu ifadeleri, bir önceki programdan daha farklı ve cesur bir biçimdeydi.¹⁹¹ Bu söylem, “laiklik” tartışmalarını daha da körükleyecek; özellikle de dini eğitim, ezan ve ibadet dili ile ilgili tartışmaların sesini gürleştirecekti. Bundan böyle muhafazakâr sesler daha fazla duyulur olacaktı.

Değişiklikten en fazla etkilenen bir diğer ilke de devletçilik oldu. Devletçilikten söz ediliyor olmasına rağmen, onun da tanımı kendilerine göre yorumlanmıştı. 17. maddede adı geçen devletçilik, özel teşebbüse hizmet eden bir ilkeye indirgenmişti.¹⁹² Madde 44’e göre devlet, özel teşebbüs ve sermayenin yetişemeyeceğı, memleket müdafaasını ilgilendiren ana sanayii, büyük enerji santralleri, demiryolu, liman inşası ve su işleri gibi alanlarda devreye girmeliydi.¹⁹³ Ayrıca devlet tarafından kurulup özel kişilerce daha verimli hale getirilebileceğı düşünülen işletmeler özel teşebbüse devredilebilmeliydi.¹⁹⁴ Yine programda yer alan 51. maddedeki “... devlete düşen en önemli vazife, rekabetin ortadan kalkmasını veya daralmasını önlemeye çalışmak olmalıdır” ifadesi özel teşebbüse verilen önceliğin bir kez daha altını çizmektedir. Özel teşebbüse verilen ağırlığı 1949 yılında programda yapılan değişikliklerden de izlemek mümkündür. Programda, devletçilik ve özel teşebbüsün birbirinin tamamlayıcısı olduğu belirtilmesine ve esas amacın “en iyiye en ucuza mal etmek” olduğu söylenmesine rağmen bir önceki programda devlet tarafından kurulan işletmelerin eğer daha verimli olacaksa özel teşebbüse devredilebileceğini söyleyen ifade “devredilmelidir” şeklinde değiştirilmişti.¹⁹⁵ Bu ufak gibi görülen kelime değişikliğı aslında daha kati dönüşümlerin bir habercisiydi de denebilir. Öte yandan 1949’daki değişikliklerde ilk kez tek el fabrikalarının da özelleştirilmesi gündeme gelmişti.¹⁹⁶ Görüldüğü gibi Demokrat Parti aşamalı bir biçimde, hedeflediğı dönüşümü yaratmak için adımlar atmaya devam ediyordu.

¹⁹¹(1949). *Demokrat Parti Programı*. s.50.

¹⁹²(1946). *Demokrat Parti Programı*. s.5.

¹⁹³(1946). *Demokrat Parti Programı*. s.13.

¹⁹⁴(1946). *Demokrat Parti Programı*. s.15.

¹⁹⁵(1949). *Demokrat Parti Programı*. s.62.

¹⁹⁶(1949). *Demokrat Parti Programı*. s.63.

Hem 1946 hem de 1949 programına bakıldığında anlaşılan o ki, DP'liler için devletçilik daha ziyade Orman İşleri ve Ziraat söz konusu olduğunda önemli görülmüştü.¹⁹⁷ Zirai üretim için devlet, köylüye gerekli olan araç gereç temininde bulunacak, ayrıca köylünün kereste, odun, kömür vb ihtiyaçlarını Orman İşletmeleri vasıtasıyla sağlayacaktı.¹⁹⁸ Bu, çoğunluğu hala kırsalda yaşayan ve geçimini topraktan sağlayan halk için çok önemli bir haberdir. Üstelik bu halk yukarıda bahsettiğimiz İkinci Dünya Savaşı'nda izlenen ekonomi politikası sebebiyle zor günler geçirmişti. Bunun sorumlusu olarak CHP'nin görüldüğü o günlerde Demokrat Parti'ye duyulan sempatinin de başlangıcı böyle olmuştu.

Bu kısa incelemeden çıkarılanlar ve gelecek bölümlerde detaylı olarak değinilecek Demokrat Parti uygulamaları birlikte düşünüldüğünde, 1950 ve 1960 yılları arası Türkiye tarihine damgasını vuran bu siyasi oluşumun popülerliğini muhafazakâr ve liberal uygulamalarla elde ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Döneme bakıldığında, liberalizmin alamet-i farikası olan devletin bireyi ekonomik ve siyasal anlamda özgür bırakan ve bunun yanı sıra sınıflar arası ticari meselelere karışmamasına dayanan anlayışının Türkiye'de de arzulandığı bir gerçektir. Öte yandan toplumdaki diğer hassasiyet noktası da "milli değer ve anane" şeklinde ifade edilen, kültür ve dinin iç içe geçmesi nedeniyle İslami rengi de kendinde barındıran bir hayat tarzına duyulan özlemdir. Kim bu iki isteği en iyi biçimde eklemlerse onun taraftar bulacağı açıktı. Demokrat Parti süreç içinde muhafazakâr ve liberal özellikleri bünyesinde toplamayı uygun buldu. Deyim yerindeyse vaatlerini ve politikalarını içinde muhafazakâr talepleri de barındıran karışıklıktan var etti.¹⁹⁹

1.2.1.5. Dernekler

Türk siyasi tarihine baktığımız zaman özellikle de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra oldukça canlı bir partileşme ve dernekleşme safhasının olduğunu görürüz. Bunlardan kimisi milli mücadele yıllarında da düzenledikleri toplantılarla adından söz ettirmişti. Cumhuriyet'in ilanından sonraki dönemde yeni rejimi sarsabilecek diğer pek çok şey gibi dernekleşme faaliyetlerinin merkezi otorite altına alındığını görmekteyiz. Örneğin halkevleri bir yönüyle bu dernekleşme ihtiyacının devlet kontrolü

¹⁹⁷(1946). *Demokrat Parti Programı*. s.34-35.

¹⁹⁸(1946). *Demokrat Parti Programı*. s.36.

¹⁹⁹T.Z. Tunaya (1962). *İslamcılık Cereyanı-III*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, s.46.

altına alınmış bir versiyonuydu. Bunun yanı sıra hayır ve yardım kurumları, spor kulüpleri ve çeşitli meslek gruplarının kurduğu dernekler de doğrudan devlet bünyesine alınmıştı. Zaten yürürlükteki yasa da bunu gerektiriyordu. 1923 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklik dernek kurma hakkını kısıtlamakla birlikte var olan derneklerin denetimini de hükümete bırakıyordu.²⁰⁰ 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükûn ile beraber bu denetim daha da sıkılaştı.

1940'ların ortalarına gelindiğinde dünyadaki ve Türkiye'deki yeni iklim devleti de bazı esnemeler yapmaya mecbur etmişti. Bu esnemelerden biri 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikle yeniden dernekleşmenin önünün açılması oldu, bu gelişmeden sonra pek çok dernek, kulüp ve sendika gibi oluşumların arttığını görüyoruz. Tazyik gruplarının artmasının sebebi elbette tek başına yasa değişikliğiyle meydana gelmiş değildi. Dernek ve benzeri oluşumlar modern topluma ait kurumlardır. Diğer bir deyişle sanayileşme ve bunun sonucunda oluşan bir birikim ve iş bölümü neticesinde derneğe gerek duyulur. Bunu tersten söylemek gerekirse ekonominin tarıma dayandığı ve feodal ilişkilerin olduğu toplumlarda derneklere ihtiyaç duyulmaz. Denebilir ki 1940'ların ortalarından sonra artan dernekleşme aynı zamanda sosyo-ekonomik bir değişimin de göstergesiydi.²⁰¹ Döneme bakıldığında ekonomik çıkar çatışmasının örneklerini görebileceğimiz sınıfların kendini göstermeye başladığı tespit edilebilir. Ne var ki bütün bu sınıflar devletin tek partili çatısı altında yan yana ve iç içe olmak durumundaydılar.²⁰² Tek parti otoritesi yumuşamaya başlayınca ortaya çıkan kısmi özgürlük ortamı sayesinde toplum içinde bastırılmış çeşitli fikir akımları da yeniden canlandı. Örneğin İslamcılık yanına muhafazakâr çevreleri de katarak muhalefetin destekçisi oldu.²⁰³

Çok partili hayata geçiş sürecinde kurulan derneklerin belki de en iddialısı Büyük Doğu Cemiyeti oldu. Necip Fazıl Kısakürek önderliğinde kurulan cemiyetin ideolojisi aynı adı taşıyan Büyük Doğu dergisinde oluşturulmaya gayret edildi. Bu cemiyetin temelleri ilk olarak 22 Nisan 1949 yılında Büyük Doğu dergisinin 7. sayısında atıldı. Necip Fazıl okuyuculara seslenerek içtimai, fikri ve siyasi fikirlerini paylaşmak adına siyasi bir kuruluş oluşturma fikrini paylaşarak bir nevi kamuoyu yoklaması yaptı. Daha

²⁰⁰S. Aslan ve C. Gül (2004). Geçmişten günümüze Türkiye'de baskı grupları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, sayı: 5 (1), s.89-90.

²⁰¹A. Yücekök (1971). *Türkiye'de örgütlenmiş dinin sosyo-ekonomik tabanı*. Ankara: Sevinç Matbaası., s.7.

²⁰²Yücekök, 1971, **a.g.k.**, s.88.

²⁰³Yücekök, 1971, **a.g.k.**, s.92.

sonraki sayılarda da derginin sütunlarında cemiyete katılım için sık sık çağrıda bulunmaya devam etti. Derginin sayılarını incelediğimiz zaman cemiyetin 1950 yılından sonra diğer bir deyişle Demokrat Parti'nin iktidara gelişiyle gerçekleşen rahatlık ortamında teşkilatlanmaya çalıştığını izlemek mümkündür. Örneğin 15 Haziran 1951'de yayınlanan sayıda cemiyetin ana nizamnamesi yayımlanmış ve ideolojilerinin dayandığı ilkeler ortaya atılmıştı. Bu ilkelere ilerleyen bölümlerde ayrıntısıyla değineceğiz. Kısacası denebilir ki her ne kadar bir dernek/cemiyet olarak kurulmuş olsa da Necip Fazıl'ın niyeti en baştan beri bir siyasi parti kurmaktı. Ne var ki yeterli taraftarı bulamadı ve üzerine Malatya Hadisesi olarak bilinen Ahmet Emin Yalman'a suikast girişimine de adı karışınca cemiyet kendini feshetmek durumunda kalmıştı.

Demokrat Parti iktidarının başlamasıyla Türkiye'de dernek sayısında hatırı sayılır bir artışın yaşandığını belirtmiştik. Laiklik konusundaki yumuşamalar özellikle de cami yaptırma derneklerinin sayısını artırdı. İlim Yayma Cemiyeti ve muhafazakâr ve milliyetçi düşüncenin önemli yansımalarından biri olan Türk Milliyetçiler Derneği de 1951'de açılmıştır. Ancak Türk Milliyetçiler derneği de Malatya Hadisesi nedeniyle kapatılan siyasi oluşumlar arasında yerini almıştır.

2. 1945- 1960 YILLARI ARASINDA MUHAFAZAKÂR BASININ CANLANMASI

2.1. Çok Partili Hayata Geçerken İktidar- Basın İlişkilerinin Durumu

Türk basın tarihini, Türkiye'nin yüzünü açık bir biçimde Batı'ya çevirdiği dönem olan II. Mahmut'la başlatmak mümkündür. O dönemden bu yana basın, siyasi, sosyal, kültürel ve hatta ekonomik dönüşümlerin odağında yer aldı.

1831'de yayımlanmaya başlanan Takvim-i Vekayi isimli resmî gazetenin ardından Agah Efendi'nin Tercüman-ı Ahval, Şinasi'nin Tasvir-i Efkâr, Ali Suavi'nin Muhbir, Namık Kemal'in İbret ve Hürriyet isimli gazeteleri²⁰⁴ Türk gazetecilik geleneğinin adeta kuruculuğunu üstlenmişlerdi. Bu geleneğin dayandığı temel de fikir gazeteciliğidir. Fikir gazeteciliği özellikle de Şinasi ile ivme kazanmıştı. Şinasi, milliyet ve meşrutiyet kelimelerini cesurca kullandığı Tasvir-i Efkâr'da, amacının halka kendi yararını düşünmek olduğunu, bilimin ve eğitimin gelişmesiyle ilgili sorunları ele alacağını söylemişti. Abdülaziz döneminde çıkmakta olan gazete, düşünce özgürlüğünü ele alarak halkı uyaran yazılar yayınlamıştı.²⁰⁵ Zamanla Namık Kemal gibi pek çok Osmanlı aydınını da kadrosuna dahil eden Tasvir-i Efkâr, yeni edebi ve siyasal fikirlerin merkezi haline gelmişti. Maarifçiliği temel amacı haline getiren, Türk dilinin sadeleşmesi için çaba sarf eden, tarihle ilgili incelemeler aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin geri kalışına cevap arayan gazete; ulus, vatan, özgürlük yurtseverlik, devrim gibi kavramları gazetecilik ve edebiyatta kullanarak, Türklere millet sözüyle hitap etmişti.²⁰⁶ Bu gazete, birer okul gibi toplumu aydınlatıp modernleşmeye katkı sağlarken diğer taraftan da fikir gazeteciliğini devam ettirecek yeni isimleri de yetiştirerek gazetecilik mesleğinin doğmasına yönelik şartları hazırlamıştı.

Takip eden dönemlerde de basının görevi pek fazla değişmeden fikir gazeteciliği ekseninde devam etti. II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarında basında muazzam bir canlılık yaşanarak, basın yayın faaliyetleri oldukça işlevsel biçimde devam etti. II. Meşrutiyet Dönemi'nin bir diğer özelliği de İslamcı basına ait çok fazla süreli yayın çıkmış olmasıdır. Aslında II. Abdülhamit döneminin kurtuluş politikalarından biri olan İslamcılık, devleti dağılmaktan kurtaracak bir çare olarak görülmüştü. II. Meşrutiyet

²⁰⁴H. Topuz (2014). *İkinci Mahmut'tan holdinglere Türk basın tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 15-27.

²⁰⁵N. İnuğur (2005). *Basın ve yayın tarihi*, İstanbul: Der Yayınları, s. 194.

²⁰⁶A. D. Jeltakov (1979). *Türkiye'nin sosyo-politik ve kültürel hayatında basın (1729-1908 yılları)* Ankara: Hürriyet Matbaası, s.57

döneminde de bu özelliği devam eden İslamcılık akımı; Sırat-ı Müstakim, Beyanül Hak, Hikmet, İslam Mecmuası gibi dergilerle entelektüel bir temel kazanmıştı.

Millî Mücadele'nin zorlu koşullarında bile Akşam, Vakit, Tasvir-i Efkâr, Anadolu'da Yenigün ve doğrudan Atatürk'ün emriyle çıkan daha sonra Ulus gazetesine dönüşen Hakimiyet-i Milliye gibi gazeteler yayın hayatlarına büyük bir gayretle devam ettiler.²⁰⁷ Daha Cumhuriyet ilan edilmeden 6 Nisan 1920 tarihinde Anadolu Ajansı'nın kurulmasından haberciliğe verilen önem anlaşılmaktadır.²⁰⁸

Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra da basın, rejimin inşasında önemli işlev gördü. Toplumun dönüşmesinde ve yeni ideolojinin inşasında gazete ve dergiler birer ideolojik aygıt olarak yönetici kadronun yanında yerini aldı. Ne var ki, özgür bir basından söz etmek güçtür. Cumhuriyet'in kuruluşundan kısa bir zaman sonra gerçekleşen ilk demokrasi deneyi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ülkede rejim karşıtı, gerici birtakım kamplara sebep oldu. Partinin kurulmasından bir süre sonra da Şeyh Sait isyanının patlaması, bazı tedbirler alınmasını gerekli kıldı. Bu çerçevede Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarıldı ve İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelerde yargılananlar arasında bazı gazetecilerin de olması iktidar-basın ilişkilerine gölge düşüren olaylar silsilesinin farklı bir adımıydı. İsyanın alevlenmesine etki ettiği düşünülen Hüseyin Cahit Yalçın, Zekeriya Sertel, Cevat Şakir gibi kimi gazeteciler yargılandı, çeşitli cezalar verildi. Aydınlık, Orak Çekiç, Son Telgraf gazeteleri gibi daha pek çok yayın organı da kapatıldı. Onların arasında Sebilürreşad, Sadayı Hak gibi muhafazakâr-İslamcı eğilimli yayınlar da vardı.²⁰⁹ Böylelikle kanunun hedeflediği sükûn ortamı bir müddet için sağlanmış oldu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kötü hatırasına rağmen, 12 Ağustos 1930'da Fethi Okyar başkanlığında Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruldu. Ancak ne yazık ki bu parti de başarısız demokrasi deneyinin bir örneği oldu. Alternatif bir partinin kurulmasıyla beraber, sessizlik halinde olan muhalif sesler bir bir işitmeye başlandı. Yeni Asır, Hizmet, Yarın, Son Posta gibi gazeteler derhal muhalefet safına kayarak mevcut iktidarı eleştiren haberler yayınladılar. Muhalefet dalgasının kontrolsüz bir

²⁰⁷S. İskit (1943). *Türkiye'de matbuat idareleri ve politikaları*. Ankara: Başvekalet Umum Müdürlüğü Yayınları, s.212-213.

²⁰⁸İskit, 1943, **a.g.k.**, 218.

²⁰⁹Topuz, 2014, **a.g.k.**, 146-151.

biçimde büyümesi sonucu Fethi Okyar, rejimin güvenliği için partisini feshetmek zorunda kaldı.²¹⁰

1931 yılına gelindiğinde bozulan düzeni toparlamak amacıyla yeniden birtakım önlemlere başvuruldu. Bazı gazetelerin tehlikeli bir yön izledikleri, vatandaşların siyasi kavrayış ve medeni vicdanı üzerinde “fikir haydutluğu” yaparak masum ruhları zehirlediği öne sürüldü. Bu sebeple de toplumu basının suiistimaline karşı korumak gerektiği ve halihazırda alınmış olan önlemlerin yeterli olmadığı dile getirilerek Matbuat Kanunu’nda değişiklikler yapılmasına dair bir önerge üzerinde görüşülmeye başlandı. Yapılan görüşmelerin ardından hükümete oldukça geniş yetkiler veren birtakım maddeler 25 Temmuz 1931’de Matbuat Kanunu’na eklendi. Kanunun özellikle 50. ve 51. maddesi basın özgürlüğünü daha da kısıtlıyordu. Bu maddelere göre; memleketin genel siyasetine dokunacak yayınlardan dolayı İcra Vekilleri Heyeti bu türden yayın yapan gazete ve dergileri geçici olarak kapatabilecekti. Bu süre içinde gazete veya dergisi kapatılan kişi, başka bir isimle gazete ve dergi çıkaramayacaktı. Yabancı ülkelerde çıkan gazete ve dergilerin Türkiye’ye sokulması ve dağıtılması İcra Vekilleri Heyeti tarafından yasaklanabilecekti. Kanunun devamına da gazete veya dergi sahibi olmak için en az lise mezunu olma ve vatan, Millî Mücadele, cumhuriyet ve inkılap aleyhinde bulunup mahkûm olmamış olma şartı eklendi.²¹¹

Serbest Fırka denemesinden sonra Kemalist ideoloji, halka yönelik daha aktif çalışmalar yapma gerekliliği hissetti. Bu çaba, rejimin kendine yeni bir çıkış noktası arama çabasıydı. Bu noktada, ideolojik aygıt olarak basının rolü bir kez daha gündeme getirilmişti. Halihazırda yayın hayatında olan, yapılan devrimleri anlatmakla görevli İnkılap gazetesinin yanı sıra Kadro dergisi de 1932’nin Ocak ayında yayın hayatına başladı. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Burhan Belge gibi isimler bu dergi vasıtasıyla, deyim yerindeyse Türk inkılabının ideolojisini oluşturma görevini üstlendiler.²¹² 1933 yılında da Halkevleri’nin yayın organı olan Ülkü dergisi de bu amaç doğrultusunda yayımlanan diğer süreli yayınlar arasındaki yerini aldı. Öte yandan yukarıdaki bölümlerde adı geçen İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Peyami Safa, Hilmi Ziya Ülken gibi isimler kendi dergilerinde; gelenek, kültür ve din gibi kavramları da

²¹⁰Ç. Yetkin (1983). *Türkiye’de tek parti yönetimi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, s.67-68.

²¹¹A. Kabacalı (1990). *Başlangıçtan günümüze Türkiye’de basın sansürü*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, s. 127-128.

²¹²A. Yıldız (2011). *Üç dönem bir aydın: Burhan Asaf Belge (1899-1967)*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 105.

kullanarak Kemalizm'in muhafazakâr yorumunu yapıyor, ideolojiye bir şahsiyet kazandırmaya çalışıyorlardı.

1935 yılında yayıncılık çalışmalarını organize etmek ve basınla iş birliği sağlama amacıyla bir basın kongresi düzenlendi. 25 Mayıs 1935'te toplanan Basın Kongresi vasıtasıyla iktidar ve basın mensupları ilk defa bir araya geldi. Kültür Komisyonu, İş Birliği Komisyonu ve Meslek Komisyonu adı altında üç grup oluşturuldu ve bu gruplarca çeşitli çalışmalar yapıldı. Gazetelerin Türk devrimine hizmetlerini kuvvetlendirmek ana konuydu; bunun yanı sıra gazetelerin basılacağı kâğıt ölçüsü, hacimleri dahi konuşulan konular arasındaydı. Milletvekilleri ve bazı gazeteciler ortaklığında yeni bir gazetecilik kavramı da ortaya atıldı: "kalite gazeteciliği" Kalite gazeteciliğinin ölçütleri arasında; inkılap ve memleket davalarını halka en iyi ve en canlı tarzda vermek, doğruyu ve ciddiye sansasyona ve laubaliliğe feda etmemek, iç ve dış siyasette devletin ve ulusun yüksek menfaatlerini daima göz önünde bulundurmak gibi kriterlerden söz edildi. Öte yandan; gazetecilik mesleğinin haklarını, mesleki etik kurallarını koruyacak ve iktidar-basın ilişkilerini düzenleyecek bir Türk Basın Kurumu oluşturulması kararlaştırıldı.²¹³ Ayrıca kongrede Basın Birliği'nin oluşturulmasına yönelik hükme varıldı.

27 Haziran 1938'de üç yıl önceki kongrede konuşulan Basın Birliği Kanunu kabul edildi. Kanun kapsamında; Türkiye'de çıkan gazete ve mecmuaların sahipleri ve bu yayın organlarının fotoğraf, yazı ve haber gibi departmanlarında devamlı olarak çalışan kimseler, gazetecilik mesleğini icra edenler olarak Türk Basın Birliği'ne dahil edildi. Bu kimseler, birlik dışında gazetecilik mesleğini icra edemeyeceklerdi. Yayın hayatına başlayan her türlü dergi veya gazetenin sahibi ve çalışanları bu birliğe kayıt yaptırmak zorundaydı. Kısacası, hükümetten izinsiz gazetecilik yapılamayacaktı.²¹⁴ Dahası aynı gün, 1931 yılındaki Matbuat Kanunu'na bir ekleme yapılarak siyasi gazete veya dergi çıkaracak kimselerin nüfusu elli bin ve daha aşağı olan yerlerde beş yüz liralık; nüfusu elli binden yüz bine kadar olan yerlerde, bin liralık; nüfusu yüz binden fazla olan yerlerde de beş bin liralık kefalet bedelini milli bankalardan birinde tutma zorunluluğuna dair bir karar alındı.²¹⁵

İkinci Dünya Savaşı arifesinde Türkiye'de iktidar-basın ilişkilerinin özgür ve demokratik bir ortamda geliştiği ne yazık ki söylenemez. Hükümet, çeşitli gerekçelerle

²¹³İskit, 1943, **a.g.k.**, 278-286.

²¹⁴V. Demir (1994). Basın tarihimizde kanunla kurulan bir meslek kuruluşu: Türk Basın Birliği, kuruluşu, faaliyetleri ve kapanışındaki nedenler, *Marmara İletişim Dergisi*, sayı: 8, s. 236.

²¹⁵İskit, 1943, **a.g.k.**, 263.

yeni rejimi korumak adına gerek Takrir-i Sükûn gibi otoriter önlemlerle, gerekse basın kongresi toplamak gibi nispeten daha orta yolcu hamlelerle basın-yayın faaliyetlerini kendi kontrolü altına aldı. Böyle bir ortamda muhalif sesler oldukça cılızlaştı, basın gitgide tek sesli bir hale geldi.

İkinci Dünya Savaşı 1 Eylül 1939'da resmen başladığı zaman hükümet, tıpkı diğer sahalarda olduğu gibi basın üzerindeki denetimini biraz daha arttırdı. Savaş yıllarındaki iktidar- basın ilişkilerini anlatan anahtar kavram, döneme ilişkin diğer değişim ve dönüşümlerin temelinde de yer alan dış politika mefhumudur. Bilindiği gibi, 1939-1945 yılları arasında ülkeyi savaş dışı bırakmak ve ülke güvenliğini sağlamak adına son derece hassas bir politika izlenmişti. Tüm politikaların devlet başkanı olan İsmet İnönü'nü tarafından tek elde toplandığı bir ortamda gazetelerin bile ne yazması gerektiği doğrudan emir şeklinde aynı merkezden iletiliyordu. O kadar ki bir ara, hava durumunun paylaşılmasına dair yasaklar bile geldi. Çünkü savaş sırasında herhangi bir tarafın uçağına işaret verir gibi gözükmekten kaçınılıyordu.²¹⁶ Bu örnek, basın üzerindeki denetimin ve güdümün hangi noktalara ulaştığını göstermesi açısından oldukça çarpıcıdır.

25 Mayıs 1940 tarihinde dış baskının da artmasına paralel bir biçimde Örfi İdare Kanunu'na getirilen bir madde ile Sıkıyönetim Komutanlığı'na tüm basılı ürünlerin yayınıni engelleme, matbaalara ve basına sansür koyma yetkisi verildi.²¹⁷ Aynı günlerde Matbuat Umum Müdürlüğü'nün başbakanlık çatısı altına alınması gazeteleri doğrudan merkeze bağladı. Denetim mekanizmasının bu denli otoriter olması, yine de eleştirel yazıların hiç görülmediği anlamına gelmiyordu. 1941 yılında Vatan gazetesinde yayınlanan ve sonradan bir sembol haline gelen "Berraklığa Doğru" isimli yazı dizisi özgürlükçü istekleri dile getiriyor ve vatandaşların dini inançlarına daha anlayışlı davranılması gerektiğini söylüyordu. Bu eleştirel tavrı dolayısıyla 45 gün süreyle kapalı kalma cezasına çarptırıldı.²¹⁸

Tüm dünyada propagandanın öneminin farkına varılmasıyla Türkiye de buna uyum sağlamak amacıyla Matbuat Umum Müdürlüğü'nü 1943 yılında Basın Yayın Umum Müdürlüğü'ne dönüştürüldü. Kurum, Türkiye'nin dış tanıtım ve propagandasını yürüten bir organ haline getirildi. 22 Temmuz 1943'te ilan edilen kanun, Basın Yayın Umum Müdürlüğü'nün görevlerini şöyle sıralıyordu:

²¹⁶Toker, 1990, **a.g.k.**, 22.

²¹⁷O.M. Güvenir (1991). 2. *Dünya Savaşı'nda Türk basını: siyasal iktidarın basını denetlemesi ve yönlendirmesi*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, s. 48.

²¹⁸Gürkan, 1998, **a.g.k.**, 50.

- 1) Söz, ses, yazı, resim, film, plak ve benzeri basın, yayın ve telkin vasıtalarından faydalanarak memleketin medeniyet, kültür, sanat ve tabiat zenginliklerini, bunun yanı sıra siyasi olay ve gelişmeleri içeride ve dışarıda doğru olarak tanıtmak ve yaymak.
- 2) Cumhuriyet Hükümeti'nin iç ve dış siyasetini, yurt ve dünya kamuoyuna doğru bir şekilde aksettirmek.
- 3) Yabancı ülkelerin kültür, sanat, medeniyet ve siyaset alanlarındaki haberlerini yurdun ilgili makamlarına ve halka ulaştırmak.
- 4) Milli çıkarlarımız için zararlı olacak basın, yayın ve telkin faaliyetlerine karşı halkı aydınlatmak.
- 5) İç ve dış turizmi idare etmek, düzenlemek ve teşvik etmek.²¹⁹

Dönemin gazetelerinde de bu gelişmeler hakkında destekleyici yazılar hemen kendini gösteriyordu. Örneğin, Ekrem Uşaklıgil kanun ilan edilmeden bir iki gün önce Son Posta gazetesinde kamuoyunu hazırlarcasına şöyle diyordu:

... Dünyanın yıkılıp da yeni temeller üzerine kurulacağı bir sırada, hükümetimiz kendi dileklerini ve görüşlerini resmi kanallarla anlatabilir, fakat Türk Milleti arasında yer bulan muhtelif düşünce, ümit veya endişelerin dünya efkârı umumiyesine aksettirilmesi, doğru olarak yapılması ayrı bir iştir. Ve bu işi en iyi şekilde Basın Yayın Umum Müdürlüğü yapabilir...²²⁰

Yasal düzenlemelerin yanı sıra pratikte de basın üzerindeki devlet denetimini artıracak başka bir vasıta gazeteci-mebuslardı. Sahibi partili olan gazete patronlarının yayın organları da parti mensubu sayılıyordu. Ulus gazetesi başyazarı Falih Rıfkı Atay, Vakit gazetesi başyazarı ve sahibi Asım Us, Cumhuriyet gazetesi başyazarı ve sahibi Yunus Nadi, Adana'da yayınlanan Bugün gazetesinin sahibi ve başyazarı Cavit Oral; gazeteci-mebuslardan sadece birkaçıydı.²²¹ Bu kişiler; uluslararası tansiyonun yüksek olduğu, toplumsal gerilimin giderek arttığı savaş ortamında, rejimin icraatlarını meşru bir zemine oturtmak, savunmak ve kamuoyunu sakinleştirecek yayınlar yapmak gibi oldukça zor bir misyon üstlenmişlerdi.

Alınan tüm tedbirlere rağmen, bu tek seslilik bir noktadan sonra daha fazla devam edemedi. Dönemin gazetecilerinden Metin Toker anılarında bu geçiş dönemini şöyle ifade etmektedir:

²¹⁹İskit, 1943, **a.g.k.**, 343.

²²⁰(19 Temmuz 1943). Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Kanunu. *Son Posta*'dan aktaran; Güvenir, 1991, **a.g.k.**, 62.

²²¹Güvenir, 1991, **a.g.k.**, 66-67.

... ortaya iki Türkiye çıkıyordu: Biri, gazetelerin manşetlerindeki Türkiye; öteki, nabız gündelik hayat içinde atan, savaşa katılmamış olduğu için şüphesiz ki mutlu, ama idaresindeki perişanlık yüzünden mutsuz bir Türkiye... Milli Şef İsmet İnönü'nün müsamahasına sahip ilk muhalif seslerin 1944'te, işte böyle bir Türkiye'de yükseldiği görüldü...²²²

1944 yılında Türkiye'nin en önemli meselesi hala savaştı. Buna rağmen yavaş yavaş rejimin daha fazla hürriyete izin vermesine yönelik istekler ihtiyatlı bir biçimde dile getirilmeye başlandı. Ahmet Emin Yalman'ın Vatan gazetesi bunun öncülerinden oldu. Savaştan demokrasilerin galip çıkacağına dair öngörülerini paylaşan Vatan gazetesi, Behice Boran'ın kaleme aldığı "Fikir Hürriyeti" isimli yazıyla adeta nabız yokluyordu.²²³

1945'te Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'e girmesiyle Batı cephesinde yer alması kesin hale gelince demokrasiye yönelik istekler daha fazla dile getirilmeye başlandı. Muhalefetin diğer bir öncüsü olan Tan gazetesinin sahibi Zekeriya Sertel anılarını anlattığı kitabında dönemi şöyle tasvir eder:

...Türkiye de bu örgüte (Birleşmiş Milletler) girmekle insan haklarını güvenlik altına alma görevini yükleniyordu... Savaş boyunca Almanya'dan yana olan gazeteler ve devlet adamları da şimdi özgürlük ve demokrasiden söz açıyorlardı. Hele bizim ağzımız çözülmüş, sesimiz yükselmmişti... Her vakit gazetelere emirler vermeye alışmış bulunan Basın Yayın Genel Müdürlüğü, hala bu rolüne devam etmek istemiyor değildi. Ama o dönemin geçtiğini onlar da biliyor ve bu kez emir yerine "rica" geliyordu. İstekleri yerine getirilmeyince de seslerini çıkarmıyorlardı.²²⁴

Gerçekten de 1945 yılının ilk aylarından itibaren Batı dünyasına uyum sürecinin de etkisiyle, yönetici kadro demokrasi idealine yönelik söylemlerini arttırdı. Özellikle de İsmet İnönü'nün çeşitli konuşmalarında demokrasiyi varılacak bir hedef olarak göstermesi daha liberal bir basının habercisiydi. 1945 yılında Milli Kalkınma Partisi'nin kurulmasına izin verilmesi demokrasiye ilişkin söylemlerin lafta kalmadığının da bir göstergesiydi. Nitekim 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'ndaki değişiklikler neticesinde siyasi grupların partileşmesi ve dernekleşmesinin önünün açılması üzerine siyasal ve düşünsel sahada yeni sesler işitilmeye başlandı. Yeni partilerin ve cemiyetlerin kurulması basın-yayın çalışmalarında da bir canlılık yarattı. Ancak solcu ve irticai faaliyetler gerekçe gösterilerek iktidar tarafından bazı partilerin ve gazetelerin kapatılması gibi hadiseler iktidar el değiştirene kadar devam edecekti. 1946 yılında kurulan Basın

²²²Toker, 1990, **a.g.k.**, 25-26.

²²³Toker, 1990, **a.g.k.**, 26.

²²⁴Z. Sertel (2001). *Hatırladıklarım*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 215-216.

Cemiyeti, bu süreçte Matbuat Kanunu'ndaki anti-demokratik maddelerin değiştirilerek düşünce ve ifade özgürlüğünün sağlanması için mücadele halinde olmayı sürdürdü.²²⁵

2.2. Çok Partili Hayata Geçerken Muhafazakâr Basının Canlanması

Demokrat Parti'nin 7 Ocak 1946'da kurulmasıyla birlikte Türkiye'de yeni bir dönem başladı. Muhalif seslerin işitilmeye başladığı bu yeni dönemde elbette Kemalist modernleşme projesi ilk tartışma konusu oldu. Cumhuriyet rejiminin dayandığı temel prensiplerden olan laiklik ilkesi; dini tamamen vicdani bir mesele olarak tanımlıyor, bu yüzden de cumhuriyet ve din fikirlerini tamamen birbirinden ayrı tutarak çağdaş bir ilerleme modeli için dini unsurların devlet ve dünya işlerinden ayrı tutulması gerektiğini ifade ediyordu. Diğer bir deyişle Kemalizm pozitivist temeller üzerine inşa ediliyordu. Ne var ki laiklik ilkesinin kazanımları bir grup Kemalist aydın ve devlet adamı tarafından benimsenmiş olsa da öte yandan köyler ve küçük kentler İslam adet ve ananelerini sürdürmeye devam ettiler.²²⁶ Modernleşme projesinin köktenci tavrı dolayısıyla da toplumsal uzlaşa bir türlü sağlanamadı. Bu sebeple 1930'ların ortalarında bazı aydınların geleneği ön plana çıkararak Kemalizm'e bir şahsiyet kazandırmaya yönelik girişimlerinden yukarıdaki bölümlerde bahsetmiştik. Çok partili hayata geçiş sırasında ortaya çıkan muhafazakâr eğilimli yayın organlarında bu birikimin etkisi yadsınamaz. Ancak bu kez muhafazakâr talepler çok daha eleştirel bir biçimde kendi göstermiştir. Çok partili hayatın getirdiği siyasal rekabet ve daha fazla oy alma kaygısıyla din alanına girilmesi, eleştirilerin şiddetlenmesinin en önemli sebeplerindendir.

1946 yılından sonra hükümetin laiklik anlayışı doğrultusunda dine nötr davrandığı yıllarda bu alanda biriken fikirler teker teker ortaya çıkmaya başladı. Muhafazakâr görüşte olanlar, dinin, insanın doğasından gelen bir ihtiyaç olduğunu, aynı zamanda da bir terbiye kurumu olduğunu savunuyorlardı.²²⁷ Mecliste de dönemin gazetelerinde de laiklikle ilgili tartışmalar yoğun bir biçimde yerini almaya başladı. Bu yıl itibarıyla muhafazakâr/dindar eğilimli diyebileceğimiz birtakım dergiler de yavaş yavaş yayın hayatına girmeye başladı. Türkçe ezan, dini eğitim, dil devrimi gibi laiklik kapsamına giren meseleler ve modernleşmenin getirdiği sorunlar dönemin gündelik tartışmalarındandı.

²²⁵Kabacalı, 1990, **a.g.k.**, 160.

²²⁶Karpat, 2010, **a.g.k.**, 350.

²²⁷Karpat, 2010, **a.g.k.**, 350-351.

Özellikle de Demokrat Parti'nin iktidara geçişinin ilk yıllarında ortaya çıkan özgürlük coşkusuyla sağ yönelimli dergi ve gazetelerin eleştirel söylemlerinin dozu bir miktar daha arttı. Bunun üzerine Adnan Menderes'in "tutan, tutmayan devrimler" sınıflaması da tartışmanın alevini arttıran diğer etkenlerden biriydi. Tek parti yönetiminde geçen "27 yıl" istibdat ve hatta zulüm devri olarak tanımlanıyordu. O dönem muhafazakâr kesim için diğer bir ortak düşman olan komünizm tehlikesi de en fazla işlenen konular arasındaydı. Zaman zaman din mefhumunu ortadan kaldırdığı için ülkeyi komünizme açık hale getirdiği söylenerek tek partiye olan eleştirilere yeni boyut da getiriliyordu. Diğer bir deyişle bu yayınların iki temel konusu vardı: İlki tek parti dönemi eleştirisiydi, diğeri de komünizm tehlikesiydi. Bu süreli yayınlar içinde başı çekenler; Selamet, Büyük Doğu, Sebilürreşad, Ehli Sünnet, Serdengeçti, Türk Düşüncesi dergileri oldu.

2.2.1. Necip Fazıl'ın "Davası": Büyük Doğu

Necip Fazıl Kısakürek tarafından henüz İkinci Dünya Savaşı yıllarında çıkarılmaya başlanan Büyük Doğu dergisi çok partili yaşamda görülen ideolojik çeşitlenmenin bir örneğini oluştuyordu. Kısakürek; Türk basını, siyaseti ve düşünce tarihinde, sağcı yaklaşımları oluşturan çeşitli siyasal ve ideolojik görüşler arasındaki önemli bir geçiş figürüdür. İslamcılık ile milliyetçilik, milliyetçilik ile muhafazakarlık, muhafazakarlık ile İslamcılık arasında adeta bir köprü olmuştur.²²⁸

Necip Fazıl aslında dindar bir çevrede yetişmedi. Ailesi, Osmanlı döneminde modern okullarda yetişmiş kimselerdi. Hatta kendisi de Türkiye Cumhuriyeti'nin yüksek öğrenim yapmak üzere Paris'e gönderdiği burslu öğrenciler arasındaydı. Bakıldığında, muhafazakâr çevreden uzak, laik görüşlü kimselerle arkadaşlık ediyordu. Ne ki, bir zaman sonra kişisel olarak yaşadığı varoluşsal kaygılarla dolu bir dönemden sonra İslamcı ve milliyetçi bir kimliğe büründü. Kemalizm'in milliyetçilik ilkesinden daha farklı, gelenekle ve dinle ilişkilendirdiği milliyetçilik anlayışı; köyden kente göçen bir kısım halk tarafında da karşılık buldu, benimsendi. Diğer bir deyişle Necip Fazıl, Batı ve Doğu kavramlarına dinsel ve geleneksel bazı değerleri yükleyerek yeni bir kimliğin inşasına girişti. Onun dünya görüşünü anlatan ve sloganlaşarak adeta bir grubun ismi haline gelen en özet ifade "Büyük Doğu" kavramıdır.²²⁹

²²⁸M. Güzel (2006). Necip Fazıl Kısakürek. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 334.

²²⁹E. Özdalga (1997). Tasavvuf bahçelerinde dolaşan bir milli kahraman: Necip Fazıl Kısakürek. *Toplum ve Bilim*, 74, s. 176.

17 Eylül 1943'te fikir, sanat, hadise, iş dergisi olarak yayın hayatına başlayan Büyük Doğu dergisi; hemen ilk sayıda Büyük Doğu ideolojisini yavaş yavaş örmeye başlayarak, kavramın ne olduğunu okuyucularına açıklamaya koyuldu:

Büyük Doğu, bir mefkurenin ismi... Büyük Doğu, doğuş hadisesinin ismiyle beraber şarka da işaret. Şu kadar ki, Büyük doğunun işaret ettiği Şark, Türk vatanının sınırları dışında herhangi bir coğrafya planını kucaklamıyor. Büyük Doğu, kendisini mekân çerçevesinde değil, zaman çerçevesinde gerçekleştirecek bir dava. Biz, Büyük Doğu'yu Türk vatanından başlayarak güneşin doğduğu istikameti yalayan bir medde zemininde aramıyoruz. Biz Büyük Doğu'yu yalnız Türk vatanının bugünkü ve yarınki sınırlarıyla çevrili bir ruh zemininde arıyoruz...²³⁰

Necip Fazıl'ın kendi kaleminden çıkan bu açıklamaya bakarak ilk zamanlar için, Büyük Doğu kavramının somut bir zeminden uzak ruhçu bir felsefeyi çağrıştırdığını söylemek mümkündür. Devam eden sayılarda Necip Fazıl bu soyut anlatımı bir süre daha sürdürerek Batı'nın kuru akılcılığına karşı Doğu'nun ruhi üstünlüklerini ve manevi zenginliklerini edebi bir biçimde okuyucusuna aktarmaya devam etti. Ona göre Türk, gücünü kaybeden Doğu'nun son ve gerçek lideriydi.²³¹

Büyük Doğu'nun 1943-1946 yılları arasında çıkan sayılarında ancak belli belirsiz bir eleştirel dil kullanıldı. Örneğin Batılılaşma eleştiriliyor, ancak bu Cumhuriyet üzerinden değil Tanzimat üzerinden yapılıyordu.²³² Yahut “Plajlarda kadınlarla erkeklerin aynı kabine girmeleri yasak edilmelidir... Barlarda çalgılı gazinolarda küçük yaşta kızlar oturuyorlar, içiyorlar. Bunun önüne geçilmelidir” şeklinde daha gündelik eleştirilere yer veriliyordu.²³³ Bunlar dışında dergide bilim, sanat, fikir dünyasına dair çeşitli yazılar, roman tefrikaları ve gündeme dair haberler yayınlandı. Tüm bunların arasında Necip Fazıl, çok fazla dikkat çekmeden Büyük Doğu felsefesine ilişkin fikirlerini “İdeolocya Örgüsü” isimli köşede işlemeye devam etti.

Kısakürek, derginin 1944 yılının başlarında yayınlanan 19. sayısında kendi davasının ilkelerini oluşturan “9 Anahtar”ı okuyucularına tanıtmaya başladı. Bunlar; ruhçuluk, ahlakçılık, milliyetçilik, şahsiyetçilik, cemiyetçilik, keyfiyetçilik, nizamcılık, müdahalecilik, sermayede tahdit olarak sıralandı. İlkelerin bir kısmı soyut ve anlaşılmaz olduğu dolayısıyla kâğıt üzerinde kalsa da bunlardan bazıları belli bir grup üzerinde etkili olacaktır. Örneğin ilk ilke olan ruhçuluk, eşya veya hadiseleri kuru müşahade ve tecrübe

²³⁰İdeolocya Örgüsü (17 Eylül 1943). *Büyük Doğu*, sayı: 1, s. 2.

²³¹İdeolocya Örgüsü (15 İlkteşrin 1943). *Büyük Doğu*, sayı: 5, s. 2.

²³²M. S. Karayel (29 İlkteşrin 1943). Tanzimat'ın iç yüzü. *Büyük Doğu*, sayı: 7, s. 14.

²³³M. Yesari (31 Birincikanun 1944). Ahlak facialarımız üstünde. *Büyük Doğu*, sayı: 16, s.3.

eden kuru akılcılık karşısında gözle görülmez ve ölçülmez etkenlere bağlanma anlayışı olarak açıklandı.²³⁴ Bu, pozitivizme açık bir karşı koyuştu. Diğer bir anahtar olan ahlakçılık; başta din olmak üzere milletin bütün imanı ve mukaddesatı içinden süzülen tüm değerlerin toplamıydı.²³⁵ Üçüncü anahtar olan ve Necip Fazıl'ın düşünce dünyasında önemli bir yer edinen ilke, milliyetçilikti. Ona göre, milliyetçilik geriye doğru değil ileriye doğru aranmalıydı. Çünkü artık tarih sahnesine çıkışımızı sağlayan ırka ve toprağa ilişkin faktörler geride kalmıştı. Milliyetçilik; belli başlı bir inanış, bağlanış, seziş, duyuş, davranış özelinde; iman, mukaddesat, lisan, meşrep, hayal ve hatıra birliğine dayanan ruhsal bir birliktelik demektir. Bunun olduğu yer de Anadolu idi.²³⁶ Bu görüşüyle Necip Fazıl, milliyetçiliğe getirdiği yeni yaklaşımın yanı sıra, milliyetçi-muhafazakarlığın popülerleşmesinde etkili olan Anadoluculuk²³⁷ akımına da katkı sağlıyordu. Öte yandan milliyetçiliğe bağlı olan cemiyetçilik ilkesi ile de ferdiyetçiliğe karşı çıkıyor ve toplumu; din, ahlak, ilim, sanat, fikir, maddi ve manevi kıymetler tutkalıyla birbirine bağlanmış yekpare bir oluşum olarak değerlendiriyordu.²³⁸

Büyük Doğu'nun asıl karakterini kazanması 1946 yılından sonra oldu. Çok partili hayata geçişin getirdiği eskiye göre nispeten daha demokratik olan koşullar derginin söylemlerine de yansdı. Başlangıçta çok partili hayata geçişte kurulan partilere mesafeli olan ve Demokrat Parti'nin danışıklı dövüş partisi olduğunu düşünen Necip Fazıl, bir zaman sonra Adnan Menderes'i benimsemeye ve övmeye başlamıştı. Laiklik ilkesindeki esnemeler ve siyasal rekabet ortamı Büyük Doğu'nun sayfalarını ve kapaklarını oldukça çarpıcı hale getirdi. Dergi için iki düşman vardı; bunlardan biri komünizm, diğeri de Cumhuriyet Halk Partisi idi. Necip Fazıl; dedektif X bir, Be. De., Ne. Fe. Ka., Zabıt Kâtibi gibi takma isimler kullanarak 27 yıllık tek parti dönemine ve Kemalist modernleşme projesine olan tepkisini ortaya koydu. Türkiye'de milliyetçi- muhafazakâr ve komplocu tarih anlatısının ilk örnekleri bu dergide şekillendi.²³⁹ Bu anlatıların kiminde Millî Mücadele'nin asıl önderi olarak dindar şahsiyetler gösteriliyor, kimi zaman da Lozan'ın hezimet dolu ayrıntıları anlatılıyor, bazen de II. Abdülhamit övgüleri yapılıyordu.

1950 yılından itibaren Necip Fazıl, Büyük Doğu Cemiyeti adıyla bir parti oluşturmak için dergi vasıtasıyla bir teşkilatlanma sürecine girdi. Buna paralel olarak da

²³⁴İdeolocya Örgüsü (18 Kanunusani 1944). *Büyük Doğu*, sayı: 19, s. 2.

²³⁵İdeolocya Örgüsü (25 Kanunusani 1944). *Büyük Doğu*, sayı: 20, s. 2.

²³⁶İdeolocya Örgüsü (3 Mart 1944). *Büyük Doğu*, sayı: 21, s. 2.

²³⁷Bora, 2017, **a.g.k.**, 371.

²³⁸İdeolocya Örgüsü (17 Mart 1944). *Büyük Doğu*, sayı: 23, s. 2.

²³⁹Güzel, 2006, **a.g.k.**, 339.

dergi, giderek siyasal bir özellik kazanmaya başladı. 1944 yılında açıklayarak temellerini attığı dokuz ilke, cemiyetin de dayanağını oluşturdu. Ne var ki yeterli desteği bulamayan Büyük Doğu Cemiyeti sadece kâğıt üzerinde kaldı. Necip Fazıl, 1970’li yıllarda Milli Selamet Partisi’nin üst kadrolarında yer alsa da buradaki ilişkileri kısa sürede bozuldu. Kendisi tam olarak siyasetçi olamadı belki ama, yine de milliyetçi-muhafazakâr gruplar tarafından “üstad” kabul edilip, saygı duyulan bir kimse haline geldi.²⁴⁰

Büyük Doğu dergisi aralıklarla, 1975 yılına kadar çıkmaya devam etti. Necip Fazıl Kısakürek yaşadığı dönemde hayal ettiği etkiyi yakalayamamış olsa bile İslamcılık ve muhafazakarlık arasında inşa ettiği köprü ile sonraki dönemlerde, İslamcılık hareketinin çıkış noktası olacak birtakım temellerin atılmasında ve muhafazakâr popülizmin inşasında kayda değer bir isim oldu.

2.2.2. “Hakka Tapar Halkı Tutar”: Serdengeçti

1947’nin Nisan ayında çıkmaya başlayan Serdengeçti dergisi sık sık aldığı cezalar ya da maddi imkansızlıklar nedeniyle 1962 yılına kadar geçen 15 yıllık sürede sadece 33 sayı çıkabilmişti. 1944’te Türkçülüğün aksiyon kazanmasına öncülük eden Osman Yüksel, deyim yerindeyse Türkçü ideolojinin karakterini değiştiren bir başkalaşımın simgesi oldu. Türkçülük; Osman Yüksel ile hem dini muhafazakârlıkla eklemlendi hem de popülist bir rotaya girdi.²⁴¹

Osman Yüksel Serdengeçti, gerçek ismi Osman Zeki Yüksel olmasına rağmen dergide kullandığı ismiyle anıldı. Kendisi 25 Temmuz 1917’de Antalya’da doğdu. Ailesinden iyi derecede İslami eğitim aldı. Millî Mücadele heyecanı ve Kuvayı Milliye ruhu ile büyüldü. Bu, gelecekteki fikirlerini yakından etkileyen bir unsurdu. Osman Yüksel, 1940 yılında Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesine girdi.²⁴² Burada felsefe bölümüne kayıt yaptırarak Behice Boran’ın öğrencisi oldu. Zamanla buradaki sisteme yönelik eleştirileri dolayısıyla fakültenin problemlili öğrencilerinden biri haline gelecek, dikkatleri üzerine çekecekti.

Serdengeçti daha ilk sayısında basın hayatına iddialı bir giriş yaptı. “Yolumuz-Bizim Milliyetçiliğimiz” isimli yazıda dünya görüşünü ve maksadını şöyle ifade etti:

²⁴⁰Özdalga, 1997, **a.g.k.**, 180.

²⁴¹Bora, 2017, **a.g.k.**, 286.

²⁴²A. Özcan (2018). Tek kişilik kültür ve medeniyet ordusu: Serdengeçti dergisi. *Çok partili yaşama geçilirken İslamcı düşünce ve dergiler*, (Ed. Lütfi Sunar), İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 291.

Serdengeçtiler kelimenin tam manasıyla milliyetçidirler. Milliyetçilik bizim için bir vasıta değil, bizatihi bir gayedir. Millet, Milliyet, vatan mukaddesatı gibi, kimsenin itiraz edemeyeceği, hassas, muteber kelimelerin arkasına sığınıp, oradan şahsi menfaatlerini müdafaa edenler, bir memleket kadar genişleyen ihtiraslarını yurtseverlik şeklinde gösterip Milliyetçiliği, bu ulvi gayeyi büyük servetlere, yüksek makamlara erişmek için vasıta olarak kullananlar vardır. Biz temiz niyetli, vatan duygulu, memleket düşünceli Türk gençleri bu türlü milliyetçilikten nefret ediyoruz. Bizim milliyetçiliğimiz hususi vagon, bol harcırak, yüksek makam milliyetçiliği değildir. Hakka tapan, halkı tutan yalnkılıç bir milliyetçiliktir... Allah'tan başka kimseden korkmuyoruz. Bizler münkir değiliz. Tanrı dağı kadar Türk, Hira dağı kadar Müslümanız.²⁴³

Hemen ilk iki sayıda Ankara Üniversitesi'ni eleştiren yazılar kaleme alması yeni derginin ve Osman Yüksel'in ceza almasına sebep oldu. Bu yazılarından dolayı 6 ay hapis cezası alan Osman Yüksel Serdengeçti, cezasının hemen ardından çıkardığı yeni sayıda "İsrar ve tekrar ediyoruz: Fakülte öyledir!"²⁴⁴ diyerek tek parti yönetimine meydan okumaya devam etti. Çıktığı her sayıda tek parti devrini, modernleşmeyi ve Kemalist devrimi kıyasıya eleştirirken bizatihi Mustafa Kemal ile ilgili imalı fıkralar anlatmaktan da sakınmıyordu.

Dergi, iktidarı bu denli sert eleştirmesine rağmen kendini herhangi karşıt bir kategoriye dahil etmedi. Yayın politikası itibarıyla hak ve halktan yana, milli ve Anadolu'dan yana bir tavır sergilediğini ifade etti.²⁴⁵ İlerleyen bölümlerde söylemlerinin üzerinde daha ayrıntılı olarak durulacak olan Osman Yüksel için; Serdengeçti dergisinde kurduğu dil ve tavırla, Türkçü milliyetçiliğin içindeki faşist söylemin popülerleşmesinin önünü açtı demek yanlış olmayacaktır.²⁴⁶

2.2.3. Dini, ilmi, ahlaki siyasi mecmua: Selamet

Çok partili dönemde muhafazakâr/İslamcı düşüncenin ifade bulduğu süreli yayınlardan olan Selamet mecmuası, Ömer Rıza Doğrul tarafından 23 Mayıs 1947 tarihinde çıkarılmaya başlandı. 1893'te Mısır'da doğan Ömer Rıza Doğrul, üniversite eğitimini tamamladıktan sonra yine Mısır'da gazetecilik mesleğini icra etmeye başlayan aydın bir şahsiyettir. Kahire'deki bazı gazetelerde, Tasvir-i Efkar'da, Tevhid-i Efkar'da ve ilk dönem Sebilürreşad'da yazılar yazdı. 1940'ta Eşref Edip ve İ. Hakkı İzmirli ile

²⁴³(Nisan 1947). Yolumuz- bizim milliyetçiliğimiz. *Serdengeçti*, sayı:1, s.3.

²⁴⁴(Ekim 1947). Serdengeçti'nin müdafaası. *Serdengeçti*, sayı: 3, s. 3.

²⁴⁵Özcan, 2018, **a.g.k.**, 305.

²⁴⁶Bora, 2017, **a.g.k.**, 290.

İslam Türk Ansiklopedisi ve Mecmuası'nı çıkardılar. Tüm bunların yanı sıra 1950 yılına kadar Cumhuriyet gazetesinde de siyasi yazılar yayınladı.²⁴⁷

Haftalık olarak çıkan Selamet mecmuası, 1949 yılına kadar 104 sayı boyunca okuruyla buluştu. Ocak 1949'daki 69. sayısıyla birlikte Yeni Selamet ismini alan mecmua, aynı yılın Kasım ayına kadar yayın hayatını sürdürdü. Aynı zamanda Mehmet Akif Ersoy'un damadı olan Ömer Rıza Doğrul; Mehmet Akif'in ve Takrir-i Sükûn Kanunu'yla kapatılan Sebilürreşad dergisinin düşünce sistemini Selamet dergisinde toplama çalıştı. Doğrul, döneminin aydınları arasında taassuba düşmeden İslam dinini etraflıca incelemesiyle, bu çalışmalarını kaleme aldığı çeşitli kitaplarıyla ve diğer telif, tercüme eserleriyle tanınır.²⁴⁸

Ömer Rıza Doğrul'un yaşamının son döneminde büyük birikim ve tecrübesinin ürünü olarak değerlendirilebilecek Selamet mecmuası, çok partili hayata geçiş döneminde din ve vicdan özgürlüğünün sağlanmasına yönelik mücadelede önemli bir görev üstlenerek; din, siyaset ve laiklik üçgenine dayanan tartışmaların sağlıklı bir şekilde çözülmesine kendi dünya görüşü çerçevesinde katkıda bulunmak üzerine bir politika benimsedi.²⁴⁹

Selamet'in hangi amaçla çıktığı ve yayın politikası yine Doğrul'un kendi kaleminden şöyle ifade edilmiştir:

"Selamet" bizim yalnız adımız değil, üstelik yolumuz ve amacımızdır. Selamet, bizim şiarımızdır. Onun için işimizin başı selamet olduğu gibi sonunun da selamet olması dileğindeyiz. Her işte rehberimiz selamettir. Ve bütün çalışmalarımızın hedefi, selametın manalarını gerçekleştirmektir. Yurdumuz için dileğimiz selamet, milletimiz için bütün dileğimiz, o. Hatta bütün insanlık için özlediğimizi aynı kelime ifade eder... Onun için "Selamet" bizim hem adımız hem yolumuz hem amacımızdır. Çünkü selamette hem maddi hem manevi sağlık vardır. Ve bizim bütün dileğimiz, bu maddi ve manevi sağlığı, bu iç ve dış sağlamlığı yaşatmak, yaymak ve elimizden geldiği kadar "hep"ın hayatında gerçekleştirmektir.²⁵⁰

Selamet'in devam eden sayılarında İslami düşünüşün ana hatlarını ele alan, İslam devletlerinin neden geri kaldığını sorgulayan, hakiki laikliğin ne olduğunu tartışan, dini eğitim konusunda görüş bildiren konular işlenmiştir. Derginin geneline bakıldığında 2

²⁴⁷A. Akpınar (2002). Ömer Rıza Doğrul (1893-1952) ve tefsire katkısı. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi*, sayı: 1, s. 17.

²⁴⁸<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=090490> (erişim tarihi: 24.12.2018)

²⁴⁹M. A. Gün (2018). Ömer Rıza Doğrul ve Selamet mecmuası. *Çok partili yaşama geçilirken İslamcı düşünce ve dergiler* (Ed. Lütfi Sunar), İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 270.

²⁵⁰Ö. R. Doğrul (23 Mayıs 1947). Yolumuz ve amacımız. *Selamet*, sayı: 1, s. 2.

yıllık yayın hayatı boyunca çıkış amacına uygun hareket ettiğini, ılımlı ve naif bir biçimde tartışmalara katıldığını söylemek mümkündür. Seviyeli, yapıcı ve ilmî tavrıyla Selamet, sağ yönelimli süreli yayınlar arasında siyasi ve kültürel çevrelerde sansasyondan uzak ve ağırbaşlı tavrıyla dikkat çekmiştir.²⁵¹

2.2.4. Çok partili hayata geçişte “Din hürriyetinin sembolü”: Sebilürreşad

Kökü İkinci Meşrutiyet döneminin ilanında kısa bir süre sonra çıkan Sırat-ı Müstakim dergisine dayanır, daha sonra Sebilürreşad adıyla devam eder. Sebilürreşad, Millî Mücadele döneminde de Anadolu’nun örgütlenmesi anlamında katkı sağlamış önemli yayın organlarından. Ne var ki Cumhuriyet’in ilk yıllarında gerçekleşen Şeyh Sait isyanından sonra irtica tehlikesi dolayısıyla kapatılan süreli yayınlar arasında olmuşt. Daha sonra Türkiye’de yaşanan malum olaylar ve laikliğin uygulanış biçimi dolayısıyla uzun bir zaman tekrar yayın hayatına başlayamadı. Netice itibariyle 1948’de Sebilürreşad’ın yeniden çıkmaya başlaması Türkiye’de bir kesim için sembol niteliğindedir. Tek parti döneminin din üzerinde yarattığı baskının artık biteceği yönündeki düşüncenin sembolüydü bu.

Sebilürreşad’ın sahibi ve başyazarı Eşref Edip, 1882 yılında Selanik- Serez’de dünyaya geldi. Serez’de aldığı ilk, orta ve lise eğitiminden sonra İstanbul’a geldi ve Hukuk Fakültesi’ne girdi. Bu süre içinde Medrese tahsilini de eşzamanlı olarak yürüttü.²⁵² 1908 yılında Ebul-Ula Zeynel Abidin ile birlikte Sırat-ı Müstakim’i çıkarmaya başladı. Mecmuanın başyazarı da Mehmet Akif’ti. 1912 yılında Ebul-Ula’nın ayrılması sebebiyle derginin adı Sebilürreşad olarak değişti ve Eşref Edip de doğrudan derginin sahibi haline geldi.²⁵³

22 yıl aradan sonra 1948’de okuyucusuna seslenirken geçen zaman içindeki yıpranmanın sebebi olarak dine karşı olan baskı hareketini gösteriyordu Sebilürreşad. Onun da tıpkı benzer minvaldeki dergiler gibi tehlike olarak gördüğü şey komünizmdi. Dergiye göre artık bir uyanış başlamıştı, milletin üzerine çöken kâbus yok olmuşt. Dergi, ilk sayısında okuyucularını şöyle selamladı:

²⁵¹Gün, 2018, a.g.k., 284.

²⁵²F. Gün (2018). Eşref Edip Fergan’ın hayatı, eserleri ve Sırat-ı Müstakim- Sebilürreşad Mecmuası. *Çok partili yaşama geçilirken İslamcı düşünce ve dergiler*. (Ed. Lütfi Sunar), İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 254.

²⁵³F. Gün (2001). *Sebilürreşad dergisi ekseninde çok partili hayata geçerken İslamcılara göre din-siyaset ve laiklik (1948- 1954)*. İstanbul: Beyan Yayınları, s. 59.

... Aradan yirmi iki sene geçtiği halde, millet yine onu arıyor ve bekliyor. Sanki o, din hürriyetinin bir sembolüdür. Mademki millet, imanlı ve faziletli asil Müslüman Türk Milleti, onun çıkmasını istiyor, ondan hizmet bekliyor; biz de bu umumi arzuya uyarak, Allah'ın inayet ve tevfikine güvenerek bugünden itibaren Sebilürreşad'ı yeniden neşre başlıyoruz...²⁵⁴

Sebilürreşad yeniden yayın hayatına başladığı bu dönemde; siyasi, dini, ilmi, edebi, ahlaki bir dergi olarak kendini tanımladı. Süreç içinde, dönemin de şartları dolayısıyla derginin kimliği din ve siyaset eksenli olarak gelişti. 1966 yılına kadar devam eden mecmua, kimi zaman aylık kimi zaman da haftalık olarak yayımlandı. 16 sayfa olarak tasarlanan derginin sayfalarında dini eğitim, imam hatip okulları, dinde reform, Türkçe ezan, dil meselesi gibi laiklik çatısı altında değerlendirilebilecek konular, anti-komünist, anti-semitik yazılar, İslam ilimleri ve çeşitli İslam alimlerinin biyografileri de yer aldı. 1950'lerden itibaren inkılap eleştirilerini yoğunlaştıran Sebilürreşad, Millî Mücadele'yi dini önderlere mâl etmesiyle de dikkat çeker. Aynı zamanda Mecliste laiklik ve dinle ilgili yapılan tartışmaları da yakından izleyerek, sayfalarının önemli bir kısmını bu konudaki Meclis zabıtlarına ayırdığı da sıklıkla olmuştur.

Yazar kadrosuna bakıldığında zaman Cevat Rifat Atilhan, Ömer Rıza Doğrul, M. Raif Ogan, Hasan Basri Çantay gibi isimler dikkat çeker. Bunlar dışında Ali Fuat Başgil'in laiklikle ilgili yazılarına ve Said Nursi'nin de bazı risalelerine yer verilmiştir. Dergide ara ara Nurettin Topçu ve Peyami Safa'nın da yazılarını görmek mümkündür.

Genel olarak muhafazakâr, milliyetçi, gelişmeci ve devletçi olarak tanımlayabileceğimiz Sebilürreşad eleştirel bir tarafta duruyor bile olsa Cumhuriyet karşıtı değildi. İslamiyet'i öne çıkarmasının sebebi ilerleme idealiydi. Çünkü dinî samimiyet olmadan bir ilerleme sağlanamayacağını düşünüyordu, bunun yanı sıra da her türlü irtica hareketine karşıydı.²⁵⁵

Sebilürreşad'ın partilere bakışını belirleyen ana etken, partilerin din ve vicdan hürriyetine yaklaşımı oldu. Bu bağlamda Sebilürreşad'ın gözünde partiler, dini hürriyetin sağlanması için birer araçtan fazlası değildi. Diğer bir değişle, onları, vicdan ve din hürriyetindeki söylemlerine göre ya destekledi ya da yerd. Tıpkı Büyük Doğu gibi Sebilürreşad mecmuası da başlangıçta Demokrat Parti'ye önyargılı yaklaştı. Bunun en önemli sebebi Cumhuriyet Halk Partisi'yle benzer özde olmalarıydı. Dergi, o dönem için

²⁵⁴(Mayıs 1948). Allah'ın inayetiyle Sebilürreşad'a başlıyoruz. *Sebilürreşad*, sayı: 1, s.2.

²⁵⁵C. Arabacı (2005). Eşref Edip Fergan ve Sebilürreşad üzerine. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: İslamcılık*, (Ed. Yasin Aktay vd.), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 125-126.

Millet Partisi'ne daha yakındı.²⁵⁶ ancak daha sonraları Demokrat Parti'ye olan önyargısı yavaş yavaş yıkıldı.

Köklü bir tarihsel birikim ve deneyim üzerine oturan Sebilürreşad, sadece uzun soluklu bir süreli yayın değildir. Bundan daha fazlası olarak bir kültür hareketi haline gelmiştir. Eşref Edip söz konusu yıllarda sadece dergi yayınlamakla kalmamış ansiklopedi ve çeviri kitaplarla halkın aydınlanmasına yönelik bir kültür hareketine de katkı sağlamıştır.²⁵⁷

2.2.5. Bir doğu-batı sentezi: Türk Düşüncesi

Türk Düşüncesi dergisi; Tek Parti döneminde kültürel ve özel alana sessizce sığınan muhafazakâr düşüncüyü siyasal ve kamusal alana çıkartan, onu dönüştüren ve yönlendiren bir örnek olarak karşımıza çıkar. Bu dönem, yukarıda da belirtildiği gibi, milliyetçiliğin içindeki modern ve geleneksel damarların ayrılmaya başladığı ve milliyetçi muhafazakarlığın ön plana çıktığı bir süreci temsil eder.²⁵⁸

Derginin sahibi Peyami Safa, 1930'ların ortalarında Kemalizm'e bir kök kazandırmak için onun daha muhafazakâr sayılabilecek bir versiyonunu üretme çabası içinde olan isimlerden biriydi. İnkılabı gelenekle frenlemeye yönelik muhafazakâr endişeyi ilk dile getirenlerden oldu. Onun düşüncesine göre, Batı'da mistik cevher, bizde de ilmi görüş yoktu. Dolayısıyla her iki taraf da belli noktalarda birbirine muhtaçtı. Diğer bir deyişle Safa, bilinen bir formül sunuyordu: Doğu- Batı sentezi. Görüşleri 1940'lara gelindiğinde de değişmedi, yine milliyetçi-muhafazakâr çizgiden tüm kamuoyuna seslenmeyi sürdürdü. Aralık 1953'te çıkmaya başlayan Türk Düşüncesi isimli dergi de Peyami Safa'nın bu yaklaşımları çerçevesinde şekillenmişti²⁵⁹

Peyami Safa, Türk Düşüncesi dergisinin ilk sayısında "Program" başlıklı yazıda izleyeceği yolun ipuçlarını veriyordu. Bu yazıdaki çatışma noktaları onun zihin haritasını okumamıza da yardım edecek bilgileri verir. Safa, derginin programını açıklamadan evvel Meşrutiyet'ten 1953 yılına kadar çıkan fikir hareketlerini ve bunların sembolü olan yayınları değerlendirerek işe başladı. Ona göre, Meşrutiyet devrinde belirginleşen İslamcılık, Türkçülük ve milliyetçilik akımları halka ait bir realitenin üç cephesini temsil

²⁵⁶Gün, 2001, **a.g.k.**, 95.

²⁵⁷Arabacı, 2005, **a.g.k.**, 128.

²⁵⁸M. Yılmaz (2006). Türk Düşüncesi dergisi. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 216.

²⁵⁹Bora, 2017, **a.g.k.**, 388.

ettiği için Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra da yaşamaya devam etmişti. Sebilürreşad, İctihad, Türk Yurdu, Yeni Mecmua gibi yayınlar Türk ve Müslüman olduğu kadar Avrupalı gibi düşünmek zorunda olan bir milleti anlatarak halk efkarının öncülüğünü yapmışlardı. Bu sebeple yeni Türkiye'nin düşünce tarihini yazmak isteyenler bu koleksiyonlara başvurmak şartını yerine getirmeliydiler. Oysa Cumhuriyet'in ilanından sonra çıkan Hayat, Ülkü, Fikir Hareketleri, Kültür Haftası gibi dergiler böylesi bir ana fikri barındırmadıkları için hem uzun süre yaşayamadı hem de devrin sosyolojisi, medeniyetlerin karşılaştırılması ve tarih felsefesi konusunda ne düşündükleri anlaşılmadı.²⁶⁰ Kendi hedefini oluştururken bu birikimden de gerekli dersleri çıkarmış olan Peyami Safa, Türk Düşüncesi'nin amaçlarını da şöyle sıraladı:

- 1) Batı kültürünün ana düşünce akımlarını memlekete tanıtarak, Tanzimat'tan beri Batı'dan alınan dağınık fikirleri ve bilgileri Türk düşüncesiyle temas ettirmek, harmanlamak.
- 2) İnkılap-irtica ikileminden doğan demagogilerin rejim davasını basitleştirmesine izin vermeyerek, bu davayı Batı'nın en son ilim verileri ışığında gerçek bir fikir davası seviyesine getirmek.
- 3) Türk fikir ve sanatını kaplayan sahte değer ve düşünceleri ayıklayıp gerçek fikirlerin gelişmesini sağlamak.
- 4) Tiyatro, konser, resim gibi memleketteki fikir ve sanat hareketlerini yakından izleyerek; bunları objektif ve ilmi bir eleştiri ışığı altında değerlendirerek kültür hareketlerini korumak ve hızlandırmak.
- 5) Yaş farkı gözetmeden ve nesil davası gütmenden liyakat esasına dayalı başarı imkanları hazırlamak ve teşvik edilmeye muhtaç genç yeteneklere gelişim sahası açmak.
- 6) Memlekette başlayan zirai teknik devrinin getirdiği meseleleri inceleyerek bu konudaki uzman görüşlerine yer vermek.
- 7) Edebiyatçı, sanatkâr, bilgin, öğretmen, doktor, mühendis gibi ihtisas adamlarının kendi meslekleri dışındaki bilgi ve fikir hareketleriyle ilgilenmelerini sağlamak.
- 8) Geçmiş-gelecek, Doğu-Batı, madde-mana gibi ikiliklerden Türkiye'nin tarih ve coğrafya durumuna uygun ve üstün bir senteze varılabileceğini, böylece bugünkü dünyanın huzurunu kaçıran ruh gerginliğinin, kültür ve medeniyet buhranının aşılabileceğini izaha çalışmak.²⁶¹

Türk Düşüncesi dergisinin şekli özelliklerine bakacak olursak ilk olarak o dönem çıkan benzer gruptaki dergilere göre daha hacimli olduğunu söyleyebiliriz. Ayda bir okuyucusuyla buluşan derginin her bir sayısı 80 sayfa idi. Yazar kadrosunda dönemin diğer muhafazakâr kalemleri de yer aldı. Hilmi Ziya Ülken, M. Şekip Tunç, Vecdi Bürün ve biraz daha sonraki sayılarda İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi isimler yazılarını Türk

²⁶⁰P. Safa (Aralık 1953). Program. *Türk Düşüncesi*, sayı: 1, s.1.

²⁶¹Safa, 1953, **a.g.k.**, 2-3.

Düşüncesi vasıtasıyla kamuoyunla paylaştı. Dergi yayınladığı konuları beş bölümde kategorize etti. “Makaleler” isimli ilk bölümde; tarihi, bilimsel ve ideolojik yazılar yayınlandı. “Şiirler”, “Roman ve Hikayeler” bölümünde ise dönemin yazar ve şairlerinin edebi eserleri yayınlandı. “Tercümeler” bölümünde ise Batı’nın müzik, edebiyat, kültür, ideoloji tartışmalarına dair çeviriler yer aldı. “Hareketler” kısmında da resim, tiyatro, edebiyat konularındaki aktivitelerden bahsedildi. Çoğunlukla sayıların sonunda çeşitli bankaların reklamlarına da yer verildi.

Türk Düşüncesi dergisinin partilere bakışını ise anti-komünizm kavramı beliyordu. Cumhuriyet Halk Partisi’nin sola kaydığını düşünen Peyami Safa giderek partiden uzaklaştı. Başlarda Demokrat Parti’ye mesafeliydi, ama daha sonraları ilişkileri daha ılımlı bir çizgide yürüdü.

Türk Düşüncesi dergisi 27 Mayıs 1960 tarihindeki darbeye kadar yayın hayatına devam etti. Yayımlandığı süre boyunca milliyetçi bir medeniyet tasavvuruyla, şuurlu muhafazakarlık idealiyle ve laiklik ilkesine getirdiği yorumlarla Türk sağında yerini almıştır.²⁶²

2.2.6. Ehli Sünnet

Çok partili hayata geçiş sürecinin yarattığı iklimden yararlanarak yayın hayatına başlayan süreli yayınlardan bir diğeri de Abdurrahim Zapsu’nun Ehli Sünnet isimli dergisi oldu. Aynı dönemde yayınlanan Büyük Doğu, Serdengeçti ve Sebilürreşad kadar öne çıkmamış olsa da din ve vicdan hürriyeti, laiklik tartışmaları gibi konuları sıklıkla işleyen bir dergi olmuştur.

Ehli Sünnet dergisinin sahibi olan Abdurrahim Zapsu, 1890 yılında Van’da doğdu. İkinci Meşrutiyet’ten sonra İstanbul’a yerleşerek çeşitli Kürt cemiyetlerinde rol aldı. Daha sonra Doğu Cephesi’ne giderek Kuva-ı Milliye gruplarına katıldı. Hatta Bitlis’te Ermeni ve Ruslara karşı yapılan çatışmalarda Said Nursi ile birlikte esir düşenlerin arasında yer almıştı. Özgürlüğüne kavuştuktan sonra da Darülfünun’da İlahiyat eğitimi gördü. Cumhuriyet’in ilk yıllarında Şeyh Sait isyanının iki numaralı ismi olduğu düşünülerek sürgün edildi, hapis cezasına çarptırıldı.²⁶³

²⁶²Yılmaz, 2006, **a.g.k.**, 233.

²⁶³K. Coştu (2018). Ehli Sünnet dergisinin ve Abdurrahim Zapsu’nun dini içerikli yayıncılık serüveni. *Çok partili yaşama geçilirken İslamcı düşünce ve dergiler*, (Ed. Lütfi Sunar), İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 420.

Abdurrahim Zapsu, ilk sayısını 4 Temmuz 1947 yılında çıkardığı dergisini, siyasetten uzak tutmayı planlamıştı. Onun amacı, dini eğitimden yoksun olan Müslüman çocuklara dini birtakım hususları öğretmektir. Bu sebeple de yayın politikası olarak; iman ve ibadetle ilgili konulara, İslam tarihine, Müslüman münevverlerin hayatına, kıssadan hisse şeklindeki hikayelere yer vereceğini açıkladı. Bunun yanı sıra, hiçbir fırka, zümre veya şahsa dayanmayacağını belirtti.²⁶⁴

İlk 26 sayı boyunca haftada bir kez 4 sayfalık küçük bir gazete formatında çıkan Ehli Sünnet, 27. sayı itibarıyla 16 sayfalık bir dergiye dönüştü. Bundan böyle on beş günde bir okuyucusuyla buluştu. 27. sayı itibarıyla yayın hayatına yeni bir enerji ve motivasyonla daha sağlam bir giriş yaptığı söylenebilir. Bu sayıda çıkış amacını tekrarlayan Abdurrahim Zapsu, artan sayfa sayısı ile beraber fıkıh, hadis gibi konulara daha fazla yer vermeye başladı. Siyasetten uzak kalacağını söylemesine rağmen ilerleyen günlerde din, siyaset, laiklik üçgenindeki tartışmaları sütunlarına taşımayı ve bunlar hakkındaki görüşlerini paylaşmayı da ihmal etmedi. Çağdaşları kadar etkili olmasa bile 1953 yılına kadar çıkmış olmasıyla ve dönemin sorunlarına getirdiği eleştirilerle çok partili hayata geçiş yıllarının kayda değer süreli yayınlarından biridir.

2.2.7. Çok partili hayata geçişteki diğer muhafazakâr-milliyetçi-dindar yayınlar

İktidarın el değiştirmesiyle sonuçlanan ve Türkiye'nin demokratikleşme sürecinin de başlangıcı sayılan 1940'ların ortalarından itibaren, özellikle de Demokrat Parti iktidarı sırasında muhafazakâr-milliyetçi- dindar türdeki yayın organlarının sayısı oldukça çoğaldı. Yukarıdaki bölümlerde adı geçenler, bunlar arasında sivrilmiş ve Türk fikir hayatına yön vermiş olanlardır. Bu örnekler dışında, daha kısa süreli çıkan ya da çok fazla etkili olmayan başka yayınlar da mevcuttur. Örneğin İzmir'de çıkan Müslüman Sesi, 1985 yılına kadar yayın hayatına devam etse bile siyasetten uzak tavrı nedeniyle kalıcı bir etki yaratmamıştır. Eskişehir'de çıkan Yeşil Nur isimli mecmua da sadece 6 sayı çıkabilmiştir. 1947-1948 yıllarında sadece 10 sayı çıkan Doğan Güneş gibi daha pek çok irili ufaklı süreli yayın mevcuttur. Büyük Dava, Doğru Yol, Büyük Cihat, İrşad, Hakikat Yolu, Hakkaniyet, İslam Dünyası, Türk Ruhu, Din Yolu gibi gazete ve dergiler bunlar arasında sayılabilir.

²⁶⁴A. Zapsu (4 Temmuz 1947). Okuyucularımızla baş başa. *Ehli Sünnet*, sayı: 1, s.3.

3. ÇOK PARTİLİ YILLARDA MUHAFAZAKÂR BASINDA ALTI OK'A YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Zorlu Millî Mücadele yıllarında 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşuyla çağdaş Türkiye'nin yürüyeceği rota belirlenmiş oldu. Tam bağımsızlık temelinde şekillenen bu rotanın hedefi ise çağdaşlaşmaydı. Dolayısıyla dünyadaki düşünce iklimini etkisi altına alan milli egemenlik, milli irade ve demokrasi gibi Batılı terimler, Türkiye Cumhuriyeti'ni meydana getiren kurucu ideolojinin de dayandığı değerler oldu. Nihayet 29 Ekim 1923'te rejimin adı açık bir şekilde Cumhuriyet olarak ilan edildiğinde, söz konusu kavramlar birer ilke olarak kendini göstermeye başladı. Başlı başına cumhuriyetin ilanı cumhuriyetçilik ilkesinin; hemen ardından 3 Mart 1924'te Halifeliğin kaldırılması da laiklik ilkesinin birer tezahürüydü. Halkçılık ve milliyetçilik zaten Millî Mücadele'nin de ruhunu oluşturuyor ve o dönemden beri fiili olarak varlığını hissettiriyordu. Hali hazırda çeşitli söylem ve eylemlerle zemini atılan prensipler, 1927'de yapılan Kurultay'da kavramlaştırılarak birer ilke olarak ifade edildi. Bunlar; cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik ve laiklikti.²⁶⁵

1935 yılında düzenlenen Dördüncü Büyük Kurultay'da "Kamâlizm" adı altında altı ilkeden bahsedildi ve "Cumhuriyet Halk Partisi; cumhuriyetçi, ulusçu, halkçı, devletçi, laik ve devrimcidir" denildi.²⁶⁶ Bu temel kavramlarda özünü bulan Atatürk ilkeleri; hayata aktarıldıkları sahalarda, yok olmaktan kurtulan bir toplumun "Muasır Medeniyet", diğer bir deyişle de çağdaş uygarlık düzeyine geçişini hedeflemişti.²⁶⁷ Çağdaş uygarlık düzeyine erişme projesi olarak; sosyal, siyasal, eğitim, hukuk ve ekonomi alanlarında yapılan devrimlerde yüzyıllardır süren bir geride kalmışlığı giderme arzusu vardı. Bu arzunun etkisiyle bazı devrimler, halka rağmen halk için yapılıyordu. Kimi zaman devlet, adeta bir baba kimliğine bürünerek halk için en iyisini düşünüp, gerekirse kanuni tedbirlere başvurarak projesini sürdürmeye devam etti.

1924'te çok partili hayata geçişin ilk denemesi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın "gerici" ayaklanmalara meydan vermesi gerekçesiyle kapatılmasının ardından çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, cumhuriyetin bekası için alınan bir sıkıyönetim tedbiriydi. 1930'daki diğer bir demokrasi deneyi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'na olan

²⁶⁵(1927). *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası.

²⁶⁶(1935). *Cumhuriyet Halk Partisi Programı*. Ankara: Ulus Basımevi, s.2-4.

²⁶⁷A. Yücekök (1984). *100 Soruda Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, s. 5.

ilgi de benzer sebeplerle tehlikeli görülerek kapatılmış ve kurucu kadronun kutsal saydığı değerlerden olan demokrasiden bir kez daha ödün verilmişti. O zamana atıfta bulunan Sebilürreşad, o yıllarda bir seçim olsa Halk Partisi'nin başında bizzat Atatürk olmasına rağmen seçimi kaybedeceğini açık bir biçimde ifade eder.²⁶⁸

Toplumsal rızayı yadsıyarak yapılan inkılaplar, demokrasiden verilen ödümler, siyasal yaşamdaki ve basındaki tek seslilik gibi bazı hadiseler; temsil edilemediğini düşünen halk nezdinde bir gerilim yaratmıştı. Bu gerilim, İkinci Dünya Savaşı'nın malum koşullarıyla birleşince giderek katmerlendi. Savaş biter bitmez çok partili hayata geçiş çalışmalarının başlaması, tepkinin yüzeye çıktığı ve hararetlendiği bir ortam yarattı. Bu ortamda bilhassa muhafazakâr basında Atatürk ilkelerinin ve inkılaplarının yoğun bir eleştiriye tabi tutulması gündeme geldi.

Sözünü ettiğimiz dönemin en can alıcı tenkitleri Kemalist ideolojinin altı ilkesine yönelik olmuştu. Büyük Doğu dergisi, “CHP'nin altı okunun ucunda duran altı kelimeyi ve hepsi altı formalık tekerlemelerini bir inkılap ideolocyası diye kabul edebilmek için, milletçe kafalarımızı, işkembeci dükkanlarındaki kuzu başlarıyla değiştirmemiz lazımdır” ifadelerinden de anlaşıldığı gibi tansiyonu yükselten cümleler de sarf edilmişti.²⁶⁹ Altı ilkenin, üzerinde apartmanlar kurulan birer direğe²⁷⁰ ve milletin kalbine saplanan bir oka benzetildiği söylemler de eleştirilerin kavgacı bir karşıtlığa dönüşmesinin başlıca örnekleriydi.²⁷¹

3.1. Cumhuriyetçilik

1935 yılındaki Dördüncü Büyük Kurultay'da Cumhuriyetçilik, “ulus egemenliği ülküsünü en iyi ve en sağlam surette imsileyen ve taplayan devlet şekli” olarak tanımlandı.²⁷² Bu tanımdan da anlaşılabacağı gibi demokrasiyi ve halkçılığı da içine alan cumhuriyetçilik, Millî Mücadele'den 1923'e dek altı çizilen halk iradesi kavramının siyasal alana yansımış şekliydi. Ne var ki, Türk Devrimi'nin ilk tepki çeken hareketi de oldu. Daha en başta, Millî Mücadele'nin komutanlarından olan Rauf Orbay, Kazım Karabekir ve Refet Bele tarafından kuşkuyla karşılandı. Öte yandan İstanbul basınının bir kısmı da Cumhuriyet'in ilanının bir oldu bittiye getirildiğini söyleyerek, konu hakkındaki

²⁶⁸ (Kasım 1952). Halk Partisi daha 22 yıl evvel yıkılacaktı. *Sebilürreşad*, sayı: 139, s. 221.

²⁶⁹ İdeolocya Örgüsü (9 Temmuz 1954). *Büyük Doğu*, sayı: 10, s. 2.

²⁷⁰ (1948). Neler neler yapmadılar. *Serdengeçti*, sayı: 5, s. 4.

²⁷¹ Bu benzetme kapak resminde yapılmıştı. Bkz.; (23 Aralık 1949). *Büyük Doğu*, sayı 11.

²⁷² (1935). *Cumhuriyet Halk Partisi Programı*, s. 6.

eleştirilerini dile getirdiler.²⁷³ Mücadelenin başında açıkça belirtilmiş olan “Saltanat ve Hilafet makamını esaretten kurtarma” amacına rağmen, bu makamların kaldırılıp birdenbire Cumhuriyet’e geçilmesi bir hoşnutsuzluk doğurdu.²⁷⁴ Büyük Doğu dergisi bunu şu sözlerle ifade etmişti: Türk milletine tek dereceli seçim hakkı verildi, memlekette halk ve demokrasi idaresinin kurulduğuna inanıldı ve Türk milleti saadete erdirildi ve oldu, bitti”²⁷⁵

Gerek Kemalizm’in yavaş yavaş eleştirilmeye başlandığı 1930’lu yıllarda gerekse çok partili hayata geçiş yıllarında olumsuz eleştirilerin dozu ne kadar artarsa artsın yönetim biçimi olarak cumhuriyet mefhumu, büyük oranda bunların dışında tutuldu. Hatta muhafazakâr nitelikli bazı yayın organları Cumhuriyet’i desteklediler. Destekçiler arasında Kemalist ideolojinin bir kimlik kazanması adına oldukça çaba sarf eden Peyami Safa’nın başyazar olduğu Türk Düşüncesi dergisi başı çekenler arasındaydı. Dergide yayınlanan bir yazı, Safa’nın özgeçmişiyle ilgili bir ayrıntıdan bahsederek belki de bu sahip çıkışın psikolojik boyutunu da açıklamaktadır. Yazıya göre; Peyami Safa’nın babası İsmail Safa, Meşrutiyet’in ilanı için Sultan Abdülhamit’e karşı mücadele edenler arasındadır. Bunun cezası olarak, ciğerlerinden hasta olduğu biliniyor olmasına rağmen Sivas gibi soğuk bir yere sürülerek adeta ölüme yollanmıştır. Hürriyet uğruna ölüme giden İsmail Safa; bir demokrasi timsali, bir kahramandır.²⁷⁶ Peyami Safa’da babasından kalan düşünce mirasının etkisi vardı. Bu nedenle Cumhuriyet’in destekçilerinden oldu.

Selamet dergisi İslamiyet’in devlet telakkisinin asla padişahçı olmadığını söyleyerek, eski İslam devletlerindeki Şûra uygulamasını, demokrasiye verilen öneme bir örnek olarak göstermişti. Ayrıca Peygamberin ilk halifesi olan Ebubekir; ittifakla, diğer bir deyişle seçimle iş başına gelmişti. Öte yandan Hz. Ömer’in, hakkında açılan bir dava nedeniyle yargılanmasını İslamiyet’teki eşitlik ve adalete örnek olarak vermişti.²⁷⁷ Denebilir ki Selamet, Cumhuriyet’e yakınlığını İslami bir temelle açıklamıştı.

Büyük Doğu’nun eleştirel tavrı, saltanatçı olup olmadığının sorgulanmasına yol açmış, dergi bir sayısında bu tartışmaya cevap vererek Cumhuriyet’e olan bakışını şöyle ifade etmişti:

²⁷³(2010). *Nutuk*. Ankara: Palme Yayıncılık, s. 732-733; Ş. Turan (1995). *Türk devrim tarihi III: Yeni Türkiye’nin oluşumu*. Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 28.

²⁷⁴ Köker, 2006, **a.g.k.**, 287.

²⁷⁵ İdeolocya Örgüsü (16 Ocak 1948). *Büyük Doğu*, 76, s.2.

²⁷⁶(1 Nisan 1954). İsmail Safa ve Türk Düşüncesi. *Türk Düşüncesi*, sayı: 5, s. 321

²⁷⁷ M. M. Ali (2 Mart 1949). İslamiyet’in devlet telakkisi: İslamiyet padişahçı değildir, *Selamet*, sayı: 76, s. 6-7.

Dinleyin ey ahali! Nasıl Müslümanlığımızı, Peygamberler Peygamberinin ayak izlerinden başka bir yol tanımadığımızı avaz avaz haykırıyorsak, aynı samimiyet ve halisiyetle bağırıyoruz ki, biz saltanatçı değiliz! Saltanatçı olmamak da ne demek? Biz, hatta saf ve mükemmel Müslümanlık gayesi bakımından saltanatçılığa zıttız. Bizim bağlı olduğumuz devlet ve idare şekli, cumhuriyetin en ileri ve mevkürevi şekli olarak ve tamamen nefsimize bağlı yepyeni ve eşsiz bir örnek halinde Başyücelik ve Yüceler Kurultayı rüyasıdır. ... Biz nasıl saltanatçı olabiliriz ki, cumhuriyetçi sultanlarla, CHP saltanatıyla mücadele etmekteyiz.²⁷⁸

Büyük Doğu padişahçı değilse bile o günkü yönetimden de memnun değildi. Cumhuriyetin gereğine uygun olarak uygulandığını düşünmediğini şu sözlerle anlatmıştı:

Rejim cumhuriyet olduğu halde, onun birinci şartı ve icabı olan milletin hakimiyeti ve hürlüğü esası hayatımızın dışında kalmıştır. Elli sene evvel Abdülhamid'e karşı açılan hürriyet davası bugün tersinden tek parti sistemine ve zihniyetine karşı mücadele halindedir.²⁷⁹

Başka bir yazıda ise şu ifadelere yer vermişti:

Sebepleri ve neticeleri, aslı ve ruhu üzerinde hiçbir kıymet hükmü belirtmeden; iyisini ve fenasını, iyi ve fena hiçbir köşesiyle ele almadan; bugüne kadar Cumhuriyet rejimi ve Cumhuriyet Halk Partisi zihniyetinin bütün iş ve teşebbüs ölçüsünü, bütün hamle ve hareket kıstasını, vakıa vakıa bilançolaştıralım:

- 1- Saltanat ve Hilafeti ilga ettiler...
- 2- Türkiye Büyük Millet Meclisini kurdular ve içine "Hakimiyet Milletindir" levhasını astılar.
- 3- Birtakım farklarla klasik cumhuriyet şeklini benimsediler.²⁸⁰

Necip Fazıl'ın açıkça saltanatçı olmadığını söylemesine rağmen onun cumhuriyet tahayyülünü kestirmek pek kolay değildir. Çünkü yukarıdaki alıntılarda da görüldüğü gibi, cumhuriyetin en ileri versiyonu olarak Başyücelik ve Yüceler Kurultay'ından bahseder. Yüceler Kurultay'ı meclis benzeri bir yapıdır ve Başyüce adayları da bu meclisin içinden çıkar. Halk tarafından yapılan seçim neticesinde bir Başyüce belirlenir ve bu Başyüce Allah adına tüm yetkileri bünyesinde toplar. Diğer bir deyişle Başyüce, Allah'ın yeryüzündeki otoriter bir temsilcisidir. Ancak bu geniş yetkilerine rağmen en önemli görevi halkın haklarını gözetmek, adaletli hareket etmek, kısacası halka hizmet etmektir. Ne ki, çoğu zaman başvurulmuş ütopik anlatım bu tahayyülün siyasal karşılığı hakkında net bir yorum yapmayı zor hale getirir.

²⁷⁸(19 Aralık 1947). Biz saltanatçı mıyız? *Büyük Doğu*, sayı: 72, s. 8.

²⁷⁹C. Seno (18 Nisan 1947). Altı yol ağzı. *Büyük Doğu*, sayı: 59, s. 3.

²⁸⁰N. F. Kısakürek (9 Ağustos 1946). Artık bu komediya yeter, *Büyük Doğu*, sayı: 41, s. 2.

Sebilürreşad mecmuası da cumhuriyetçilik ilkesinin kof kaldığı görüşündeydi. Nitekim bir yazısında buna yönelik düşüncelerini şöyle ifade etti:

Cumhuriyet kelimesine ve hakimiyetin kayıtsız şartsız millette olduğu iddia ve tekerlemesine rağmen yurdumuz şahsi hakimiyet ve keyfi idareye tabi kalmakta devam etmişti. Bu hadisenin böyle olduğunu aklı başında olan kimseler inkâr etmez ve edemezler. Yıllar boyu bizde cumhuriyetin yalnız adının mevcut olması hakikati, herhangi bir şekilde ret ve inkâr edilemez.²⁸¹

Muhafazakâr basının mutabık olduğu ortak görüş İslamiyet'in kendi bünyesinde cumhuriyet değerlerini barındırıyor olduğuydu.²⁸² Verilen örneklerde de görüldüğü gibi cumhuriyete yönelik fikirler; ancak Batılılaşma, Kemalizm ve CHP ile birlikte kullanıldığı zaman tepkisel nitelik taşımaktaydı.

Öte yandan, rejimi korumak adına demokrasi idealinden giderek uzaklaşılması, toplumun pek çok kesiminde olduğu gibi muhafazakâr gruplarda da baskılanma hissi doğurmuştu. Bu nedenle cumhuriyeti, demokrasi ve hürriyet perspektifinden de eleştiriye tabi tutmuşlardı. Demokrasi ve hürriyetin varlığının temel kriteri ise dini yaşayışta özgürlüğün olup olmadığıydı. Onlara göre bu ölçüt bağlamında değerlendirildiğinde; Cumhuriyet devrinin şef ve tek parti idaresi, Meşrutiyet ve hatta Mutlakiyet dönemlerinden bile daha geri bir durumdaydı.²⁸³ Geri olmak bir tarafa, Cumhuriyet Halk Partisi'nin elindeki cumhuriyet idaresi bizzatıhi demokrasi adına bir engel niteliğindedir. Bu nedenle Demokrat Parti'yi iktidara getiren toplum, 27 sene boyunca aziz milleti dininden, mukaddesatından, milliyetinden soyarak soysuzlaştırmak isteyen Halk Partisi idaresine karşı çilesini doldurmuş ve onu nihayet yere sererek demokrasiye kavuşmuştu.²⁸⁴

Muhafazakâr basının sivri dilli üyesi Serdengeçti de alaycı ve iğneleyici bir üslupla konuyu ele aldı:

...biz de şu demokrasi denilen şeyi bir türlü anlayamadık! Kimi seçim diyor, kimi geçim diyor, kimi açım diyor. Bu da cumhuriyet gibi tadından yenmez bir nesne olacak galiba! Biz bu yeni dünya meyvesinden tadalım dedik, doğru hapishaneyi boyladık. Ağzımızın tadını aldık.”²⁸⁵

Başka bir sayısında Serdengeçti, “Gülünç Hakikatler” ismini verdiği bölümde “Cumhuriyet idaresi 25 yılda beynelmilel bir adam yetiştirdi. O da hokkabaz Zati

²⁸¹(Kasım 1952). Adı Cumhuriyet. *Sebilürreşad*, sayı: 139, s.214.

²⁸²Y.Z. Kösemen (Haziran 1948). Millet Hakimiyeti Ahlak Hakimiyeti, *Sebilürreşad*, sayı: 5, s. 73

²⁸³Yusuf Ziya Kösemen (Eylül 1952). Vicdan hürriyeti ne demektir? *Sebilürreşad*, sayı: 134, s. 130.

²⁸⁴(Eylül 1952). Özleyip beklediğimiz demokrasi. *Sebilürreşad*, sayı: 134, s. 141.

²⁸⁵(Mayıs 1949). Cumhuriyet dediğün demokrasi dediğün. *Serdengeçti*, sayı: 6, s. 14.

Sungur”²⁸⁶ şeklindeki kinayeli bir anlatımla modern Türkiye’yi temsil eden isimler üzerinden cumhuriyet yönetimine gönderme yapıyordu.

Hem İslamiyet’e ve diğer mukaddes değerlere zıt düşmemesi hem de eski meşrutî düzendeki parlamentolu sistemin de etkisiyle; cumhuriyet, diğer modern kavramlara göre daha kabul edilebilir nitelikte olmuştu. Belki de bu yüzden muhafazakâr ve dindar basında, Cumhuriyet Halk Partisi’nden ne kadar şikâyet edilirse edilsin; saltanat makamı, onun alternatifi olarak düşünülmemişti. Büyük Doğu’nun marjinal Başyücelik Devleti tahayyülünü bir kenara alırsak, siyasi bir kavram olarak cumhuriyet rejimine alternatif oluşturacak görüşler yoktu. Herkesi kapsayan bir cumhuriyet yönetimi, diğer bir deyişle demokrasinin sağlanması, dönemin başlıca sorunuordu.

3.1.1. Cumhuriyet’in temeli: Millî Mücadele’nin motivasyonu meselesi

Çok partili hayata geçilen yıllarda yaygın eleştiri konularından biri de yeni devletin varlığını kime/neye borçlu olduğu tartışmalarıydı. Bunun cevabı Millî Mücadele yıllarına dayanmaktaydı. Dönemin muhafazakâr basınındaki anlatı, resmi tarih anlatısından biraz daha farklı bir şekilde ifade buldu. Örneğin, yayın hayatına yeniden başladığı dönemde kendini “din hürriyetinin sembolü” olarak okuyucusuna tanıtan Sebilürreşad, hemen 2. sayısı itibarıyla ilmiye sınıfının vatan yolundaki büyük hizmetlerini konu edindiği yazılar yayınlamaya başlamış, bu alternatif anlatının öncülerinden olmuştu.²⁸⁷ Derginin görüşüne göre Kurtuluş Savaşı, tarihte görülmemiş eşsiz bir zaferdi ve bu zaferi maddi gücümüz değil, manevi gücümüz kazanmıştı.²⁸⁸ Milli harekâta müftülük daireleri tıpkı bir karargah gibi kullanılmış ve mücadelede ulemanın büyük hizmetleri olmuştu.²⁸⁹ Bir sayısında Halide Edip’in “Vurun Kahpe”ye isimli Milli Mücadele yıllarını anlatan romanından uyarlanan filme sitem eden Sebilürreşad; söz konusu filmde hocaların kötü gösterildiğini, bunun gerçeği yansıtmadığını dile getirip Millî Mücadele’yi kazandıran gücün o hocaların iman kuvveti olduğunu bir kez daha vurguladı.²⁹⁰ Onunla aynı çizgideki Selamet dergisi de benzer görüşü savundu. Vatan sevgisi ve din sevgisi birbirinden ayrılamazdı. Türkler için vatan sevgisi ve din sevgisi bir bütündü, Millî Mücadelenin emsalsiz karşı koyuşunda böyle bir ruh vardı.²⁹¹

²⁸⁶(Nisan 1947). Cumhuriyet idaresi 25 yılda beynelmilel bir adam yetiştirdi *Serdengeçti*, sayı: 1, s. 19.

²⁸⁷H.M. (Mayıs 1948). İlmiye sınıfının vatan yolundaki büyük hizmetleri. *Sebilürreşad*, sayı: 2, s. 25, 32.

²⁸⁸İstiklal Savaşının sarıklı kahramanları. (Haziran 1949). *Sebilürreşad*, sayı: 48, s.366.

²⁸⁹İstiklal Savaşında ulemanın büyük hizmetler (Ağustos 1949). *Sebilürreşad*, sayı: 57, s. 105.

²⁹⁰Vurun Kahpeye filmi bizce neden kötüdür? (Mart 1950). *Sebilürreşad*, sayı: 73, s. 362.

²⁹¹(5 Aralık 1947). Vatan sevgisi ve din sevgisi. *Selamet*, sayı: 29, s. 3.

Diğer bir eleştiri konusu da din ve iman gücüyle savaşı kazanan milletin, Cumhuriyet ilan edildikten sonra geri plana atıldığıydı. Vatanı CHP'nin altı oku değil, milletin dini ve imanı kurtarmıştı.²⁹² Bir an evvel bu zafer, millete terk edilmeliydi.²⁹³ Türk milletinin tarihin hiçbir zamanında Millî Mücadele'de olduğu kadar aldanmamış olduğunu²⁹⁴ söyleyen Serdengeçti, bir yazısında okuyucusuna şöyle sesleniyordu:

Ey Türk Milleti!

Şurası acı bir hakikattir ki: Millî Mücadele'de zafer kazanıldıktan sonra, binlerce vatan uğruna, din ve iman uğruna, hilal, istiklal uğruna kara topraklara kefensiz gömüldükten sonra, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından bu ruha ihanet edilmiş, büyük iman cephelerinin sesi susturulmuştur.²⁹⁵

Sebilürreşad da bu aldanma hissini paylaşanlar arasındaydı. 1952 yılında çıkan bir sayıda kapak resmi olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı gün, Atatürk ve din adamlarının açılış sırasında dua ederken çekilmiş bir fotoğrafını paylaşp “Millî Mücadele böyle başladı. Atatürk Allah'a böyle yalvardı. Ulema bu davaya canla, başla böyle hizmet etti. Millet zaferi bu imanla kazandı. Bunlar hep yalan mıydı?” notunu düştü. Sebilürreşad için bir başka gurur kaynağı da Millî Mücadele yıllarında çıkan sayılı yayın organlarından biri olmasıydı. Bu nedenle hemen her nüshasında “Millî Mücadele Yıllarında Sebilürreşad” isimli bir yazı dizisini devam ettirip direnişin özü olduğuna inandığı iman ruhunu uzun uzun anlattı.

Çok partili hayata geçiş yıllarında siyasi rekabetin artması ve Adnan Menderes'in milli iradenin tam ve serbest tecellisi olarak kendi hükümetinin ilk meşru hükümet olduğunu söylemesi, Atatürk hükümetinin meşru olup olmadığı sorusunu akıllara getirdi. Aynı günlerde Büyük Doğu'da yayınlanan bir yazıda savaşı milletin kazanmasına rağmen Atatürk'ün bir diktatör edasıyla adeta yönetimi ele geçirdiği²⁹⁶ ima edilse bile diğer muhafazakâr süreli yayınlar konunun üzerinde durmadı. Onların beklentisi ülkenin kurucu temel taşı olduğuna inandıkları din ve mukaddesata kıymet verilmesi, milletin hakkının teslim edilmesi ve ulus iradesinin artık bir an evvel hâkim kılınması idi.

²⁹² Serdengeçti (Mayıs 1949). İmansızlar saltanatı. *Serdengeçti*, sayı: 6, s. 4.

²⁹³ Dedektif X Bir, (14 Ekim 1949). *Büyük Doğu*, sayı: 1, s. 3,13.

²⁹⁴ C.R. Atilhan (Mayıs-Haziran 1952). Yalan söylüyorsun ey paşa! Tarihi tahrif etme. *Serdengeçti*, sayı: 15-16, s. 24.

²⁹⁵ Allah, millet, vatan yolunda (Eylül 1957). *Serdengeçti*, sayı: 25, s.1.

²⁹⁶ Başka bir mektuptan (24 Kasım 1950). *Büyük Doğu*, sayı: 36, s. 11.

3.1.2. Kemalizm'in miladi söylemi üzerinden Cumhuriyet'e yönelik eleştiriler

Atatürk, Cumhuriyetçi rejimin Osmanlı şanı ile desteklenmeyeceğine inanıyordu. Bu nedenle tarihin, toplumlarda sağladığı “benlik” algısının Osmanlı tarihi dışındaki bir kaynaktan elde edilmesi lazımdı. Türk tarih tezi işte böyle bir benlik arayışının neticesiydi.²⁹⁷ Öte yandan rejimin, telafi acelesi dolayısıyla tarihsel evrim basamaklarını atlayarak büyük bir tarihsel devrim gerçekleştirme amacı vardı. Bu amaç doğrultusunda tarihsel devrim, Kemalist miladi söylemle yeniden üretildi. Batılılaşmanın başlangıcı sayılması gereken Tanzimat ve Meşrutiyet hareketleri, Osmanlı yozlaşmasının ve yanlış batılılaşmanın negatif örneği olarak gösterildi. Neticede Kemalizm, tarihi kendisiyle başlatan bir kopuş ideolojisi şeklini aldı.²⁹⁸ Bir başka ifadeyle, her şeyin Cumhuriyet'le beraber başladığı varsayıldı ve rejim sıkı sıkıya pozitivist değerlere bağlandı. Dolayısıyla tarihsel devrimin bir gereği olarak; kültür, medeniyet, din, sanat gibi pek çok üst yapı kurumunun yerine ikame edilecek yeni müesseselerin tesis edilmeye başlandığı bir dönem başladı.

Ne var ki, Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi gibi projelerle İslamiyet öncesi Türk toplumlarından elde edilmeye çalışılan benlik ne sıradan halk ne de aydınlar tarafından benimsendi. Buna iyi niyetli bir biçimde ilk müdahale edenler de muhafazakâr aydınlar oldu. Böylelikle, 1930'lardan günümüze dek ulaşan süreklilik-kopuş tartışmaları hem Türk modernleşmesinin hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli sorunu haline geldi.

Çok partili hayat sırasında da bu soruna yönelik eleştiriler, muhafazakâr basında yoğun bir şekilde görüldü. Bizzat bu boşluğu doldurmak için yayın hayatına başlayan ve Kemalist modernleşme projesini muhafazakâr bir katkıyla yeniden üreten Türk Düşüncesi dergisinin belki de en tahammül edemeyeceği şey mazi düşmanlığıydı. Bir sayısında böyle bir sebeple Hasan Ali Yücel'e olan tepkisini dile getirmişti. Hadisenin başlangıç noktası Hasan Ali Yücel'in o günlerde Cumhuriyet gazetesinde kaleme aldığı bir yazıydı. Bu yazıda Yücel, İstanbul Üniversitesi'ni en eski üniversiteler arasında saymayan Avrupalı araştırmacıları haklı bulduğunu; çünkü bir müesseseyi, tarihin eski dönemleriyle ilişkilendirmek için devamlılığı gösterecek müşterek vasıflar bulunması lazım geldiğini ifade etmişti. Türk Düşüncesi buna cevaben yayınladığı yazıda uzun uzun İstanbul Üniversitesi'nin Fatih medreselerine dayanan geçmişinden bahsederek, buranın

²⁹⁷Ş. Mardin (1990). Yenileşme dinamiğinin temelleri ve Atatürk. *Türkiye'de toplum ve siyaset: makaleler I*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.204.

²⁹⁸Bora, 2017, **a.g.k.**, 132.

sadece teoloji alanında eğitim verdiğini düşünen Hasan Ali Yücel'in büyük bir hataya saplanmış olduğunu dile getirdi. Ayrıca bir müesseseyi tarihin eski devirlerine dayandırmak için muhtelif zamanlarda var olmuş olmasının yeterli olduğunu söyledi. Bu ölçüte göre İstanbul Üniversitesi hem medrese hem de modern üniversite olarak eğitim vermeye asırlardır devam etmiş durumdaydı, pekâlâ da en eski üniversiteler arasına girebilirdi. Hasan Ali Yücel'in bu reddedişi dergi tarafından aşağılık duygusu olarak nitelendirildi.²⁹⁹

1955'te Peyami Safa bir yazısında, Osmanlı kültürünün değişmeye mahkûm olduğunu kabul etse bile yerine konacak kültürün bir ışık ve şuur barındırması gerektiğini ifade etmişti.³⁰⁰ Safa'ya göre Tanzimatçılar eskiyi atalım derken benliğini didiklemişti, bu hataya düşmemek lazımdı.³⁰¹ İnkılap hiçbir zaman tek bir adama ait olamazdı. Atatürk'ün yeri ayrı olmasına rağmen Türk inkılabı daha evvel, 1908'de Hürriyet inkılabı ile başlamıştı.³⁰²

Lütfü Bornovalı konuyla ilgili olarak Hareket dergisinde şu ifadeleri kullanıyordu:

...Dünyaya adalet ve medeniyet dağıtan muazzam bir tarih inkâr edilerek, medeni tarihimizin cumhuriyetle başladığı ve bütün inkılaplarımızla birlikte bir cemiyet hayatında en büyük inkılap olan üniversitenin de 20 küsur yıllık bir ömrü olduğu koyu bir taassupla tekrar edilmiştir.³⁰³

Büyük Doğu dergisinin yazarlarından olan Salih Zeki Aktay, Türk ulusuna Osmanlı'yı çirkin bir biçimde anlatmanın, Türk ulusunun altından temel dayanağını çekip, onu yıkmak olduğunu söylemişti.³⁰⁴ Necip Fazıl ise, Büyük Doğu mefkuresi anlatısının içinde konuya şöyle bir gönderme yapmıştı:

“Büyük Doğu Mefkuresi” milliyetçiliğin de cumhuriyetçiliğin de devletçiliğin de ve daha neciliğin de; neciliğin de aslına ve hakikatine malik olarak şudur: Membandan mansabına kadar, bütün Türk tarihini, mazisini ve istikbalini kucaklayan, o aziz varlığı topyekun cihan tarihinin en aziz fikir çileleri içinde yetişmiş bir ehliyetle kainat çapında bir mizan ve murakabeye tabi tutan, yarasa gözlü asri yobazlara mürteci görünecek bir derecede ileri bir istikbalden haber veren ... ve dün bugün ve yarın arasındaki daireyi kırmadan tamamlayan, eksiksiz ve tezatsız kurtuluş sistemi...³⁰⁵

²⁹⁹M. G. Çelikman (1 Aralık 1954). Bir aşağılık duygusu, *Türk Düşüncesi*, sayı: 13, s. 77-79.

³⁰⁰Peyami Safa (1 Temmuz 1955). İnkılabın mimarisi, *Türk Düşüncesi*, sayı: 20, s. 65.

³⁰¹İ. Mete (1 Eylül 1955). Kültür savaşı tarihinde Sakaryalara ve 30 Ağustoslara doğru, *Türk Düşüncesi*, sayı: 22, s. 223.

³⁰²P. Safa (Haziran-Temmuz 1959). İnkılap anlayışımızdaki hatalar. *Türk Düşüncesi*, sayı: 57-58, s.1.

³⁰³L. Bornovalı (Mart 1947). Üniversitemiz. *Hareket*, sayı: 13, s. 9.

³⁰⁴S.Z.Aktay (24 Ekim 1947). Dün ve bugün. *Büyük Doğu*, sayı: 69, s.3.

³⁰⁵İdeolocya Örgüsü (23 Ocak 1948). Ok yaydan çıktı, *Büyük Doğu*, sayı: 77, s. 2.

Sebilürreşad ve Selamet dergileri ise kapak resimlerinde kullandığı ünlü hattatların eserleri vasıtasıyla geçmişle bir köprü kurmaya çalışmışlardı. Hemen her sayıda ünlü bir esere yer vererek bu kopuşu kabul etmemişler, Türk- İslam sanatında önemli bir yerde olan hat sanatı üzerinden kadim kültüre göz kırparak dolaylı bir eleştiri yolunu tercih etmişlerdi.

Muhafazakâr basının Kemalizm'e karşı ortaya koyduğu tüm tepkiler bu kopuşa tepki olarak şekillenmiştir. Muhafazakâr basına göre millet iradesini yadsıyarak atılan; geleneği, dini, kültürü yok sayan tüm adımlar onların Kemalizm ile arasını açan ve toplumsal aidiyeti sarsan gelişmelerdi.

3.2. Milliyetçilik

Atatürkçü düşünce Türk milletini; dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı vatandaşların oluşturduğu bir toplum olarak kabul ediyordu. Bu yüzden Anayasa'ya göre, Türkiye Cumhuriyeti'ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk olarak kabul edildi.³⁰⁶ Bu milliyetçilik anlayışı geleneksel Türk toplumunun “ümme” olarak yaşama inancını reddediyor ve çağdaşlaşmanın en önemli öğeleri olan ulus ve yurttaş olarak yaşama gereğini benimsiyordu. Ulus olarak yaşamak çağdaş topluma dönüşmek için bir zorunluluktur.³⁰⁷

Modern manada milliyetçilik; Osmanlı'nın son dönemlerinde, dünyevi unsurları ön plana çıkarıp, dinin sosyal yaşamdaki düzenleyici rolüne alternatif getiriyor olması dolayısıyla Müslüman-Türk toplumu için bir kaygı sebebi olmuştu.³⁰⁸ Çünkü onların milliyetçilikle tanışması Yunan, Bulgar, Sırp vb. etnik grupların bu bilince ulaşp imparatorluktan ayrılmasıyla gerçekleşti. Diğer bir ifadeyle, milliyetçiliği sosyal birliği bozucu, olumsuz bir kavram olarak öğrenmişlerdi.³⁰⁹ Ne var ki, milliyetçiliğe alternatif olarak düşünülen Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi ideolojilerin istenen başarıya ulaşmaması, milliyetçiliği kabullenmeyi gerekli kılmıştı. Bu kabullenişte Yusuf Akçura'nın katkısı çok önemlidir. Üç Tarz-ı Siyaset isimli çalışmasında; Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarını değerlendirerek, kurtuluşun Türkçülüğü benimsemekte olduğuna işaret etmişti. Bunun yanı sıra İslam'ın, milliyetçiliği de içine

³⁰⁶Kocatürk, 2007, a.g.k, 91.

³⁰⁷S. Kili (2000). *Atatürk devrimi: bir çağdaşlaşma modeli*. Ankara: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, s. 229-230.

³⁰⁸H. Şen (2012). *Kemalist modernleşme ve İslamcı gelenek*. Ankara: Kadim Yayınları, s. 206.

³⁰⁹Şen, 2012, a.g.k, 207-208.

alacak biçimde değişmesine katkı sağlamıştı. Türkçülük konusundaki diğer önemli isim Ziya Gökalp de medeniyet ve hars aşılınmış bir milliyetçilik düşüncesiyle, Osmanlı kültürünü de içine alan bir sentez yaratmıştı.³¹⁰ Kısacası bu dönem aydınları, çağdaş milliyetçiliği olduğu gibi almak yerine, ona din ve kültür takviyesi yapma yoluna gittiler.³¹¹ Kemalizm'in öngördüğü çağdaş milliyetçilik ise bu bağları kurmayı sakıncalı buluyordu. Çünkü "irtica" kapısını aralayacak tüm yorumlar devrim için bir tehditti. Sonuç olarak Kemalist milliyetçilik ve muhafazakâr/dindar milliyetçilik arasındaki çatışmanın temelinde böyle bir yorum farkı ortaya çıktı. Kemalist milliyetçilik devrimsel, diğerleri ise evrimsel bir tutumu benimsemişlerdi.

Alternatif milliyetçilik düşünceleri arasında, kökleri Birinci Dünya Savaşı'na dayanan, İslamcılık ve Türkçülük karışımı bir yol izleyen Anadoluçuluk fikri³¹² önemli bir yer tutar. Anadoluçuluk; Türkçülüğün, ırkı ön plana çıkaran, Turancılığa kayan tavrını eleştirmiş ve Anadolu'ya dayanan bir milliyetçiliği yeğlemişti.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında (1924) yayın hayatına başlayan Anadolu Mecmuası, Anadolu bir tarih anlayışıyla milliyetçilik düşüncesini biçimlendirmeye çalışan yayınlardandı.³¹³ 1930'lu yıllarda bu biçimlendirmede önemli bir katkısı olan isim, Avrupa'da arkeoloji eğitimi alan Remzi Oğuz Arık'tı. Arık, Paris'te kaldığı yıllarda oradaki muhafazakarlık söylemlerinin de etkisiyle Anadolu bir düşünceye sahip olarak 1931'de yurda döndü. 1940'lara kadar da Türk tarih tezinin içini doldurmaya yönelik çalışmalar yaptı.³¹⁴ 1940'ların hemen başlarında Millet dergisindeki yazılarıyla Anadoluçuluk fikirlerini devam ettirdi. Aynı yıllarda Nurettin Topçu da Anadoluçuluğu milliyetçilik ve muhafazakarlıkla eklemleyen bir misyon üstlendi.³¹⁵ Anadoluçuluk tesiri sonraki dönemlerde gelişen tüm milliyetçilik anlayışlarında genelde hissedilir ve zamanla İslami bir ton da almıştır.

Türkiye'nin önde gelen entelektüellerinden olan Mehmet Kaplan'ın "yeni milliyetçilik" tanımını o vakte kadar yapılan çeşitli milliyetçilik tariflerini birlemeyi hedefleyen ilk çalışmaldandı. Cumhuriyet devri milliyetçiliğini hudutsuz ve mahiyetsiz olarak değerlendiren Kaplan, ortaya attığı görüşte; coğrafya ve tarih kavramlarını öne

³¹⁰Bora, 2017, **a.g.k.**, 204.

³¹¹Şen, 2012, **a.g.k.**, 206-207.

³¹²M. Atabay (2006). *Anadoluçuluk. Modern Türkiye'de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s.515.

³¹³Atabay, 2006, **a.g.k.**, 516.

³¹⁴H. Tüfekçioğlu (2006). Remzi Oğuz Arık. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), s. 450-451.

³¹⁵Atabay, 2006, **a.g.k.**, 531.

çıkardı. Tarih ve coğrafya içinde gelişen soy birliğinin ve bu soya ait maddi-manevi kültürün hepsinin milliyeti oluşturduğunu söyledi. Aynı yazıda İslamiyet'in Anadolu insanına kattığı ruh asaletine dikkat çekerek, yeni milliyetçiliğin Türkiye'de yaşanmış olan din hayatını ve din duygusunu önemli bir kuvvet olarak gördüğünü dile getirdi.³¹⁶

Kemalist milliyetçiliğe yönelik sansasyonel üsluptaki ilk eleştiriler *Serdengeçti* dergisinde yer aldı. Dergi 1947'nin ortalarında yayın hayatına başladığında, adeta bir manifesto niteliğinde olan “Bizim Milliyetçiliğimiz” başlıklı bir yazı yayınladı. Bu yazı okuyucuyu, milliyeti yüksek makamlara erişmek için kullananlara karşı bir aksiyona davet ediyordu. “Bizim milliyetçiliğimiz hususi vagon, bol harcırah, yüksek makam milliyetçiliği değildir” şeklinde eleştirdiği iktidarla arasına, milli bayramlarda “göstermelik nutuklar atan” “...merasim milliyetçileri bizden değildir” diyerek net bir sınır çizmişti. Ayrıca “Mete'den Mustafa Kemal'e kadar büyük tarihin mesuliyetini omuzlarımızda taşıyoruz” diyerek milliyetçiliğe Türkçü bir açılım getirenlerdendi.³¹⁷ Damarlarında Türk kanı akan her Türk genci de vatan ve Türkçülük idealinde birleşmeliydi.³¹⁸ Onları, Türk Milliyetçiler derneğine girerek teşkilatlanmaya davet etti.³¹⁹

Muhafazakâr fikriyatın önemli isimlerinden olan Yusuf Ziya Kösemen; Şemsettin Günaltay'ın nutuklarından birinde sarf ettiği “Mazi ile rabıtamızı kesmek teşvikinde bulunanlar bu milletin izmihlalini istemeyenlerdir” sözlerin cesaret alarak 1949'da oldukça cüretkâr sayılabilecek bir yazı kaleme almıştı. Yurt uğruna kan döküp bir devlet kurmanın tek amacının; milli ilkeleri, şuuru ve milli vasıfları devam ettirmek olduğunu söyleyen Kösemen, bunlarla olan bağı kesenleri millet düşmanı olarak gördüğünü açıkça yazmış, milliyetçiliğin tatbikine yönelik eleştirilerini şu şekilde ifade etmişti:

... Hukuken ve kanunen Cumhurî idare isim ve unvan altında mutlakiyet usulü olan şef sistemi memlekette teessüs ederek milli irade ve hürriyet takyit ve güzel umdeler de ihmal veya yanlış tefsir ve tatbik edildikten sonra; maziye, milli mefahir ve ananelere, dile, milli tarihe, dini ve ahlaki talim ve terbiyeye karşı alınan ve hatalı oldukları yirmi küsur sene sonra güya takdir ve kabul edilen ve dünyanın hiçbir medeni millet ve memleketinde misline tesadüf edilmeyen o şayanı hayret vaziyetler sebebiyle milli ve manevi hayatın almış olduğu istikamet çok düşündürücü ve azap verici olmuştur.³²⁰

³¹⁶ M. Kaplan (Ekim 1947). Yeni Türk milliyetçiliği. *Hareket*, sayı: 20, s. 2-4.

³¹⁷ (Nisan 1947). Yolumuz- bizim milliyetçiliğimiz *Serdengeçti*, sayı: 1, s.3.

³¹⁸ B.S. Gürdağı (Mart 1948). Bizim idealimiz. *Serdengeçti*, sayı: 4, s. 16.

³¹⁹ (Ekim-Kasım 1952). Türk Milliyetçiler Derneği *Serdengeçti*, sayı: 19-20, s.25.

³²⁰ Y.Z. Kösemen (Kasım 1949). Mazi ile rabıtamızı kesmek isteyen millet düşmanları. *Sebilürreşad*, sayı: 64, s.213.

Sebilürreşad’ın Kemalist milliyetçilik ilkesine yönelik başka bir eleştirisi de 1950 seçimlerinden önceki günlerde Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti’nin programları üzerinden yapıldı. Dergi “Görülüyor ki prensiplerde fark yoktur. Hatta en son prensip olan ‘milliyet’ mefhumuna elinde tabiiyet cüzdanını haiz her ferdi Türk sayacak derecede ... aykırı ölçüsüz bir milliyet de müşterektir.” demişti³²¹ Dergi Kemalist milliyetçilik ilkesi hakkında şunları söylemişti:

... Milli maziye ait her şeyin düşmanı olan bu insanlar, kendilerini aynı zamanda “milliyetçi” gibi göstermeye kalkıyorlar. Fakat milliyetçiliğin şiarlarından birinin maziye ait kıymetleri muhafaza etmek olduğunu bilmiyorlar. Yetişen nesillerin kafasından milli tarih şuurunu ve sevgisini silen, Türk milletinin ruhu mesabesinde olan dinin kaynaklarını kurutan, maziye ait bütün kültür eserlerini raflarda ürümeğe terk eden, içlerinde para aldıkları şahıslardan başka kimseye saygı bulunmayan, asırları dolduran büyük Türklerin hepsini silerek yerine yalnız ve yalnız Atatürk kültürünü ikame etmeye çalışan bu insanların milliyetçilikle münasebetleri nedir? Onların milliyet dedikleri şey; tarihinden dininden, medeniyetinden, sanatından, dilinden sıyrılmış, şekilsiz ve renksiz bir yığından başka nedir?³²²

Kemalizm’i sosyal bilimler ışığında değerlendirmek ve bir orta yol sağlamak amacıyla olan Türk Düşüncesi dergisi yazarlarından İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, milliyetin ne olduğuna dair şimdiye kadar objektif ve bilimsel bir tanım yapılmadığını söyleyerek konuya yeni bir pencere açanlardan oldu. Ona göre milliyetin temel unsuru din veya dil değildi. Bu iddiayı da Hatay’da yaşayan öz be öz Eti Türklerinin Türkçe dışında bir dil kullanmaları ile destekledi. Ayrıca Kırım’da yaşayan bazı Türkler de Musevi idi. Dinleri başka diye milliyetlerinin Türk olmadığı iddia edilemezdi. Meseleyi bu çerçevede uzun uzun tartıştıktan sonra, milliyeti bir gelenek birliği olarak tanımladı. Bu geleneğin adresi ise Anadolu’ydu.³²³ Baltacıoğlu; bu özgün yorumuna rağmen geleneğe yaptığı vurguyla, milliyetçiliği bir süreklilik olarak algılama noktasında diğerleriyle birleşiyordu. Ne var ki, içinde din ve dil birliği olmayan bir milliyet tanımı pek de itibar görmedi.

Baltacıoğlu’nun yanı sıra Türk Düşüncesi dergisinin diğer yazarlarından İzzettin Mete Orta Asya’dan Malazgirt’e, Malazgirt’ten Viyana’ya ve Sakarya’ya uzanan şanlı bir Türk tarihi anlatısı üzerinden milliyetçiliğin tarihsel yönünü ortaya koydu.³²⁴ Eş zamanlı olarak yayınlanan Hilmi Ziya Ülken’in “Anadolu Köylerine Dair Araştırmalar”

³²¹ R. Ogan (Mart 1950). Reyimizi kimlere vermeliyiz? *Sebilürreşad*, sayı: 73, s. 360.

³²² Onların milletle, milliyetle ne alakaları var? (Mayıs 1952). *Sebilürreşad*, sayı: 127, s. 32.

³²³ İ.H. Baltacıoğlu (1 Kasım 1954). Milliyet nedir, ne değildir? *Türk Düşüncesi*, sayı: 12, s.2-4.

³²⁴ İ. Mete (1 Mart 1954). Türkün dünya tarihi içindeki manası. *Türk Düşüncesi*, sayı: 4, s. 259-266.

dizisi ve Türk sanatını ön plana çıkaran bölümler de dikkate alındığında, derginin kültürel milliyetçilik eğiliminde olduğu anlaşılır.

Dergiden dergiye, hatta aynı dergideki bir yazardan diğerine değişen milliyetçilik tanımları muhafazakâr basındaki Türk milliyetçiliğinin kavranmasını oldukça zorlaştırır. Alıntılarda da görülebileceği gibi çoğu zaman Türkçülük, muhafazakarlık, milliyetçilik ve İslamcılık birbirinin içine geçmiştir. Çoğunlukla milliyetçilik tarifinde din, tanımın dayandığı ana kaynaklardan biri olmuştur. Din mefhumu; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra beliren komünizm tehdidiyle beraber bir birleşme noktası haline gelerek daha da öne çıktı. Komünist tehlike karşısında önemli olan, buna karşı mücadele etmektir. En az komünizm kadar tehlikeli görülen Yahudi tehdidi de buna dahildi. Başka bir ifade şekliyle; çok partili yıllarda muhafazakâr, milliyetçi ve dindar fikirleri birleştiren üç unsur vardı: Onlardan biri dini canlandırmak, diğeri ise komünizmle ve Yahudilikle mücadele etmektir.

3.2.1. Türk milliyetçiliğindeki din vurgusu

1940'larda milliyetçiliğin dini bir yörüngeye girmesinde Nurettin Topçu etkisi dikkate değerdir. O, kendi anlayışını inşa ederken Anadolu gerçeğinden yola çıktı. Bu gerçeklikte; İslam, Anadolu toprağı, Oğuzlara dayalı Türk soyu ve dil olarak Türkçe köşe başlarını oluşturunuyordu.³²⁵ 1939 yılında Hareket dergisinde yayınladığı yazıda, Anadolu milletini Asya'dan göç eden Türkmenlerin çocuğı olarak kabul etse bile hemen okuyucusunu uyarak bu dönemde hayati bir gelişme olarak Anadolu'nun İslamlaşmasının önemini hatırlatır. Topçu'nun "inkılap" olarak değerlendirdiğı bu gelişme kendisine göre medeniyetin kalkış noktasıydı. İslamlaşmanın başladığı dönem, aynı zamanda "Anadolu'nun bizim olan tarihi"ni de başlatmıştı. "İslam olmadan evvelki Anadolu, bize benzemiyor. İslam onun ruhunu değiştirmiştir. Bu ruh başkalığı sebebiyle biz Anadolu'nun İslam'dan evvelki tarihini yakından benimseyemiyoruz" sözleri onun milliyetçiliğinin hudutlarını da açıkça gösteriyordu.³²⁶ Nurettin Topçu'nun gözünde Ankara'nın devlet merkezi olması Anadolu'yu ön plana çıkardığı için çok önemli bir gelişmeydi, ama kuvvetli olunabilmesi için ortak ahlak ülküsünü kendinde barındıran bir "Anadolulu tipi" meydana getirilmeliydi. Vakti zamanında İslam dini, bu ahlaki birliği

³²⁵M. Sarıtaş (2006). Nurettin Topçu. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 264.

³²⁶N. Topçu (Mayıs 1939). Benliğimiz. *Hareket*, sayı: 4, s. 114.

meydana getirmeyi başarmıştı. Yazara göre din, Anadolu çocuğunun kendi milli bilincini ve bir ahlak ülküsünü kazanmasını bir kez daha sağlayabilirdi.³²⁷

Türkçü, İslamcı ve milliyetçi özelliklerin iç içe geçtiği diğer bir örnek de Serdengeçti dergisidir. Kendi milliyetçiliğini tanımlarken kullandığı “Tanrı dağı kadar Türk, Hira dağı kadar Müslümanız”³²⁸ benzetmesi derginin benimsediği milliyetçiliğin sloganıydı. Dergi, kendi dünya görüşüyle benzer çizgide olan Cemal Oğuz Öcal ve diğer bazı genç yazarların şiirlerine de bolca yer vererek epik bir milliyetçilik söylemi yaratmıştı. Milliyet ve din vurgusunun bir arada görülebileceği o dizelerden birkaç örnek şöyledir:

Hürriyet, adalet, Türklük yolunda:
Anadan, babadan, yardan geçtiler!
Kanlar ateş oldu, bağırılar volkan
“Allah, Allah!” deyip serden geçtiler!³²⁹
...
Yürürken çığ gibi düşmana karşı
“Allah Allah” deyip titretti arşı
Dillerde bir ayet İstiklal Marşı
Söylüyoruz onu biz yana yana³³⁰

Dergi zaman zaman Turan idealine kayan bir Türklük söylemine başvursa da çoğu zaman medeni ve manevi varlığını Anadolu Selçuklu Devleti’yle, özellikle de Osmanlı ile başladığını dile getirdi. Bunun sebebi “...biz, Türk deyince aynı şuurla İslam diyoruz”³³¹ anlayışıydı.

Selamet dergisi konuya millet ve ümmet ilişkisi üzerinden yaklaştı. Başyazar Ömer Rıza Doğrul, kendisini “apaçık milliyetçi” olarak tanımlayıp, milli birliği sağladığı için Türk inkılabını takdir ediyordu. Doğrul’a göre, yine de Türk milliyetçiliğini besleyen manevi ve ruhani unsurları da yadsımamak gerekirdi. Türk ruhuna ve kültürüne iyiden iyiye işlemiş olan İslamiyet de bu unsurların en kıymetlisiydi. Bunun bir adım ötesi de diğer Müslüman milletlerle dost olabilmeyi ifade eden İslam ümmetçiliği, diğer bir deyişle de İslam milliyetçiliği olarak açıklandı.³³² Dergi, devam eden sayılarda da sıklıkla Türk-İslam dünyasının önemli isimlerine yer vererek dine ve milliyete yaptığı vurguyu

³²⁷N. Topçu (Mayıs 1943). Millet ve milliyet. *Hareket*, sayı: 12, s. 356-357.

³²⁸(Nisan 1947). Yolumuz, Bizim Milliyetçiliğimiz *Serdengeçti*, sayı: 1, s. 3.

³²⁹C.O. Öcal (Nisan 1947). Serdengeçtiler. *Serdengeçti*, sayı: 1, s.2.

³³⁰C.O. Öcal (Şubat 1950). Mehmet Akif’in ulu ruhuna. *Serdengeçti*, sayı: 9, s.2.

³³¹O. Y. Serdengeçti (Mart 1948). Nereye gidiyoruz? *Serdengeçti*, sayı: 4, s.3.

³³²Ö. R. Doğrul (19 Eylül 1947). Millet ve ümmet. *Selamet*, sayı: 18, s.2.

devam ettirdi. Bunların içinde sıklıkla Farabi, İbn-i Sina ve yakın dönemden de Mehmet Akif Ersoy’u ön plana çıkarıyordu.

Muhafazakâr basının polemikçi üyelerinden Büyük Doğu, İslam’ın milliyetle birleşmesini Fatih dönemine kadar götürüyordu. Onun görüşüne göre Türkler İslamiyet’e maddi hamle, iş ve hareket kabiliyeti getirmişlerdi.³³³ Aynı bakış açısıyla kaleme alınan Osmanlı-Türk ruhunun ön plana çıktığı Sultan Abdülhamit öyküleri de destansı ve şanlı bir tarih anlatısı tarzını başlatmıştı. Kendi yaşadığı dönemin milliyetçilik ve din ilişkisini de şöyle değerlendirmekteydi:

...Anadolu, Trakya, köy, kasaba, şehir, ev mektep, mabet, sokak, meydan, dükkân, resmi daire; fedai Mehmetçik, masum Emine, müşfik anne; ben, sen, o, biz, siz, onlar; topyekûn Türk cemiyetini terkip eden bütün şahsiyet ve asliyet unsurları, yekpare bir millet kadrosu halinde, ana çizgilerini, İslam ahlakının potasında eriyerek almıştır...³³⁴

Aslında Büyük Doğu dergisinin din ve milliyet tasavvuru başlıca bir araştırma konusudur. Yukarıdaki bölümlerde ele aldığımız Türkçü söylemlerden ayrı olarak; Kemalizm’e alternatif 9 umdesi ve üstü kapalı da olsa cumhuriyete alternatif olarak sunduğu Başyücelik Devleti mefhumu, İslami vurgunun şiddetini gösterir. Öte yandan İslam inkılabı adını verdiği bir hareketten bahsederken söylediği “İslam inkılabında milliyetçilik görüşü, Müslümanlıkla mahdud o sınırlı milliyetçiliktir ki, bu sınırın en küçük mikyasına, kendisini hudutsuz ve başıboş bilen hiçbir milliyetçilik giremez”³³⁵ ifadesi, ümmetçi bir bakış açısıyla milliyetin ölçüsünü İslamiyet olarak belirleyip soyu tamamen geri plana atar. Diğer bir ifadeyle, yarattığı devlet ve millet/ milliyet tasavvuru ütöpik, aynı zamanda tezatlarla dolu bir anlatı olarak kalmıştır. Bazı yazılarda Türkçülük, bazı yazılarda İslamcılık, bazılarında da Anadoluculuk tasavvuru yaratması bu çelişkiyi meydana çıkaran başlıca etkeni.

Muhafazakâr-milliyetçi yayın politikası izleyen Türk Ruhu dergisi de kendini milliyetçi olarak tanıtmış; ama bunun şoven bir milliyetçilik olmadığını belirterek kendini ayrı bir yere koymuştu. Türk Ruhu, sadece dergi adı değil iman dairesi içinde çalışan bir sistemin adı olduğunu açıklamıştı. Dergiye göre bu ölçünün ve sistemin ismi de Hak nizamıydı ve her dil, ırk ve renkteki insanı içine alıyordu.³³⁶ Anlaşıldığı kadarıyla derginin, soya dayanan bir milliyetçilikten ziyade ruha ve dine dayanan bir milliyetçilik

³³³İdeolocya Örgüsü (25 Ocak 1946). Türkün muhasebesi: 2. *Büyük Doğu*, sayı: 13, s.2.

³³⁴Bizimki (15 Mart 1946). *Büyük Doğu*, sayı: 20, s.2.

³³⁵İdeolocya Örgüsü (6 Ocak 1950). İslam inkılabı: milliyet. *Büyük Doğu*, sayı: 13, s. 2.

³³⁶Türk Ruhu (1 Nisan 1958). *Türk Ruhu*, sayı: 3, s.2.

anlayışı vardı. Kuşatıcı bir bakış açısıyla birlik olup vatanın ilerlemesine hizmet etmek ana davalarıydı.³³⁷ Bu ideali, bir nevi şemsiye olarak gördükleri İslami bir terminoloji ile aktardılar. Türklük bilincini, dinden bağımsız olarak düşünmemişlerdi.³³⁸

Muhafazakârlığın içindeki Türk-İslam sentezi, Kemalist milliyetçiliğin etkisiyle 1950’lerde belirginleşen restorasyoncu-muhafazakâr unsurların gerilimiyle şekillendi. Bu sentez, milliyetçilik ve muhafazakarlık arasında meydana gelen tarihsel bir birleşim niteliğindedir.³³⁹ Bu birlikteliği gerekli kılan diğer bir unsur da kuşkusuz ki anti-komünizm ve anti-semitizm olmuştur.

3.2.2. Dinin ve milliyetin ortak düşmanları: Komünizm ve semitizm

3.2.2.1. Anti-komünizm

İkinci Dünya Savaşı’nın ardında bıraktığı sorunlardan olan soğuk savaş, komünist ve anti-komünist iki kutup yaratmıştı. Doğu Avrupa’yı etkisi altına alan Sovyetler Birliği, gittiği yere din kavramını reddeden ve kapitalizmin tam tersi bir ekonomi politika görüşüne sahip komünist değerleri de götürüyordu. Bu yayılcılığa karşı koymak için alınan önlemlerden bir tanesi Avrupa’da Hristiyan değerleri öne çıkarmak olmuştur. Din bir nevi tampon olarak düşünüldü.

Soğuk savaş döneminde Türkiye’de komünizmin yarattığı alarmin belki de en temel sebebi tarihi bir husumetti. Birinci Dünya Savaşı’nda Bolşevik devrimin etkisiyle dostane ilişkiler kurulmuş bile olsa Ruslar; Osmanlı-Rus savaşları sırasında Balkanlarda büyük bir kıyımaya sebep oldukları için toplumun hafızasında “Moskof gavuru” olarak yer almıştı. İkinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında, Sovyetler Birliği’nin Boğazlara ve Kars-Ardahan çevresindeki topraklara yönelik tehdidi toplumun bilinçaltındaki bu öfkeyi gün yüzüne çıkardı. Türkiye’de demokrasiye geçilmesiyle inkişaf eden muhafazakâr değerlere olan karşıtlığı da eklenince topyekûn mücadele edilmesi gereken bir düşman edinilmiş oldu. Yüksel Taşkın tarafından ortaya atılan bir başka sebep de Demokrat Parti döneminde komünizmin merkezle çevre arasında bir yakınlık yaratmasıdır. Şöyle ki, komünizm karşıtlığı sayesinde merkezle aynı safta mücadele eden çevre; aslında rejime

³³⁷(1 Nisan 1958). Ana davalarımız: hareket noktası. *Türk Ruhu*, sayı: 3, s.3.

³³⁸(20 Haziran 1958). Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak. *Türk Ruhu*, sayı: 12, s. 1.

³³⁹C. Koçak (2006). Muhafazakâr bir proje olarak Türk-İslam sentezi. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 388-389.

karşı olmadığını, daha önceki tepkisinin sadece meşru gördüğü bir iktidarı talep etmekle ilgili olduğunu ifade etme olanağı yakalamıştır.³⁴⁰

Sonuç olarak, Kemalist ideolojiye olan karşıtlığı bile zaman zaman gölgede bırakacak olan anti-komünist tavır, muhafazakâr/dindar basının önemle üzerinde durduğu konulardan biri haline geldi.

Serdengeçti “Komünizme niçin düşmanınız?” başlıklı yazıda komünizm aleyhtarı olmalarının sebebinin Batı menfaatlerine hizmet olmadığını söyleyerek, komünizme olan düşmanlığının gerekçesini şöyle ifade etti:

...İnsanı, insan ferdi bir milletin mensubu yapan bütün değerleri inkâr ettiği için komünizme düşmanız. Sınıf diktatörlüğüne taraftar olduğu, ferdi mülkiyeti ve aileyi reddettiği; devleti zulüm ilahı haline getirdiği ve insanı hayvanlaştırmaktan başka bir hale getirmediği için komünizme düşmanız. Biz, mabetlerimizin göğsüne namahrem eli değdirtmemek; ana, bacı ve eşlerimizin ırzına tasallut ettirmemek için komünizme düşmanız. Biz, komünizme ve komünist Rusya’ya emperyalist olduğu; Boğazlara, Kars’a ve Ardahan’a göz diktiği, milyonlarca insanı olduğu gibi “Ben de Türk’üm” diye haykıran kırk milyon Türk’ü de ezdiği için düşmanız...³⁴¹

Derginin diğer bir makalesi de komünizmle mücadelenin esaslarını ortaya koyarak, komünist propagandanın sosyal müesseseleri çürütmek üzerine kurulu olduğu konusunda okuyucuyu uyarıyordu. Mücadelenin esasları; milliyet, hürriyet, hukuki ve sosyal adalet, mülkiyet, aile ve din müesseselerini korumaktı. Yazara göre sayılan kurumlar cemiyetin “altı granit temeli” idi, onları zaafa uğratmamak komünizme karşı koymak için yegâne yoldu.³⁴² Öte yandan hem dindar hem komünist olunur mu tartışması da dergiye taşınmış ve neticede dindar bir ruha sahip olan kişinin asla komünist olamayacağı sonucuna varılmıştı. Çünkü bu iki kavram kesinlikle bir arada yaşayamazdı. Çünkü İslamiyet; hürriyet ve eşitlik esasına dayalıydı, komünizm ise bunun tam karşısındaydı.³⁴³

Müslüman Sesi de komünizmin hem insanlık hem de medeniyete düşman olduğunu söylüyor, bunun sebebi olarak da hürriyeti, vicdanı, adaleti ve ahlaki normları hiçe saymalarını gösteriyordu. Komünizmin olduğu yerde sadece ve sadece zulüm

³⁴⁰Y. Taşkın (2008). Anti-komünizm ve Türk milliyetçiliği: endişe ve pragmatizm. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, (Ed. Tanıl Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, s.628.

³⁴¹B. Berk (Ekim 1949). Komünizme niçin düşmanınız? *Serdengeçti*, sayı: 8, s. 12.

³⁴²M.Z. Sofuoğlu (Mayıs 1950). Komünizmle mücadele etmenin en iyi şekli nedir? *Serdengeçti*, sayı: 10, s. 4.

³⁴³İslamiyet ve komünizm (Eylül 1951). *Sebilürreşad*, sayı: 111, s. 170,176.

olabilir, diyordu.³⁴⁴ Dergiye göre, komünizm; temelsiz, çürük ve insanlıkla bağdaşmayan bir rejimdi.³⁴⁵ Müslüman Sesi komünizmle mücadelenin bir yöntemi olarak, zenginleri sosyal yardım yapmaya ve fakirlere bakmaya davet etmişti. Çünkü komünizmin kolaylıkla servet aleyhtarlığı yaratabileceği düşüncesindeydi. Bu nedenle de zenginlerin yardım yapmayı ihmal etmeleri, bilmeyerek bile olsa komünizme hizmetti.³⁴⁶

Selamet dergisine göre 20. yüzyılda insanlık adına hem nimet hem de felaket bir arada zuhur etmişti. Nimet kısmı; sanayi ve teknik ilerlemeler sayesinde refahın artmış olmasıydı. Ne var ki, öte yandan ferdi inkâr eden ve esaret altına alan komünizm de asrın felaketi olarak aynı anda meydana çıkmıştı.³⁴⁷ Avrupa devletlerini örnek göstererek, onların da komünizm felaketinden korunmanın en tesirli yolunun dini desteklemek ve onu canlandırmak gerektiğinin farkına vardıklarını söylüyordu. Demokrat dünya bu gerçeği anlamışken, Türkiye de bu gerçeğe yabancı kalmamalıydı.³⁴⁸

Büyük Doğu dergisinin komünizm için öngördüğü mücadele şekli diğerlerine göre oldukça radikaldi. Derginin tüm yazarları tarafından ortak bir şekilde kaleme alındığı belirtilen bir yazıda, Stalin'in ölmesine rağmen Sovyet politikasında hiçbir değişiklik olmadığı söylenmişti. Dergiye göre bu süreklilik, artık komünist sistemin iyice sindirilmiş ve adeta milli bir politika olarak benimsenmiş olduğunun göstergesiydi. Artık başka bir çare yoktu, onları “dünya yüzünden kazımanın” tek yolu Amerika önderliğinde tüm dünyanın birleşip bir taarruza geçmesiydi. Hatta üstü kapalı bir biçimde Amerika'nın elindeki atom bombasını kullanabileceğine dair bir görüş dahi bildirmişlerdi.³⁴⁹

Peyami Safa konuyu tarih ve sosyoloji ışığında değerlendirdi. Komünistlerin, milliyetçiliğin eskide kalmış bir zihniyet olduğunu dile getirmelerini eleştirerek; asıl, komünizmin eskide kalmış bir sistem olduğunu söyledi. Çünkü, tarihin eski devirlerinde bazı topluluklar iş bölümünden ve ferdi mülkiyetten uzak yaşayarak bir nevi komünist rejimle hayatlarını sürdürmüşlerdi. Safa'nın düşüncesinde komünizm, ilkelerini her ne kadar yakın bir tarihte yayınlamış bile olsa ilkel bir rejimdi, çağdaş ve medeni bir rejim olarak kabul edilmesi olanaksızdı.³⁵⁰

³⁴⁴ (14 Ağustos 1949). Komünizmle mücadele. *Müslüman Sesi*, sayı: 14, s. 16.

³⁴⁵ (15 Ekim 1949). Dünya alimleri komünizmin batıl ve insanlıkla telifi imkânsız bir rejim olduğu kanaatindedirler, *Müslüman Sesi*, sayı: 17, s. 7.

³⁴⁶ H.M.L. Baydoğan (12 Şubat 1952). Zenginler, size söylüyoruz! *Müslüman Sesi*, sayı: 55, s. 1

³⁴⁷ Ö. R. Doğrul (13 Nisan 1949). Yirminci asrın nimeti ve felaketi. *Selamet*, sayı: 82, s. 15.

³⁴⁸ Dinin kuvveti inkâr edilemez (6 Nisan 1949). *Selamet*, sayı: 81, s.3.

³⁴⁹ Davaların davası (4 Haziran 1954). *Büyük Doğu*, sayı: 5, s. 3.

³⁵⁰ P. Safa (15 Haziran 1956). Eski-yeni kavgası. *Türk Düşüncesi*, sayı: 31, s.49.

Peyami Safa'nın komünizm konusundaki bir endişesi de çeşitli propaganda telkinlerine maruz kalan gençlerin masum bir solculuk anlayışıyla komünizmin pençesine düşmeleri idi.³⁵¹ Bu yüzden Türk Düşüncesi'nin tüm bir sayısını komünizm konusuna ayırarak, komünizmin kof bir ideoloji olduğunu anlatmaya çalışmıştı. Bu yolla gençlerin dikkatini çekip, onları uyarma niyetindeydi. Marxsizm'in tarihi maddecilikten doğan ve toplumdaki bütün müesseselerin üretim ilişkilerinden doğduğunu iddia eden görüşünü mercek altına alan Safa, bunun köksüz ve hayali bir düşünce olduğunu söyledi. Çünkü Marx'ın yaşadığı dönemde antropoloji bilimi yeterince gelişmediği için; Marx'ın ilk insan faaliyetlerinin sadece iktisadi maksatla yapıldığına dair iddiası delilden yoksun olarak ortaya atılmıştı. Safa'ya göre Marx'ın dayandığı fikirler hayal ürününden ibaretti; sonrasında sosyoloji ve antropoloji bilimi ilerlemiş ve bunun aksini zaten ortaya koymuştu. Ortaya çıkan bilgiler, önce düşüncenin doğduğunu ve üretimin de bu düşünceden sonra şekillendiğini söylüyordu.³⁵² Diğer bir deyişle, maddeden önce mana vardı. Özetleyecek olursak Safa, Marxizm'in maddeyi asli varlık olarak kabul edip, "ilahî" kavramları reddeden temellerinin neden çürük olduğunu sosyoloji ve antropolojiye dayanarak açıklamaya çalışmıştı. Türk Düşünce'sinin başka bir makalesi de Marx'ın uluslararası işçi sınıfı örgütlenmesi fikrinin çürük bir fikir olduğu üzerineydi. İkinci Dünya Savaşı sırasında işçilerin birbirini öldürmüş olması bunun kanıtıydı.³⁵³ Denebilir ki dergi, tarihsel ve bilimsel gerçekler üzerinden komünizmle mücadele etmeyi denemiş; bu yolla gençleri aydınlatmak ve korumak gibi bir misyon üstlenmişti.

Komünizm karşıtlığı Demokrat Parti iktidarı sırasında bir boyutuyla Cumhuriyet Halk Partisi'ni karşıtlığıyla birleşmişti. Bazı dergilerdeki yazılar komünizmin yayılmasının sebebinin Cumhuriyet Halk Partisi olduğu kanaatindelerdi. Hatta Büyük Doğu, Atatürk'e işaret ederek komünizmin bizzat onun zamanında himaye edildiğini söylemişti.³⁵⁴ Sebilürreşad ise bir yazısında, partiyi komünistleri çok yüksek mevkilerine getirmekle, onlarla aynı sofrada yiyip içmekle ve gençliği de onların eline teslim etmekle itham etmişti. Bunu yapan partililerin kimler olduğunu açıklamayı ise başka bir zamana bırakmıştı.³⁵⁵ Yine dergi yazarlarından Hakkı Şenkon'a göre Cumhuriyet Halk Partisi'nin çeyrek yüzyıl boyunca uyguladığı laiklik politikası komünizmle eşdeğerdi.³⁵⁶ Millî

³⁵¹P. Safa (1 Mart 1959). Bu sayıyı takdim. *Türk Düşüncesi*, sayı: 54, s. 1.

³⁵²P. Safa (1 Mart 1959). Marxizm yapısı ve çürük temelleri. *Türk Düşüncesi*, sayı: 54, s. 7.

³⁵³N. Berdiaeff (1 Mart 1959). Marxizm'in iç çatışmaları. *Türk Düşüncesi*, sayı: 54, s. 12.

³⁵⁴Dedektif X Bir (5 Ocak 1951). Millet Partisi. *Büyük Doğu*, sayı: 42, s. 16.

³⁵⁵E. Edip (Eylül 1950). Komünistleri sofralarına alan şefler, *Sebilürreşad*, sayı: 86, s. 171.

³⁵⁶H. Şenkon (Kasım 1950). Laiklik maskesi altında komünistlik. *Sebilürreşad*, sayı: 90, s. 235.

Mücadele sırasında Rusya'yla yakın bir politika izlenilmesini de eleştiren Sebilürreşad, bu yakın politikanın millete hiçbir faydası dokunmadığını söyleyerek, onlardan yardım görenin sadece eski dönemdeki bazı kimseler olduğu söyledi. Buradaki bazı kimselerden kasıt parti içindeki öncü isimlerdi. Onların arasından Falih Rıfkı Atay'ın ismi açıkça zikredilmiş ona şöyle seslenilmişti:

Ey Türkiye'nin bir numaralı ve komünizm bayraktarı Falih Rıfkı Atay! Devri sabık müddetince Bolşevik Moskof ihtilalini göklere çıkaran eserler yazmakla karnını doyuran, Mayıs 1944'te Türkçülük düşmanlığı kampanyasında rehberlik eden sen değil misin? Vaktiyle şefinle birlikte Moskof ülkesine yaptığın seyahatin propaganda notlarını ihtiva eden "Yeni Rusya" adlı kitabında komünistleri methederek göklere çıkaran ... sen değil misin?

357

Büyük Doğu köy enstitülerinin birer komünizm yatağı olduğunu söylemişti. Çünkü komünist olduğu herkesçe bilinen isimler bu kurumlarda bizzat yer almıştı. Örneğin komünistlikten dolayı hapse giren Sabahattin Ali, hapisten çıktıktan sonra maarifin gözbebeği olmuştu. Köy enstitülerinin kurucularından olan Hasan Ali Yücel'in de sofra arkadaşıydı. Sonraki dönemlerde de Devlet Konservatuvarı'nda hocalığa kadar yükseltilmişti.³⁵⁸ Dergiye göre enstitülerde Nazım Hikmet'in şiirleri öğrencilere adeta zorla okutulmuş ve din, ordu, millet mefhumları unutturulmaya çalışılmıştı.³⁵⁹ Büyük Doğu, Köy Enstitüleri'ni komünist propagandanın aracı olarak görmüştü.

Tüm bu bilgiler ışığında, zaman zaman eski iktidara olan tepkilerle birleşen komünizm karşıtlığının sebebi olarak iki nedenden bahsetmek mümkündür. Bunlardan bir tanesi kolaylıkla tahmin edilebileceği gibi komünizmin dini reddeden, maneviyatı itibarsızlaştıran tavrına karşı bir tepkiydi. Diğeri ise belki biraz daha satır aralarında kalmıştı, ama neredeyse ilk neden kadar kuvvetliydi. Burada, yukarıdaki bölümlerde de bahsedilen İkinci Dünya Savaşı yıllarından beri ülkede dillendirilen liberal istekleri hatırlamak gerekir. Komünizmin özel mülkiyete karşı duruşu, liberalizmle yakınlaşmaya başlayan muhafazakâr gruplar için karşıtlığın başka bir ayağını oluşturmuştu.³⁶⁰

³⁵⁷(Ağustos 1953). Fazilet düşmanı kızıl anarşist. *Sebilürreşad*, sayı: 156, s. 87-88.

³⁵⁸Dedektif X Bir (18 Eylül 1959). Komünizma yatağı CHP maarifinden bir sahne. *Büyük Doğu*, sayı: 29, s. 8.

³⁵⁹Dedektif X Bir (18 Eylül 1959). Köy enstitüleri. *Büyük Doğu*, sayı: 29, s. 8.

³⁶⁰Bu birlikteliğin nasıl meydana geldiğinin ayrıntılı bir analizi için Bkz: İrem, 1997, **a.g.k.**

3.2.2.2. Anti- semitizm

Erken cumhuriyet döneminin Kemalist milliyetçiliğinde antisemitizm etkisi aslında hiç de az değildi. Bunun iki sebebi vardı. Birincisi, ticarete olan hakimiyetleriydi, ikincisi ise kendi lisan ve kimliklerini korumalarıydı. Bu dönemde, çıkarıcı ve korkak bir Yahudi karikatürünün oluşmasında sermayeyi millileştirme ve milli homojenlik ülküsünün etkisi de epey fazlaydı.³⁶¹

Çok partili yıllarda ise anti-semitizm, başka bir yüz kazanmıştı. Bunun sebeplerinden bir tanesi İsrail Devleti'nin kuruluşuydu. Birleşmiş Milletler'in 1947 yılında Filistin'in bir Yahudi ve Arap devleti şeklinde bölünmesine yönelik kararı dindar ve milliyetçi gruplar üzerinde tesirli oldu. Bunun bir Müslüman-Yahudi savaşı olarak algılanması, Türk anti-semitizmini hararetlendirdi.³⁶²

İslami ve milliyetçi akımlar açısından bir diğer nedense II. Abdülhamit'in hal'i meselesiydi. Komplocu bir anlatımla; Dönme, Mason ve Yahudilerin yoğun bir şekilde yaşadığı Selanik'te doğan İttihat Terakki Cemiyeti'nin üyeleri tarafından Abdülhamit'in tahttan indirilmesi bir Yahudi planı olarak lanse edildi. Hal'i tebliğ edenler arasında İttihat Terakki'nin Yahudi asıllı mebusu Emanuel Karaso'nun da bulunması iddiaları büsbütün artırdı. İttihat Terakki'nin Masonluğa bağlılığının bir diğer göstergesi olarak, Karbonari Cemiyeti şeklinde örgütlenip üyelerini kabul ederken Mason adetlerine benzer ritüeller uygulamaları da bir kanıt olarak algılandı.³⁶³ M. Raif Ogan'a göre İttihat Terakki hiçbir zaman gerçek anlamda bir siyasi parti olmamıştı. O, daima gizli şefler komitesi olarak Mason prensiplerine sadık kaldı. Hatta yazara göre Osmanlı'nın sonunu getirecek olan Birinci Dünya Savaşı'na vakitsiz ve şuursuz bir biçimde katılmak da bu bağlılığın Enver Paşa tarafından tertiplenen emri vakisiydi.³⁶⁴

Öte yandan Lozan müzakerelerinde Türk heyetinde müşavir olarak bulunan Osmanlı'nın son hahambaşısı Hayim Nayum, hem İngilizlerle anlaşmış hem de İsmet İnönü'yü hilafetin kaldırılması için ikna etmişti.³⁶⁵ Büyük Doğu'daki "Lozan'ın İçyüzü" başlıklı bir haberde bu olay ayrıntısıyla ele alınmıştı. Yazıya göre Hayim Nayum, Selanik'te olduğu devirde bizzat İttihat Terakki teşkilatlanmasını sağlamış, daha sonra ilk

³⁶¹Bora, 2017, **a.g.k.**, s. 383.

³⁶²R. N. Bali (2006). Türk anti-semitizmi. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 405.

³⁶³M.R. Ogan (3 Kasım 1950). İttihat Terakki Cemiyeti yahut Yahudilik, Masonluk. *Büyük Doğu*, sayı: 33, s.6.

³⁶⁴M.R. Ogan (3 Kasım 1950). Parti şeklinde imha komiteleri. *Büyük Doğu*, sayı: 33, s.6.

³⁶⁵Bali, 2006, **a.g.k.**, 407.

hedef olan Abdülhamit'in hal'i sağlanınca İstanbul'a geçerek yeni Türk Hükümeti'ni etki altına almıştı. Lozan'da da tesiri olan hahamın amacı; hilafetin kaldırılması, Osman oğullarının vatandan kovulması ve İslam ölçülerinin kaldırılıp yerine laiklik düsturunun konulması idi. Nitekim bunu da gerçekleştirdikten sonra Hayim Nayum Mısır'a giderek İsrail devletinin kuruluşu için çalışmaya başlamıştı.³⁶⁶

Türk anti-semitizmi deyince akla gelen ilk isimlerden biri de Cevat Rifat Atilhan'dı. Onun Yahudi ve Mason karşıtlığını anlattığı yazı dizileri muhafazakâr dergilerin birçoğunda yayınlandı. Bu yazılarda Manastır'da geçen çocukluğunda şahit olduğunu iddia ettiği Yahudi hahamların küçük çocukları iğneli fiçıya attıklarına dair anıları hikayeci bir üslupla kaleme aldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Yahudilerin yaptığı karaborsacılık yüzünden tuz bile bulunamayışını, Türk orduları Gazze kıyılarında İngiliz ordusuna karşı savaşırken Yahudilerin İngilizlerle iş birliği yaptıklarını bu yazı dizilerinde uzun uzun ajitasyonlu bir üslupla anlatmıştı.³⁶⁷ Bu hikayeleri anlatmasının sebebi neden Mason olmadığının sebeplerini okuyucusuna aktarmaktı.

Dönemin yayınlarında görülen bir diğer spekülâtif sıfat ise “Dönme” idi. Bu sıfat 1924'te Türk- Rum halklarının mübadelesi neticesinde Türkiye'ye gelen grubu niteliyordu. Dönmeler için kullanılan diğer bir tabir ise “Selanikli” idi, ki bu Selanikli yakıştırmasının ucu Cumhuriyet'in kurucu kadrosu ve Mustafa Kemal'e kadar dokunuyordu.³⁶⁸ Çok partili dönemin muhafazakâr yayın organlarında bir karalama politikası olarak yapılan bu nevi göndermeler eleştirilerin üslubunu oldukça sertleştirmişti. Örneğin, Büyük Doğu bir sayısında “İsmet İnönü ve Türklük” adı altında, İnönü'nün soyunun nereye dayandığını bile tartışmıştı. Malatyalı olarak biliniyor olmasına rağmen, Malatya ile hiçbir ilgisi olmadığına değiniliyordu. Dergiye göre İsmet İnönü, en iyi ihtimalle Bulgar muhaciriydi; ama bu bile şüpheliydi.³⁶⁹ 1957 yılında Serdengeçti'de yayınlanan bir manzume bu nobran dilin diğer bir örneğini teşkil eder:

Saldır ey küstah dönme, bütün hıncınla saldır,
Milliyet, mukaddesat çünkü sence masaldır!
Dolaşarak yurdumun her köyünü, şehrini,
Akıt ey bodur yılan, akıt bütük zehrini!

³⁶⁶(15 Aralık 1950). Lozan'ın içyüzü. *Büyük Doğu*, sayı: 39, s. 8-9.

³⁶⁷C.R. Atilhan (18 Ağustos 1950). Nasıl Yahudi ve Mason düşmanı oldum. *Büyük Doğu*, sayı: 22, s. 12,16.; C.R. Atilhan (25 Ağustos 1950). Nasıl Yahudi ve Mason düşmanı oldum. *Büyük Doğu*, sayı: 23, s. 12; C.R. Atilhan (1 Eylül 1950). Nasıl Yahudi ve Mason düşmanı oldum. *Büyük Doğu*, sayı: 24, s. 12; C.R. Atilhan (29 Eylül 1950). Görünmeyen inkılap. *Büyük Doğu*, sayı: 28, s.12.

³⁶⁸ Bali, 2006, **a.g.k.**, 408.

³⁶⁹Dedektif X Bir (29 Aralık 1950). İsmet İnönü ve Türklük. *Büyük Doğu*, sayı: 41, s. 8.

...

Fakat yeter, ey melun ey sahte Kemalist, dur!

O sahte planını git de cehennemde kur³⁷⁰

Yahudi karşıtlığının basındaki diğer bir temsilcisi ise Sebilürreşad dergisiydi. Dine, devlete ve millete düşman olarak gördüğü Mason ve Farmason teşkilatla ilgili olarak okuyucusunu bilgilendirme ve uyarma misyonu üstlenmişti. Bunun yanı sıra Filistin’e de dikkat çekerek savaşın detaylarını sıkı bir biçimde takip etmişti. Orada yaşanan harbi, Müslüman-Yahudi karşılaşması olarak algılayanlardandı. Dolayısıyla Türkiye de dahil olmak üzere tüm İslam dünyasının bu mücadeleye kayıtsız kalmamaları gerektiğini yazılarında sıkça dile getirdi.

Sebilürreşad da Yahudilerin, Abdülhamit’in hal’inde, Millî Mücadele’de ve ilk Millet Meclisi’nde etkili olduklarını kabul ediyordu. Ancak diğer anlatılardan farklı olarak Atatürk’ü ayrı bir noktaya koyuyordu. Derginin inancı; Atatürk’ün bu oluşumla mücadele ettiği yönündeydi ve dergi Masonlukla mücadele konusunda Atatürk’ü örnek gösteriyordu.³⁷¹

Çok partili yaşama geçişte cemiyetler kanunundaki değişiklikten sonra pek çok dernekle beraber bazı Mason dernekleri de kurulmuştu. Bu dernekler, uluslararası Mason teşkilatıyla bir alakaları olmadıklarını, sadece ülke içinde birer yardım kuruluşu gibi çalıştıklarını söylüyorlardı. Sebilürreşad’ın buna tepkisi büyük olmuştu. CHP iktidarını “medreselere karşı aslan, Farmasonluğa karşı serçe” olmakla eleştirdi, medreselerle uğraşmak yerine Farmasonluk ile savaşılması gerekliydi. Derginin iddiasına göre bu derneklerin uluslararası Mason teşkilatlarıyla bir bağlantısı mutlaka vardı. CHP her fırsatta Atatürk inkılabına bağlı olduğunu dile getiriyorsa, bu bağlılığı Farmasonlukla mücadele ederek de göstermeliydi.³⁷²

Ehl-i Sünnet mecmuasının başyazarı Abdürrahin Zapsu’ya göre Masonluğun en tehlikeli tarafı kendini insanlığa yardım ve iyilik eden bir kuruluş olarak göstermesiydi. İnançsız olan birini aralarına almamaları da onların tehlikesiz bir imaj çizmek için kurdukları bir tuzaktı. Kandırarak içlerine aldıkları bir kimsenin benlik ve varlığını yavaş yavaş eriterek, onu tamamen kendilerine bir hizmetçi yapıyorlardı. Bu teşkilat aslında en başta Hristiyanlığı yutmayı hedeflese de sonradan tüm dinler aleyhine çalışmalara

³⁷⁰A. Fedai (Eylül 1957). Bir Dönmeye. *Serdengeçti*, sayı: 25, s. 2.

³⁷¹(Aralık 1948). Atatürk ve Farmasonluk *Sebilürreşad*, sayı: 25, s. 394-395.

³⁷²(Ocak 1949). Medreselere karşı aslan, Farmasonluğa karşı serçe. *Sebilürreşad*, sayı: 26, s. 12-13.

başlamıştı.³⁷³ Zapsu, gençlerin tehlike altında olduğunu söylüyordu. Çünkü bu kuruluşlar; güzel iş, yurt dışı eğitim, maddi ihtiyaçların karşılanması gibi yollarla gençleri kendilerine çekip daha sonra onları millet ve dinlerinden soğutuyordu.³⁷⁴

Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan ve çok partili hayata geçişte İslami hayat tarzının inkişafı ile farklı bir üslup kazanan Yahudi karşıtlığı; milliyetçi-muhafazakâr söylemin kültürel yozlaşma ve kimliksizleşme örneği oldu. Bu örnek, daha sonraki yıllarda da yapılan politik tahlillerin vazgeçilmez bir unsuru olarak yeniden üretilmeye devam etmiştir.³⁷⁵ Diğer bir deyişle; anti- semitizm, çağdaş propagandada sıklıkla başvurulan mite dayalı anlatıların yaratılmasında bir düşman imgesi olarak Türk siyasetindeki yerini almıştır.

3.3. Halkçılık

Kemalizm'in Altı Ok'undan birisi ve Cumhuriyet'in ideolojik söyleminde merkezi bir öge olan, aynı zamanda da siyasal yelpazenin hemen her kesiminde özel bir öneme sahip olan halkçılık; (Batılı söylemiyle popülizm) tanımı muğlak kalmış bir kavramdır.³⁷⁶

Halkçılık, birdenbire Cumhuriyet'le beraber ortaya çıkmış değildi. 1908 Devrimi'nde de İttihat ve Terakki, elini güçlendirmek adına halkçı bir söyleme başvurmuştu. Milliyetçilik bölümünde adı geçen Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp, halkçılığın gelişiminde de öncü isimler oldular. Yusuf Akçura'nın Türk Yurdu, Ziya Gökalp'in de Halka Doğru isimli dergileri milliyetçiliğin yanı sıra halkçı düşüncüyü de işlemişti.³⁷⁷

Millî Mücadele yıllarında; milliyetçilikle beraber halkçılık da eylemsel olarak gündeme gelmişti.³⁷⁸ 1923'te, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin adının "Halk Fırkası" olarak değiştirilmesi halkçılığa verilen öneme emsaldir. Daha sonra, Cumhuriyet rejimiyle beraber kavramsallaştırılan halkçılık, "...Kanun karşısında saltık bir eşitlik kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir klase, hiçbir cemaate ayrıcalık

³⁷³A. Zapsu (1 Nisan 1948). İslam kardeşler imanının düşmanlarından kendinizi koruyunuz. *Ehli Sünnet*, sayı: 33, s.4.

³⁷⁴A. Zapsu (1 Mart 1948). İslam kardeşler imanının düşmanlarından kendinizi koruyunuz. *Ehli Sünnet*, sayı: 31, s.4.

³⁷⁵Bora, 2017, **a.g.k.**, 386.

³⁷⁶M. A. Karaömerlioğlu (2009). Tek Parti Dönemi'nde halkçılık. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Kemalizm*, (Ed. Ahmet İnel), İstanbul: İletişim Yayınları, s.272.

³⁷⁷Karaömerlioğlu, 2009, **a.g.k.**, 274.

³⁷⁸Kili, 2000, **a.g.k.**, 246.

tanımayan yurttaşları halktan ve halkçı olarak kabul ederiz” şeklinde tanımlanmıştı.³⁷⁹ Bu tanımda da görüldüğü gibi Kemalist halkçılık; ayrıcalıksız ve sınıfsız bir ulus anlayışına dayanmıştı.³⁸⁰

Cumhuriyet’in temelindeki halkçı söyleme rağmen, bu ilkenin bir aksiyon kazanması 1930’lu yıllara denk gelir. Başarısız bir demokrasi deneyi olan Serbest Fırka girişimi, Kemalizm’i bir açmazın eşiğine getirmişti. Bu açmazın çözümü ise halka yönelik politikalara daha fazla eğilmektir. O yıllarda halkın %80’inin köylü olması sebebiyle köye yönelik politikalara ihtiyaç vardı. Buna yönelik bir girişim olarak 1932 yılında Halkevleri açıldı. Halkevlerinin amacı; Kemalist ideolojiyi tabana taşımının yanında, aydınları da köy sorunlarıyla ilgilenmeye yöneltmektir.³⁸¹ Bünyesinde tarih, edebiyat, güzel sanatlar, tiyatro gibi kollar barındıran Halkevleri’nin; köycülük koluna bilhassa önem verilmesi planlanmıştı. Köycülük kolu, köy köy gezerek köylü halkı kooperatifleşme, ürün pazarlama gibi konularda bilgilendirmenin yanı sıra Kemalist elit ve halk arasındaki mesafeyi kapatmak adına da çalıştılar.³⁸² Eş zamanlı olarak Türk Tarih Tezi kapsamında Anadolu kültürüne ve folkloruna yönelik çalışmalar da devam etti. Türk Dil Kurumu, Anadolu’nun sözlü kültürüne yönelik çalışmalarıyla projeye destek verdi.

Köye yönelik diğer bir atılım ise 1940 yılında faaliyete geçen Köy Enstitüleri oldu. Köy Enstitüleri’nin projelendirilmesinde dönemin İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç’un önemli katkıları olmuştu. Tasarıda, köylerden birer öğrenci seçilmesi ve bu kişilerin gerekli eğitimi aldıktan sonra birer öğretmen-eğitici ve önder kişi olarak tekrar köylere geri gönderilmeleri öngörüldü.³⁸³ Böylece hem köylerin eğitilmesi hem de tarımsal üretimin artırılması sağlanmış olacaktı.

Ne var ki Kemalist rejim ile halk arasında bağ kurmaya yönelik bu girişimler istenen sonucu vermedi. Halkevleri’nin çalışmaları, iktisadi sorunlara yeterince eğilmemiş, kültürel alanla sınırlı kalmıştı.³⁸⁴ Köy Enstitüleri ise okullarda sadece köylü çocukların okutulması ve mezunların da yine köyde görevlendirilmesi dolayısıyla bir sınıf farklılığı doğurduğu yönünde tepki çekmişti. Diğer bir deyişle, paradoksal bir biçimde halka yönelik bir girişim olmasına rağmen halkçılık ilkesine ters düştüğü gerekçesiyle

³⁷⁹(1935). *Cumhuriyet Halk Partisi Programı*. s.8.

³⁸⁰Kili, 2000, **a.g.k.**, 249.

³⁸¹M. A. Karaömerlioğlu (2006). *Orada bir köy var uzakta: Erken Cumhuriyet döneminde köycü söylem*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 52.

³⁸²Karaömerlioğlu, 2006, **a.g.k.**, 61.

³⁸³Ş. Turan (1999). *Türk Devrim Tarihi: çağdaşlık yolunda yeni Türkiye*. Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 40.

³⁸⁴Karaömerlioğlu, 2006, **a.g.k.**, 61.

tepki toplamıştı. Diğer bir sebep de okullarda yapılan eğitim-öğretim şeklinin komünist eğitime benzetilmesi idi. Görevli öğretmenlerden bazılarının solcu olarak tanınması bu tepkiyi büsbütün artırmıştı.³⁸⁵

3.3.1. Muhafazakâr basında yeni halkçılık kurgusu

Çok partili hayata geçişte, diğer birçok ilke gibi halkçılık da milliyetçi-muhafazakâr bir takviyeyle yeniden yorumlandı. Tıpkı milliyetçilikte olduğu gibi Anadolu ve Anadolu halkı yeni söylemin mayasını oluşturan dayanak noktası oldu. Bu aynı zamanda millet ve halkın neden çoğu zaman eş anlamlı olarak kullanıldığının da bir açıklamasıdır. Çünkü muhafazakâr-milliyetçi yorumda hudutları Anadolu'yla çevrilmiş millet/milliyetçilik tasavvurunun yanı sıra halk da bu Anadolu'ludan başkası değildi.

Muhafazakâr popülist söylem, Kemalist halkçılığı samimiyetsiz bularak, bu üsluptan kendini ayırttırmaya çalıştı.³⁸⁶ Mistik bir üslupla birlikte kendini kurbanlaştırma söylemi üzerinden biçimlendirdiği yeni bir anlatı benimsedi.³⁸⁷

Nurettin Topçu'nun mistik temellere dayanan halkçılığı, yeni halkçılık kurgusunun ilk örneklerindendir. Topçu, özünde Battal Gazi, Alp Arslan, Yunus Emre ve Nasrettin Hoca gibi karakterleri taşıyan İslam'la yoğrulmuş bir Anadolu halkı profili çizmişti. Bu profilin en önemli özellikleri ise masum, mazlum ve fedakâr olmaktı.³⁸⁸ Bir başka yazısında ise, Anadolu'da iki kuvvetin varlığından söz etmişti. Bunlar hükümet ve millettir. Topçu, bu iki kuvveti birbirine karşıt olarak konumlandırmıştı. Onun tarifine göre hükümet zalim, millet olarak bahsettiği Anadolu halkı ise mazlumdu.³⁸⁹ "Muallim" adını verdiği deneme-hikâye tarzı yazılarında tüm varlığını Anadolu köylüsünün faziletine ve mutluluğuna adanmış idealist bir öğretmen kimliği oluşturmuştu. Anadolu'nun kurtuluşunu yüksek eller tarafından yapılacak bir kalkındırmada görüyordu. Avrupa'da okumuş kimseler arasından görevlendirilecek muallimler, Anadolu çocuğuna kim olduğunu ve niçin yaşadığını öğretecekti.³⁹⁰ Nurettin Topçu'nun halkçılığı her ne kadar mistik ve kadim öğelerle yoğrulmuş bile olsa Kemalist halkçılık ile bir noktada kesişir. Bunun kanıtı ise yarattığı muallim karakteridir. Çünkü Topçu'nun muallim

³⁸⁵Turan, 1999, **a.g.k.**, 47.

³⁸⁶T.Bora ve N. Erdoğan (2004). Muhafazakâr popülizm. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s.638.

³⁸⁷Bora ve Erdoğan, 2004, **a.g.k.**,633.

³⁸⁸N. Topçu (Mayıs 1939). Benliğimiz. *Hareket*, sayı: 4, s. 118-119.

³⁸⁹N. Topçu (Nisan 1939). İçtimai sınıflar. *Hareket*, sayı: 3, s. 95.

³⁹⁰N. Topçu (Ekim 1939). Muallim. *Hareket*, sayı: 6, s. 190-191.

karakteri etrafında ördüğü proje, Anadolu'nun eğitilmeye muhtaçlığı düşüncesinin tezahürüydü. Halkevleri'nin ve Köy Enstitüleri'nin de böyle bir düşüncenin mahsulü olduğunu hatırlamak gerekir.

Serdengeçti dergisinin halkçılığı da gariban ve ezilen halk tasvirine dayanmıştı. Osman Yüksel'in kaleminden çıkan bir yazıdaki “Paris sokaklarında yetişenler hukuku beşer beyannamesini ezbere bilenler, laiklik ve inkılapçılık perdesi altında Anadolu halkının imanını vicdanını hak ve hukukunu pervasızca çiğnediler” cümleleri muhafazakâr popülist söylemin karakteristik bir örneğidir.³⁹¹ Diğer bir sayıda da Kemalist halkçılığa karşı şöyle bir hiciv vardı:

Halkçılık: Halkla, partisi arasındaki korkunç uçurumun adı.

Farklar:

Halk verir, o alır.

Halk inanır, o inanmaz.

Halk caminin içinde, o dışında.

Halk susar, o söyler.

Halk boyun eğër, o emreder.

Halktan biri suç işledi mi doğru hapse... O, her yerde mahkûm değil hakimdir.

Halk bakar, o yer.

Halkta dua, onda riya

Halk yolsuzdur, o yolludur.

İşbu prensiplerden dolayı CHP'nin kendi prensipleriyle ve halkla alakası olmadığı ilan olunur.³⁹²

Osman Yüksel'in 1952 yılında çıkardığı, bir kara mizah dergisi olan “Bağrıyanık”ta Anadolu halkının yoksulluğuna ve garibanlığına bir gönderme vardı. Modernleşme eleştirilerinin yer aldığı bu dergi, yalnızca bir sayı çıktıktan sonra kapatıldı. Bunu “Öksüz güler mi? Bağrıyanığımız daha doğmadan öldü. O ölmedi. Onu öldürdüler. Ankara'nın asfalt caddeleri, bu devlet ve ikbal şehri onu yadırgadı... Yaşatmadı” sözleriyle duyuran Osman Yüksel, bu vasıtaıyla bir kez daha Ankara ve Anadolu arasındaki uçurumun altını çizmişti.³⁹³

Büyük Doğu da halkçı vurguya sıklıkla başvuran yayınlardandı. Halkçı üslubunun bir tamamlayıcısı olarak kullandığı kapak resimlerinin her biri sansasyonel nitelikte olmuştu. Bu kapaklarda kimi zaman “Manzaramız” başlığı altında kaldırırda yatan bir

³⁹¹O. Yüksel (1948). Neler neler yapmadılar! *Serdengeçti*, sayı: 5, s.3.

³⁹²(Temmuz 1947). Altı Ok'un hikayesi. *Serdengeçti*, sayı: 7, s. 14.

³⁹³(Eylül 1952). Bağrıyanığımız *Serdengeçti*, sayı: 18, s.8.

sokak çocuğu³⁹⁴ bazen de gıdasızlıktan zayıf düşmüş bir bebek³⁹⁵ görmek mümkündü. İktidar mücadelesinin kızıştığı bir dönemde çıkan bir sayıda üstü başı perişan biçimde resmedilen bir halk kadını Büyük Doğu'nun yüzü olmuş, okuyucuya “Kefen bezimden milyon yapanların hesabını istiyorum” diye seslenmişti.³⁹⁶

1950 yılında seçim arifesinde Demokrat Parti'nin tarihi sloganı “Yeter söz milletindir!” Büyük Doğu'da biraz değiştirilerek “Artık Yeter!” başlığıyla hayat bulmuş, herhangi bir taraf tutmadan aday olan partilerden milletin hakkını istemişti.³⁹⁷ Aynı sayıda, her birinde birer diken olan altı parmaklı bir yumruk, altı ilkenin bir sembolü olarak resmedilmiş ve Cumhuriyet Halk Partisi'ne “...ideolocya diye yutturduğun o altı parmağınla vur, bizim kafamıza vur!” diye seslenilmişti.³⁹⁸

Necip Fazıl Kısakürek, ütöpik “İdeolocya Örgüsü” denemelerinin yanı sıra, oldukça sade bir şekilde, halktan biri olduğunu hissettirecek türden yazıları da paylaşmayı ihmal etmemişti. Halka hitap ettiği bu yazılarda “İdeolocya Örgüsü”nde zaman zaman görülen kafa karışıklığının yerini oldukça net ifadeler alıyordu. Çarpıcı kapak resimleri ve karikatürler, eğitim seviyesinin pek de yüksek olmadığı bir topluma düşünce aktarmada oldukça işlevsel bir biçimde kullanılmıştı. Diğer bir deyişle bu kapaklar, sonraki dönemlerde de siyasi propagandanın vazgeçilmezi olacak göstergeli anlatımın ilk örneklerindendi.

Türk Düşüncesi'nin halkçılık yaklaşımı diğerlerine benzer biçimde Anadolu üzerinden şekillense bile, duruşu diğerlerinden farklıydı. Bu duruşun gereği olarak halkçılığı sosyolojik bir nazarla ele aldılar. O yıllarda yabancı bir araştırmacı olan Paul Stirling'in Kayseri ve çevresinde yaptığı araştırma Hilmi Ziya Ülken tarafından çevrilerek bölümler halinde okuyucuyla paylaşıldı. Bu çalışmada Kayseri ve civarındaki köylerin evlenme yaşı, gelinin seçilmesi, ölünün arkasından yapılan adetler, ev iktisadı gibi konulara ilişkin pek çok ayrıntı yer alıyordu.³⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken bu yolla yerli araştırmacıların da Anadolu'ya olan ilgisini artırıp, bu yöndeki çalışmaların artmasına

³⁹⁴(4 Ocak 1946). *Büyük Doğu*, sayı: 10.

³⁹⁵(20 Eylül 1946). *Büyük Doğu*, sayı: 47.

³⁹⁶(12 Mart 1948). *Büyük Doğu*, sayı: 84.

³⁹⁷Be. De. (27 Ocak 1950). Artık yeter! *Büyük Doğu*, sayı: 16, s. 9.

³⁹⁸N.F. Kısakürek (27 Ocak 1950). *Büyük Doğu*, sayı: 16, s. 2, 16.

³⁹⁹H. Z. Ülken (1 Şubat 1954) Anadolu köylerine dair ciddi araştırmalar. *Türk Düşüncesi*, sayı: 3, s. 188-196; H. Z. Ülken (1 Mart 1954) Anadolu köylerine dair araştırmalar-II. *Türk Düşüncesi*, sayı: 4, s.276-280; H. Z. Ülken (1 Mayıs 1954) Anadolu köylerine dair araştırmalar- III. *Türk Düşüncesi*, sayı: 6, s. 435-438; H. Z. Ülken (1 Ağustos 1954) Anadolu köylerine dair araştırmalar-IV. *Türk Düşüncesi*, sayı: 9, s.184-191; H. Z. Ülken (1 Ekim 1954) Anadolu köylerine dair araştırmalar-V. *Türk Düşüncesi*, sayı: 11, s. 372-381.

çalışmıştı. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da gerek halk dilindeki bilgeliğe gerekse geleneğe vurgu yaptığı yazılarıyla buna destek vermişti.⁴⁰⁰ Milliyetçilik bahsinde değindiğimiz gibi, ona göre millileşmenin yolu halklaşmaktır.

Türk Düşüncesi köye yönelik tasarladığı bölümler de tasarlamış çiftçiyi aydınlatmaya, verimi artırmaya, elde edilen ürünlerin nerelerde kullanılabileceğine ve kooperatifleşme konusunda bilgilendirmeye yönelik oldukça ayrıntılı yazılar da kaleme alınmıştı.⁴⁰¹ Bu yolla milli gücün altını çizmeye ve zirai üretime destek olmaya çalışılmıştı. Ne var ki bu yazılar sürekli olmamıştı. Köy gerçeğini tam olarak görmeden masa başından üretilen yazılar maalesef ki çok teorikti. Öte yandan derginin Anadolu'ya yönelik kültür ve medeniyet vurgusu, halktan birinin bakış açısını yansıtmaktan ziyade otantik bir yaklaşım sergiledi.

Demokrat Parti dönemi boyunca halkçılık tanımı, kitlelere yayılma kaygısıyla tüm bu görüşleri dikkate alarak yeniden üretildi. 1960'lardan sonra Türk siyasetinde, "halktan biri" olarak görünmenin bir siyasal başarı kriteri haline gelmesi, siyasetin dilini de dönüştürerek daha popülist bir hale getirdi.

3.4. Devletçilik

Cumhuriyet'in erken döneminde devletin ekonomik yaşamdaki etkinliği hissedilse bile devletçiliğin resmi bir siyasa olarak kabul edilmesi 1931 yılından sonra oldu.⁴⁰² Dönemin devletçilik anlayışına bakıldığında, devletçiliğin bir sistem olarak değil, kapitalizmin gelişmesine yönelik bir iktisat siyaseti olarak tezahür ettiği görülür.⁴⁰³ Aslında bu tezahür Cumhuriyet'le beraber ortaya çıkmış değildi. 1908 Devrimi'yle beraber esmeye başlayan liberal rüzgâr Osmanlı ticaretini elinde bulunduran gayrimüslimler ve yabancılar lehine olmuş, onlara sermaye birikimi sağlamıştı. Dolayısıyla, ekonomideki etkinliklerini giderek arttırdılar.⁴⁰⁴ Bunun üzerine iktidarda olan İttihat ve Terakki, ulusal bir ekonomi yaratmak amacıyla Müslüman girişimcileri destekleyecek politikalar üretilmesi gerektiğini düşünmüştü. Dönemin milliyetçi aydınları da milli bilincin kazanılması için buna yukarıdan bir katkı sağlanması

⁴⁰⁰İ. H. Baltacıoğlu (1 Temmuz 1954). İnsan kişiliğini anlatan dil. *Türk Düşüncesi*, sayı: 8, s. 96-97.

⁴⁰¹Ş. Bekçi (1 Temmuz 1954). Pamukçuluğumuz ve standardizasyon tatbikatı. *Türk Düşüncesi*, sayı: 8, s. 138-148; Ş. Bekçi (1 Ağustos 1954). Pamukçuluğumuz ve standardizasyon tatbikatı-II. *Türk Düşüncesi*, sayı: 9, s. 222- 231.

⁴⁰²Kili,2000, a.g.k., 253.

⁴⁰³Boratav, 2006, a.g.k., 25.

⁴⁰⁴Z. Toprak (1995). *Milli iktisat- milli burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.3.

gerektiğini, serbest girişimin sonraki aşamada uygulanmasının daha doğru olduğunu savundular. Bu düşünceyi de anti-liberal ve himayeye dayalı bir yöntemle milli ekonomisini kurmayı başaran Almanya örneği ile desteklediler.⁴⁰⁵

1912-1913 yılları arasında gerçekleşen Balkan Harbi'nden sonra ekonomideki liberal politikaların terk edilmesi ve bundan böyle Müslümanlar ve Türklerin çıkarlarının gözetilmesi kararlaştırıldı. 1913-1914 Müslüman Boykotajı bunun ilk örneği oldu. Yayımlanan bildiri ile Müslümanlar, gayrimüslim tüccardan, bakkaldan alışveriş etmemeye çağrıldı. İttihat ve Terakki desteği ile Müslüman esnaf örgütleri etkin bir hale getirildi.⁴⁰⁶

Ziya Gökalp önderliğinde milli iktisat anlayışının ön plana çıkarıldığı yazılar dergilerde boy göstermeye başladı. 1916 yılında çıkmaya başlayan İktisadiyat Mecmuası, milliyetçilik ve milli ekonomi arasında bir bağ kuruyor, milli iktisadı Türk harsının teşekkülünü sağlayacak bir etken olarak tanıtıyordu. Benzer şekilde Tekin Alp de Almanya örneğini vererek milli ekonominin kurulmasının devletçi bir anlayışla mümkün olacağını söylüyordu.⁴⁰⁷

Milli iktisada yönelik çabalar Birinci Dünya Savaşı'nda da devam etti. Bu amaç doğrultusunda kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı, İtibar-ı Milli Bankası kuruldu ve ulusal sanayiye koruyup geliştirme amaçlı gümrük kanunu çıkarıldı.⁴⁰⁸ Yanı sıra, şirketleşme anlamında da önemli bir yol kat edildi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında kurulan şirketlerin büyük bir bölümü milli sermayeye dayandırıldı.⁴⁰⁹

Şubat 1923'te henüz Cumhuriyet ilan edilmeden, Lozan görüşmelerine ara verildiği günlerde özgür ve bağımsız bir Türkiye projesinin önemli bir unsuru olan ekonomik bağımsızlık ideali doğrultusunda çalışmalara başlanılmıştı. Bu konudaki ilk girişim İzmir'de toplanan, Türkiye İktisat Kongresi olmuştu. Ülkenin iktisaden inkişafı ve yükselişi amacıyla toplanan kongreye; Türkiye'deki çiftçi, tüccar, sanayi erbabı, işçi grubunun yanı sıra bütün şirketler, bankalar ve iktisadi hayatın içinde rol alan diğer tüm müessese temsilcileri davet edildi.⁴¹⁰ Yaklaşık iki hafta süren kongrenin sonucunda kabul edilen Misak-ı İktisadi, milli ekonomi gayesini bir kez daha vurguluyordu; yanı sıra iş

⁴⁰⁵Ç. Keyder (2014). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 82-83.

⁴⁰⁶Toprak, 1995, **a.g.k.**, 5.

⁴⁰⁷İ. Keser (1993). *Türkiye'de siyaset ve devletçilik*. Ankara: Gündoğan Yayınları, s. 39.

⁴⁰⁸Keser, 1993, **a.g.k.**, 52.

⁴⁰⁹Toprak, 1995, **a.g.k.**, 83.

⁴¹⁰A.G. Ökçün (1971). *Türkiye iktisat kongresi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s.1.

yaşamındaki bütün Türkleri milli üretim için çok çalışmaya ve dürüst olmaya telkin ediyordu.⁴¹¹

Çiftçi grubunun, tüccar grubunun, sanayi grubunun, işçi grubunun birer komisyon halinde çalıştığı kongrede iktisadi hayatı düzenlemeye yönelik pek çok karar alındı. Bu kararların en önemlileri olarak; birtakım toprak ürünlerini yabancıların tekeline alan rejî idaresinin kaldırılması, aşarın kaldırılması, ziraatta makineleşmeye önem verilmesi, tüccarı koruyacak şekilde bir gümrük siyasetinin izlenmesi, milli sigorta şirketlerinin kurulması, lojistiğe önem gösterilmesi, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yalnızca Türk tebaasının yararlanması, sendika hakkının tanınması, hafta tatilinin cuma günü olarak kabulü gibi hükümler ön plana çıktı.⁴¹² Kısacası kongrenin amacı Türk milletini toptan çalışmaya teşvik ederek, bir an evvel ekonomik ilerlemeyi gerçekleştirmek ve milli bir burjuvazinin oluşmasını sağlamaktı. Devlet, özel birikim ve girişim yaratılırken elverişli koşulları yaratacak, dolayısıyla da bir anlamda müdahaleci olacaktı.⁴¹³ Daha sonra Lozan'ın neticeye ulaşmasıyla beraber, kapitülasyonlardan tamamen kurtulan yeni Türkiye, Osmanlı'dan kalma borçların da bir süreliğine ertelenmesi dolayısıyla kongredeki bazı kararları uygulama fırsatı bulabildi.⁴¹⁴

İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda kapitalist ilişkilerin gelişmesinde, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde etkili olan İş Bankası'nın kurulması ilk adımlardan biri oldu.⁴¹⁵ 19 Nisan 1925'te kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, 22 Mayıs 1926'da da Emlak ve Eytam Bankası'nın kurulması diğer adımlardandı.⁴¹⁶ Öte yandan devlet elinde olan bazı ekonomik faaliyetler, bazı imtiyazlı özel veya yabancı şirketlere devredildi. Örneğin, kibrit ve çakmak tekeli önce Belçika sonra da bir Amerika şirketine verilmişti. Daha sonra da Belçika şirketi ile yapılan ortaklıktan Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş doğmuştu. İspirto ve alkollü içkiler inhisarı da 1926 yılında bir Polonya şirketiyle ortak kurulan İspirto ve Meşrubat-ı Küüliye İnhisar İşletme T.A.Ş'ye verilmişti.⁴¹⁷ Uşak, Alpıllu, Turhal ve Eskişehir'de kurulan şeker fabrikaları da yine devlet desteği ile kurulan özel işletmelerdi.⁴¹⁸

⁴¹¹Ökçün, 1971, **a.g.k.**, 388.

⁴¹²Ökçün, 1971, **a.g.k.**, 390-434.

⁴¹³Keser, 1993, **a.g.k.**, 75-76.

⁴¹⁴Turan, 1999, **a.g.k.**, 261- 262.

⁴¹⁵Boratav, 2006, **a.g.k.**, 44.

⁴¹⁶Turan, 1999, **a.g.k.**, 265.

⁴¹⁷Boratav, 2006, **a.g.k.**, 47.

⁴¹⁸Turan, 1999, **a.g.k.**, 274.

Kurulan bankaların ve diğer işletmelerin yanı sıra, demiryolu ağına verilen önem de taşımacılığı geliştirerek iktisadi kalkınmayı destekleme amacını taşıyordu. Çıkarılan yasalarla birlikte Diyarbakır-Ergani, Samsun-Sivas ve Ankara-Musaköy arasında demiryolu yapılmasına karar verildi. Yanı sıra, Anadolu Demiryolları diye anılan Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı demiryolları ile Haydarpaşa limanı ve rıhtımının satın alınması için hükümete yetki verilmişti. Daha sonra buna Mersin-Tarsus-Adana demiryolu da eklendi ve 1924-1928 yılları arası yabancı firmaların elinde bulunan bu demiryolu ağı devletleştirildi.⁴¹⁹

Devletçi bir yöntemle özel sektörü kalkındırmayı önceleyen bu politika 1920'lerin sonuna kadar devam etti. Ne var ki, 1929 ekonomik bunalımının etkisi Türkiye'yi de sarstığında yönetici kadro, uygulanmakta olan ekonomi politikasını yeniden ele almak zorunda kaldı.

1929 Dünya buhranından aynı yıl içinde Türkiye de etkilenmişti. Türk parasının değerinin düşmesinde de 1929 yılında hızla artan dış ticaret ve daha genel olarak dış ödeme açığı etken olmuştu. Diğer bir deyişle 1929 buhranının Türkiye'yi etkilemesi dış ticaret yoluyla gerçekleşti.⁴²⁰ Bu dönem ülke ekonomisi bir deflasyona girdi ve tarımsal alanda, özellikle de sanayi ürünlerinin ekim alanında bir daralma oldu. Bu sorunlar, ekonomik ve siyasal dengelerin çözülüp yeniden kurulmasını gerektirecekti.⁴²¹

1931 yılının Mayıs ayında yapılan üçüncü büyük kongrede altı ilkedden biri olarak kabul edilen devletçilik, o güne kadar söylenenler ve yapılanlarla çelişmediği için hemen hemen tartışmasız kabul edilmişti.⁴²² Kongrede devletçilik, özel girişimi esas tutmakla beraber mümkün olan en kısa zamanda milleti refaha ulaştırmak için bilhassa milletin yüksek menfaatlerini ilgilendiren iktisadi sahada devletin fiilen alakadar olması olarak açıklandı.⁴²³ 1933 yılında hazırlanan beş yıllık planla devletçilik uygulamaya konuldu. Devlet girişimciliğinin ön planda olduğu kalkınma planının hedefi sanayi yatırımları yapmaktı ve gerçekten de beş yıl içinde bu yolda önemli mesafe kat edildi.⁴²⁴

1933 yılında devletçiliğin uygulama araçları olarak Sümerbank ve Eti Bank kuruldu. Sümer Bank'ın amacı sanayi girişimlerini sağlamaktı. Nitekim bu amaç

⁴¹⁹Turan, **a.g.k.**, 271-272.

⁴²⁰İ. Tekeli ve S. İlkin (2009). *Uygulamaya geçerken Türkiye'de devletçiliğin oluşumu*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, s. 33.

⁴²¹Tekeli ve İlkin, 2009, **a.g.k.**, 74.

⁴²²Boratav, 2006, **a.g.k.**, s.95

⁴²³(1931). *CHF Nizamnamesi ve programı*. Ankara: TBMM Matbaası, s. 28

⁴²⁴Kili, 2000, **a.g.k.**, 259.

doğrultusunda Sovyetler Birliği'nden oldukça geniş krediler almıştı, dahası makine ve teknik destek de sağlamıştı. Eti Bank ise Türkiye toprakları altında bulunan her türlü madeni modern tekniklerle işleyecek ve aynı zamanda tüm ülke için elektrik temin edecekti.⁴²⁵ Diğer yandan da kooperatifler, banka kredileri, tarım araç ve gereçleriyle tarım da desteklendi. Kâğıt, çimento, demir-çelik fabrikaları, cam sanayii, deniz taşımacılığının ulusallaştırılması bu dönemin icraatlarındandır.⁴²⁶

3.4.1. İktisadi devlet teşekkülleri üzerinden devletçiliğe eleştiriler

1932-1939 yılları arasında uygulanan devletçilik politikası gerek ticarete gerekse ekonominin millileşmesi konusunda önemli bir yol kat edilmesini sağladı. Batı sermayesine umut bağlayan sanayileşme modelinin terk edilmesi, dönemin önde gelen başarıları arasındadır. Bu politikanın yürütülmesinde lokomotif kurumlar olan Sümerbank, Etibank, Denizcilik Bankası gibi bankalar yoluyla sanayi teknoloji, tarım gibi alanlarda önemli atılımlar gerçekleşti.⁴²⁷ Ne ki çok partili yaşama geçişte devletçiliğe gelen eleştiriler de doğrudan bu kurumları hedef almıştı. Bu dönemde çıkan muhafazakâr dergilerin geneli din, laiklik, inkılap ve modernleşme konularına odaklanmış durumda olsa da onların arasında Büyük Doğu ayrı bir yerdedir. Çünkü 1945 itibariyle yayınladığı yazılarda ekonomi politikası ile ilgili de görüş bildirmişti. İkinci Dünya Savaşı'nın henüz bittiği dönemde yayınlanan bu yazılar iktisadi devlet teşekküllerine yönelik ağır eleştiriler barındırıyordu.

Sümerbank, Büyük Doğu dergisinin eleştiri oklarının hedefindeki ilk kurum olmuştu. 21 Aralık 1945 tarihli sayıda başlayan yazılarda Sümerbank, memleketin başının belası olan bir müessese olarak gösterilmişti. Yazarın görüşüne göre Sümerbank, harp hali ve olağanüstü şartlar maskesi altında halkı kefenine kadar sömürmeyi hedefleyen bir kurumdan başka bir şey değildi. Hatta ve hatta Sümerbank, üreticinin elindeki kumaşı zorla alarak üzerine kar koyup onu tekrar millete satan adeta bir zülüm tezgahıydı.⁴²⁸ Buna örnek olarak da İzmir'de Jiroların ve Çukurova'da Şadi Bey'in bez fabrikalarından 45 kuruşa alınan bezlerin Sümerbank vitrinlerinde 90 kuruştan yüzde yüz karla satılması gösterilmişti.⁴²⁹

⁴²⁵Tekinalp (2004). *Kemalizm*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, s.233.

⁴²⁶Kili, 2000, **a.g.k.**, 260.

⁴²⁷Boratav, 2006, **a.g.k.**, 161.

⁴²⁸Bankacı (21 Aralık 1945). Hal bu ki. *Büyük Doğu*, sayı: 8, s. 8.

⁴²⁹Bankacı (28 Aralık 1945). Hal bu ki. *Büyük Doğu*, sayı: 9, s.8.

O dönemlerde özellikle de dergi ve gazete sahipleri için önemli bir sorun oluşturan kâğıt satışı meselesi Büyük Doğu'nun da üzerinde durduğu konulardan olmuştur. Derginin iddiasına göre ambalaj kâğıdı bile olamayacak kadar kötü kalitedeki kâğıtlar Sümerbank tarafından oldukça yüksek fiyatlara satılmaktaydı. Bu nedenle dergi, bin bir zorlukla elde ettiğini söylediği Amerikan kâğıdını kullanmak zorunda kaldığını dile getirerek adeta okuyucusuna dert yanmıştı.⁴³⁰

Aynı günlerde Büyük Doğu yaptığı haberlerden dolayı Sümerbank tarafından kendisini dava açıldığını duyurmuştu.⁴³¹ Fakat ilerleyen sayılardan anlaşıldığına göre bu davadan bir netice çıkmadı ve Büyük Doğu, kendine has sivri üslubuyla konuyla ilgili haberler yapmaya devam etti. "Bankacı" imzasıyla çıkan yazıların birçoğunda devlet tarafından yayınlanan resmi mali tablolar değerlendirilip, bu tabloların gerçeği yansıtmadığı iddia edilerek millettten kaçırılan milyonların hesabı soruluyordu.⁴³² Yazılardaki hesap sorucu üsluba rağmen söz konusu iddialarda kullanılan veriler ikna edici olmaktan uzak, daha ziyade sansasyonel bilgilerdi.

Derginin 59. sayısı itibariyle, iktisadi meseleler hakkındaki yazılar Hakkı Kâmil Ak'ın kaleminden çıkmaya başlamıştı. Hakkı Kâmil Ak'ın hararetle üzerinde durduğu mesele liyakat olmuştur. Onun iddiasına göre iktisadi teşekküllerin başındaki insanlar hiçbir zaman işin ehli kimseler arasından seçilmemişti. Bunu da şöyle dile getiriyordu:

... bir bakanın bakanlığına ait işlerde ana hatları kavrayacak ve güdümleyebilecek kadar ihtisas ve kabiliyet sahibi olması yeter. Fakat bizde böyle değildir. Mesela başbakanın bilmem hangi okuldan bir arkadaşı vardır. Bu zat mütevazı bir memuriyetinden, faraza maliyede herhangi bir umumi müdürlüğe kadar da yükselmiştir. Sırası gelmiş, başbakan bu arkadaşını mebus da intihap ettirmiştir... Hiçbirisinin bu teşekküller üzerindeki fikirleri billurlaşmış ve planlanmış değildir. Şu hâlde iş, bay bakana düşüyor demektir. Fakat bay bakan ömründe bir kömür ocağı değil, bir şömine bile görmüş müdür ki? Görmüş olsa bile bu şöminenin nasıl yandığını bilmez. Hele bir dokuma fabrikası?...⁴³³

Devam yazılarda bu liyakatsizliğin daha magazinsel tarafları da okuyucuyla paylaşıldı. O yazılardan birinde şöyle ayrıntılardan bahsedilmişti:

... Genel direktör, mesai odasına bitişik odada hususi katibesiyile arasında geçen ve herkesçe malum olan bir hadiseden dolayı karısından ayrılmaya ve hususi katibesini almaya mecbur olmuştur. Bunun hiçbir ehemmiyeti yoktur. Hadisenin disiplin bakımından bankada doğurduğu anarşinin de ehemmiyeti yoktur. Bu yeni hanımın babası eski ve küçük bir

⁴³⁰Bankacı (18 Ocak 1946). Hal bu ki. *Büyük Doğu*, sayı 12, s. 8.

⁴³¹Bankacı (25 Ocak 1946). Hal bu ki. *Büyük Doğu*, sayı 13, s. 8.

⁴³²Bankacı (12 Nisan 1946). Varan 4: Sümerbank. *Büyük Doğu*, sayı 25, s. 4.

⁴³³H.K. Ak (18 Nisan 1947). Manzara 1, *Büyük Doğu*, sayı 59, s. 7.

memurudur ve şimdi damadının genel direktör olduğu banka ve ona bağlı müesseselerde nüfuz sahibidir.

Aynı haberin devamında ise iğneleyici üslupla yine başka bir perde arkası bilgi verilmişti:

...Derhal elbiseler giyilir, fotoğraflar alınır. Elde madenci lambaları, başta madenci kasketleri ocağın içine dalınır. Ocak arabalarının gelişi gidişi arasında sinema aktörlerine has bir kahramanlıkla ilerlenir. Bakan ocak içinde şöyle bir iki dik yokuşa doğru sevk edilir. İndirilir, çıkarılır. Makine ve vagon gürültüleri içerisinde bakan, zaten az çok sersemlemiş ve bunalmıştır. Bu dik yokuşlar onu bütün bütün bunaltır. Bir an evvel dışarı çıkmak arzusu izhar eder. Hemen dönülür. Bakan tabi ilk defa böyle bir gezinti yaptığı için kan ter içindedir. Hemen genel direktöre döner ve aralarında şöyle bir muhavere cereyan eder:

- Yahu, bu ocaklara her gün girer çıkar mısınız?
- Hemen hemen efendim! Ne yaparsınız, vazife!
- Doğrusu Allah yardımcınız olsun; çekilir şey değil!⁴³⁴

Büyük Doğu dergisinin hedefindeki diğer kurum ise Etibank olmuştu. Bu kez dergi, Etibank bünyesindeki kurumlardan olan Zonguldak kömür havzasında olup bitenleri yakın takibe almıştı. Derginin iddiası bu kurumun kamu yararına iş yapmaktan ziyade, bazı devlet görevlilerinin teftiş adı altında yaptığı ziyaretlerde saltanat sürmelerine hizmet eden bir yer olduğuydu.⁴³⁵ Yazara göre, yapılan propagandalarda iktisadi teşekküllere verilen önemden uzun uzadıya bahsediliyor olmasına rağmen gelip geçen hükümetler aslında hiçbir zaman layıkıyla bu kurumlarla ilgilenmemişti.⁴³⁶ Memleket için son derece hayati olan bu işletmeler tamamen kontrolsüz ve keyfi bir idareye terk edilerek başıboş bırakılmıştı.⁴³⁷ Başıboşluk iddiası derginin satırlarında şu anlatımla yerini aldı:

... Sümerbank, Etibank gibi ana teşekküller, kuruluş gayeleri itibariyle müstahsil devlet müesseselerini takviye etmesi lazım gelen birer teşekküldür. Fakat bu teşekküllerin bu gayeleri tamamen kaybolmuş ve bunlar lüzumlu lüzumsuz geniş kadrolar ve emsalsiz personel yüküyle hakiki müstahsil müesseselerin sırtından geçinen birer çiftlik ağasına benzemişlerdir. Dikkat edilirse bu teşekküllerin zarar ettiğine hiç tesadüf edilmez. Çünkü bunların masrafları fazlasıyla müstahsil müesseselere yüklenir ve teşekkül kar bile kaydeder.⁴³⁸

⁴³⁴H.K. Ak (2 Mayıs 1947). Manzara 3, *Büyük Doğu*, sayı 61, s. 7.

⁴³⁵H.K. Ak (16 Mayıs 1947). Manzara 4, *Büyük Doğu*, sayı 63, s.7.

⁴³⁶H.K. Ak (23 Mayıs 1947). Kömür havzası mevzuunda kimi aldatıyoruz? *Büyük Doğu*, sayı: 64, s.7.

⁴³⁷H.K. Ak (31 Ekim 1947). İktisadi manzaramız-2. *Büyük Doğu*, sayı: 70, s. 7.

⁴³⁸H.K. Ak (7 Kasım 1947). İktisadi Manzaramız. *Büyük Doğu*, sayı: 71, s. 7.

Derginin tüm bu problemler için önerdiği çözüm ise iktisadi devlet teşekküllerinin Meclis Reisliğine bağlanması olmuştu. Ayrıca bazı kanuni tadilatlardan sonra tarafsız bir heyet tarafından hazırlanacak raporlarla kurumların itinalı bir biçimde tanzim edilmesi şarttı. Eğer böyle yapılırsa önemli bir kar elde edilmiş olacak, böylelikle hayat pahalılığı en az %25 oranında azalacaktı. Bundan da önemlisi devlet kara geçtiği için yeni iş kollarına yatırım yapabilecekti. Diğer bir deyişle yeni istihdam alanları açılmış olacaktı.⁴³⁹

Marshall planı dahilinde ekonomik yardımların yapıldığı günlerde derginin sayfalarında yeni bir soru baş göstermişti: “Türk milli kalkınmasını kimler idare edecek?” Büyük Doğu’nun politika köşesinin yazarı Cafer Seno’ya göre bu yardımın gelmesi oldukça güzel bir gelişmeydi ve aynı zamanda bir fırsattı. Fakat Seno’ya göre, geçmiş dönemde yaşananlar Halk Partisi’nin bu kalkınma fırsatını iyi değerlendiremeyeceğinin de bir deliliydi. Parti, bünyesinde esaslı bir değişiklik yapmadığı sürece de asla milli bir kalkınmayı sevk ve idare edemeyecekti.⁴⁴⁰ Derginin başka bir yazarı olan Habil Âdem Pelister, “Bu iktisadi işler, halkın refahı için mi; birkaç yüz şahsın menfaati için miydi?” diye bir soru yönelterek iktisadi sistemin uygulanış biçimine olan eleştirisini dile getirmişti.⁴⁴¹ Aynı günlerde, iktidar tarafından hazırlanan beş yıllık endüstri planı ise dergi sayfalarında şöyle yer bulmuştu:

... Yeni beş yıllık endüstri planını hazırlayanlar İkinci Dünya Harbinde sırtımıza verecek beş arşın kaput bezi bulamayanlar değil midir? Bu efendilerin bütün politika hayatları bir plansızlık şaheseri iken yine bunların nasıl yeni bir endüstri planı hazırlamaya cüret ettikleri noktası cidden şayanı meraktır. Onlar “plan” fikri nedir bilmiyorlar, bu muhakkak... Fakat biz, onlar sayesinde el hak pusulayı nasıl şaşırdığımızı biliyoruz!⁴⁴²

1950 yılına gelindiğinde, Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde sanayiye destekleyerek Türk ekonomisinin gelişimine yadsınamayacak bir destek sağlayan İş Bankası da hedef kurumlardan biri olmuştu. Dönemin Demokrat Parti Adana Milletvekili Sinan Tekelioğlu’nun Atatürk’ün mirasıyla ilgili olarak meclise sunduğu tahrir, İş Bankası’yla ilgili yolsuzluk göndermelerini de gündeme taşımıştı. Konuyu irdeleyen Büyük Doğu, Refet Paşa’yı tanık göstererek okuyucusuyla şöyle bir anekdot paylaşmıştı:

Refet Paşa ... geçen pazar günü Kadıköy vapurunda rastladığı Necip Fazıl’a aynen şöyle konuştu:

⁴³⁹H.K. Ak (2 Ocak 1948). İktisadi Manzaramız. *Büyük Doğu*, sayı: 74, s.7.

⁴⁴⁰C. Seno (17 Şubat 1948). Türk milli kalkınmasını kimler idare edecek. *Büyük Doğu*, sayı: 82, s.9.

⁴⁴¹H.A. Pelister (5 Mart 1948). Son çeyrek asrın muhasebesi. *Büyük Doğu*, sayı: 83, s.13.

⁴⁴²R.F. Yüzüncü (26 Mart 1948). Endüstri planlarımız, *Büyük Doğu*, sayı: 86, s. 5.

Necip Fazıl: Paşam, İstiklal hareketi başlarında Hindistan Müslümanları tarafından gönderilen şu meşhur iane ne oldu?

Refet Paşa: İş Bankası o iane ile kuruldu.

Necip Fazıl: İane devlete intikal etmiş ve banka devlet hesabına kurulmuş olarak mı?

Refet Paşa: Ne münasebet! Banka bilfiil resmi bir müessese değildi ki... Şüphesiz şahsi aksiyonerin yatırdığı sermaye olarak verildi bu para...

Necip Fazıl: Biraz izahat lütfeder misiniz?

Refet Paşa: Teklif ilk defa bana vaki oldu ve bu hususta alelusul birtakım büyük kelimeler sarf edildi: “Bu kadar şehidimiz ve onların kimsesiz ve sahipsiz şu kadar öksüzü var. Bir banka kurup kendilerine yardım edelim!” denildi. Bana böyle bir bankanın plan ve esasını kurmak teklif olundu. Böyle bir işe tavassut edemeyeceğimi, Hint Müslümanları tarafından gelen bu paranın doğrudan doğruya hazineye intikal etmesi icap ettiğini, böyle tertiplere aklımın ermediğini ve ermeyeceğini bildirdim. Sonra bankanın kim tarafından ve nasıl kurulduğunu biliyorsunuz. İşte, zaferden sonra sine-i millette basit bir fert olarak yaşayacağını söyleyen zatın ilk servet çekirdeği bu yüz bin İngiliz lirasıdır ve onunla da kendi hesabına, bilahare resmi himayeyle milyonlar kazanan ve hissedarlarına muazzam paylar ödeyen banka kurulmuştur!⁴⁴³

Büyük Doğu’nun İş Bankası ile ilgili söylemlerindeki üslup son derece keskindi. O kadar ki isimsiz olarak yayınlanan bir yazıda “Birinci Cumhuriyet’in Türkiye İş Bankası nezdindeki hesabı, aynı zamanda onun keyfini ve yaran zümresini tatminde devamlı bir tediye (ödeme) merkezi olmuştur” demekten çekinmemişti.⁴⁴⁴

Şimdiye kadarki bilgiler ışığında denebilir ki, Büyük Doğu’nun sivri dili ve tepkisi devletçiliğin uygulanış biçimineydi. Derginin sahibi ve başyazarı Necip Fazıl’ın 1944 yılında derginin ideolocya örgüsü köşesinde kavramsallaştırmaya çalıştığı dokuz anahtardan ikisini oluşturan, müdahalecilik ve sermayede tahdit onun devletçiliğe karşı olmadığını kanıtı niteliğindedir. Kısakürek, kendi öne sürdüğü ilkelerin halihazırda uygulanan devletçilikten daha işlevsel olacağını iddia etmişti. Kısakürek’in tahayyülündeki müdahalecilik; devletçilikten kat kat üstün, hiçbir kişisel çıkar ve keyif içermeyen, sadece cemiyetin yükselişini isteyen bir program olarak tanımlanmıştı.⁴⁴⁵ Onun tamamlayıcısı olan sermayede tahdit ilkesi ise canavarlaşmış ferdi sermaye ve mülkiyet hastalığının “deva neşteri” idi. Sermayede tahdit, mülkiyet ve sermayeyi tamamen reddetmeyen; ancak emeksiz tasarrufa ve bedavadan zenginleşmeye karşı duran

⁴⁴³(22 Aralık 1950). Hindistan ianesi. *Büyük Doğu*, sayı: 40, s. 8.

⁴⁴⁴(22 Aralık 1950). İş Bankasındaki hesap. *Büyük Doğu*, sayı: 40, s. 9.

⁴⁴⁵Büyük Doğu (7 Nisan 1944). 9 anahtardan sekizincisi: müdahalecilik, *Büyük Doğu*, sayı: 26, s. 2.

bir prensipti. Devlet; içtimai sermaye ve mülkiyeti kanatları altında toplayan bir çatı olarak sistemdeki yerini almıştı.⁴⁴⁶

Büyük Doğu'nun devletçilik tenkitlerinde örnek olarak kullandığı hadiseler çoğunlukla İkinci Dünya Savaşı yıllarında meydana gelen olumsuzluklar olmuştu. Verilen örneklerde de görüldüğü üzere birtakım eleştiriler iddiadan öte gidememiş ve perde arkası bilgisi olarak anlatılanlar çoğu zaman kaynak gösterilmeden kulaktan dolma söylentilerden ibaret olarak kalmıştı. Çoğu zaman savaşın zor koşullarından kaynaklanan sorunların devletçiliğin bir sonucuymuş gibi gösterilmesi söz konusuydu. 1940-1945 yılları arasındaki politikalar aslında savaş ekonomisinin zorlamaları ile ilgiliydi. Dolayısıyla doğrudan devletçilikle ilgili değillerdi.⁴⁴⁷ Ne var ki Büyük Doğu bu gerçeği ıskalamış, çoğunlukla tutarsız olan bir bakış açısını benimsemişti. Benimsediği magazinsel üslup ve tarz ise yayınladığı yazıların ciddiyyetten uzak olduğunun göstergesiydi.

3.5. Laiklik

Laisizm; din ile siyaset arasında kesin ayrım yapan ve toplumda dinin sınırlı bir rol oynadığını savunan öğretiye verilen isimdir. Laikleşme ise dini kurumların ve uygulamaların toplumdaki diğer etkinlik alanlarından farklılaştığı bir sosyolojik süreci temsil eder. Bu süreçte din; aile hayatından, eğitimden, ekonomik ve siyasal hayattan ayrı tutulur. Böylece bireyin vicdanında yer bulan ayrı bir kurum haline gelir.⁴⁴⁸

İslami devlet nosyonu Mustafa Kemal ve taraftarlarının mesafeli olduğu bir kavramdı. Onlara göre bu tarzdaki bir devletin devam etmesi statükonun ve Türkiye'nin geriliğinin de devam etmesi demektir. Kurucu kadro Türkiye'nin modern bir ulus devlete dönüşmesini ve çağdaş uygarlık seviyesine gelmesini arzu etmişlerdi. Böyle bir ulus; modern, sanayileşmiş bir ekonomi yaratmak için bilime ve modern eğitime önem veren laik ve akılcı bir tutumda olmalıydı.⁴⁴⁹ Öte yandan İkinci Meşrutiyet Dönemi düşünce hareketlerinde de İslamcılık geride kalmış ve milliyet esasına dayanan Türkçülük ve Batıcılık onun önüne geçmişti. Laiklik o dönem için oldukça cesur sayılacak bir söylem olmasına rağmen Cumhuriyet ile medenileşmenin merkezine oturtulması yeni devlet

⁴⁴⁶Büyük Doğu (14 Nisan 1944). 9 anahtardan dokuzuncusu: sermayede tahdit, *Büyük Doğu*, sayı: 27, s. 2.

⁴⁴⁷Boratav, 2006, **a.g.k.**, 137.

⁴⁴⁸E. Özdalga (1998) *Modern Türkiye'de örtünme sorunu*. (çev: Yavuz Alogan) İstanbul: Sarmal Yayınevi, s.21.

⁴⁴⁹F. Ahmad (1994). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. (Çev: Yavuz Alogan) İstanbul: Sarmal Yayınevi, s. 80.

tasarısının temelini oluşturmuştu. Bu süreçte gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı'yla beraber Türkler dışındaki Müslüman nüfusun büyük bir kısmının kaybedilmesi bu köklü değişime zemin hazırlamıştı. Denebilir ki Türkiye'nin, Cumhuriyet idaresi ile tanıştığı laiklik, Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan ülkeyi kurtarma tasarılarının bir parçasıydı.⁴⁵⁰ Diğer bir deyişle Kemalist laikliğin, bir taraftan İslami şeriat düzenlemesinin toplumsal değişime bağlı olarak çözülmesi diğer taraftan da Türkçülük gibi yepyeni bir ideolojinin egemen hale gelmesi sürecinde olduğu söylenebilir.⁴⁵¹

Kemalist laiklik anlayışı iki temele dayanmıştı. Bunlardan ilki, Tanzimat'tan beri süregelen reformlardan kaynaklanan hukuk, eğitim ve toplum yapısında baş gösteren ikiliği düzelterek kuralların düzenlenmesinde dinsel etkileri ortadan kaldırma ve dini sadece Allah ile birey arasında sınırlama arzusuydu. İkincisi ise, İslamiyet'in siyasi iktidarın kurumlaşmasını sağlayan bir meşruiyet temeli olmaktan çıkmasını sağlamaktı.⁴⁵²

Niyazi Berkes'e göre ise Türk devletinin en önemli ilkesinin laiklik olmasının iki temel sebebi daha başkaydı. Birincisi, 19. yüzyılın ortalarından Kurtuluş Savaşı'na dek hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de diğer İslam dünyasında etkili olan Kuran, hadis yahut şeriatla ilgisi olmayan bir İslam ideolojisinin türemiş olmasıydı.⁴⁵³ İkinci neden ise Kurtuluş Savaşı'nın ruhunu oluşturan anti-emperyalizmdi. Şöyle ki, bir ülkede din sömürücülüğüne müsait bir ideolojinin olması aslında onu dışarıdan yönetmek isteyen güçlerin her zaman desteklediği ve arzu ettiği bir durum olmuştur. Atatürk'ün laikliğe verdiği önemin bir nedeni de işte bu tehlikeyi ortadan kaldırmak istemesiydi.⁴⁵⁴ Diğer bir deyişle laiklik; ulusal bağımsızlık ilkesi ile ilintiliydi. Çünkü siyasi bağımsızlığın yanı sıra düşüncede ve inançta bir özgürleşme ve bağımsızlaşma isteğinin bir parçasıydı.⁴⁵⁵

1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılması ve yaklaşık bir yıl sonra 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesi egemenliğin Tanrısal bir kaynaktan alınıp ulusa vererek laikliğin temelini atmıştı. Bu süreçte son padişah Vahdettin'in ülkeyi terk etmesi sonucu Türkiye Büyük Meclisi tarafından Abdülmecit halife seçilmiş ve hilafet bir süre daha yaşamaya devam etmişti. Fakat bu makamın varlığı ülkedeki bir grup muhalif tarafından

⁴⁵⁰N. Mert, 2006, **a.g.k.**, 197,198.

⁴⁵¹Şaylan, 1992, **a.g.k.**, 79.

⁴⁵²Şaylan, 1992, **a.g.k.**, 80.

⁴⁵³N. Berkes (1982). *Atatürk ve Devrimleri*. İstanbul: Adam Yayınları, s. 161.

⁴⁵⁴Berkes, a.g.k., s. 167.

⁴⁵⁵Ö. Ozankaya (2000). *Türkiye'de laiklik: Atatürk devrimlerinin temeli*. İstanbul: Cem Yayınevi, s. 190.

Cumhurbaşkanı'na karşı bir muhalefet sembolü olarak görülmekteydi.⁴⁵⁶ 22 Ocak 1924'te ortamı daha da kızıştıran bir gelişme yaşandı. O gün Abdülmecit'ten gelen bir yazıda Abdülhamit, İstanbul'a gelen hükümet üyeleri ile yüksek dereceli devlet adamlarının kendisini ziyaret etmediği için büyük bir üzüntü duyduğunu söylüyor, ayrıca Halifelik Hazinesinin gücünü aşan ve görevin yükümlülüğü dışında kalan harcamalar için devlet bütçesinden yardım talep ediyordu. Bu, Mustafa Kemal'e iletildiğinde kendisinden gelen cevap “(halife) iç ve özellikle dış yaşayışıyla ataları olan padişahların yolunu izler gibi görünmektedir” şeklinde olmuştu.⁴⁵⁷ Bu cevap aslında bir bakıma Hilafet'in geleceği hakkında bir işaret veriyordu. Nitekim Meclis'in 1 Mart 1924 tarihli toplantısında Mustafa Kemal halifelik sorunundan bahsetti. Netice olarak halifelik; Türkiye'nin iç ve dış siyasetinde iki başlılığa sebep olduğu gerekçesiyle hazırlanan “Halifeliğin Kaldırılması ve Osmanlıları Soyundan Olanların Türkiye Dışına Çıkarılması” hakkındaki yasa önerisinin kabulüyle 3 Mart 1924'te kaldırılmış oldu. Aynı gün din işlerinden sorumlu Şeriye ve Evkaf vekaleti de kaldırıldı. Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilerek eğitim öğretim bileştirilip, laik eğitim sistemi geçerli hale getirildi.⁴⁵⁸ Böylece siyasi alanda ve eğitim alanında laikleşme adına önemli kararlar alınmıştı.

Toplumsal alanda yapılan bazı devrimler laikliği gündelik yaşama sirayet ettiren köklü değişiklikleri de beraberinde getirdi. 30 Kasım 1925'te tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasıyla ilgili yasa kabul edildi. Bu yasayla birlikte şeyhlik, babalık, dedelik, dervişlik gibi dini unvanların da kullanılması yasaklandı.⁴⁵⁹ Çağdaşlaşma atılımları içinde önemli bir yeri olan Şapka Devrimi de aynı günlerde gerçekleşmişti. Alınan kararla Meclis üyelerine ve devlet memurlarına şapka takma zorunluluğu getirildi. Bu düzenlemeyle birlikte toplumun giyim kuşam olarak da çağdaş dünyayla beraberlik içinde olduğunun altı çizilmişti.⁴⁶⁰ Daha sonra 1934 yılında bu yasanın bir anlamda tamamlayıcısı niteliğinde olan dini kıyafetlerin giyilemeyeceğine dair bir kanun daha çıkarılmıştır. Bu kanunla din adamlarının hangi din ya da mezhebe mensup olurlarsa olsunlar mabet ve ayinler dışında ruhani kıyafet taşımaları yasaklanmıştı.⁴⁶¹ 1 Ocak 1926 yılında esasen uluslararası ilişkilerde doğan karmaşayı düzenlemek adına kabul edilen miladi takvim uygulaması da bir yönüyle gündelik hayatı laikleştiren devrimlerdendi.

⁴⁵⁶F. Ahmad, 1994, **a.g.k.**, 81.

⁴⁵⁷Ş. Turan (1995). *Yeni Türkiye'nin oluşumu (1923-1938)*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, s. 55.

⁴⁵⁸Turan, 1995, **a.g.k.**, 56-57.

⁴⁵⁹Turan, 1995, **a.g.k.**, 180.

⁴⁶⁰Kocatürk, 2007, **a.g.k.**, 99.

⁴⁶¹Kocatürk, 2007, **a.g.k.**, 80.

Çünkü bu değişikle yeni günün akşam ezanıyla başladığı İslami zaman belirleme tarzının yerine uluslararası saat dilimi getirildi. Yine benzer nedenlerle hafta tatilinin Müslümanların kutsal günü olan cumadan pazar gününe taşınması aynı etkiyi yaratan gelişmelerdendi.⁴⁶²

İslam şeriatı ile Batı hukukunu kısmen birleştirme amacıyla Abdülaziz döneminde hazırlanmış olan Mecelle'nin yerine İsviçre'den alınan Medeni Kanun 1926 yılında kabul edilmişti. Bunun anlamı; evlenme, boşanma, mülkiyet, borçlanma ve buna benzer alanlardaki kuralların İslami esaslar yerine batılı toplum normlarına göre biçimlenmeye başlamasıydı. Ama yeterli değildi. Bu eksikliği gidermek için kabul edilen Medeni Kanun'a ek olarak kabul edilen Borçlar Kanunu ve İtalyan Ceza yasasından çevrilen Ceza Kanunu ile bu alandaki İslami esaslara uygun düzenleme de son bulmuştu.⁴⁶³ Aynı yıl Ticaret Yasası da çağdaş dünya kanunlarına uyumlu hale getirildi. Bu gelişmeler hem hukukun hem de toplumsal ilişkilerin laikleşmesindeki önemli gelişmelerdendi.

1 Kasım 1928'de kabul edilen yeni Türk alfabesi de laikliği ilgilten bazı neticeler doğurmuştu. Çünkü bu gelişmeden sonra başlayacak olan dilde sadeleşme çalışmaları dini metinlere de yansımıştı. Nitekim dilde sadeleşme ve millileşme projesi kapsamında 1928 yılında İstanbul'da ilk kez Türkçe hutbe okundu. 22 Ocak 1932'de İstanbul Yerebatan Camii'nde ilk kez Türkçe Kuran okundu. 7 Şubat 1933'te ise tüm camilerde ezanın Türkçe okunması kararı alındı.⁴⁶⁴

Laikliğin anayasaya yansması ise biraz uzun sürmüştü. 1921 Anayasası'nın kabulünden önce çıkan 5 Eylül 1920 tarihli Nisabı Müzakere Kanunu'nun ilk maddesi "Büyük Millet Meclisi, Hilafet ve Saltanatın, vatan ve milletin kurtarılmasından ve bağımsızlığını kazanmasından ibaret olan amacının gerçekleşmesine kadar ... ara vermeden toplanır" denmişti. 1920'de Saltanat kaldırılırken hilafete dokunulmamış, hatta alınan kararla halife seçimi Meclis'e bırakılmıştı.⁴⁶⁵ 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildiğinde 1921 Anayasası'nda yapılan değişiklikle devletin yönetim şeklinin cumhuriyet, dininin İslam ve resmi dilinin Türkçe olduğu anayasanın ilk üç maddesinde ifade edildi.⁴⁶⁶ 1928 yılına gelindiğinde laikliğin Anayasa'ya girmesinin ön çalışması sayılabilecek birtakım gelişmeler oldu. Oldukça önemli bir adım olarak 1924

⁴⁶²Ahmad, 1995, **a.g.k.**, 117.

⁴⁶³Şaylan, 1992, **a.g.k.**, 86.

⁴⁶⁴Ö. Ozankaya (1990). *Türkiye'de Laiklik*. İstanbul: Cem yayınevi, s.276.

⁴⁶⁵T. Parla (1991). *Türkiye'de Anayasalar*. İstanbul: İletişim Yayınları, s..17.

⁴⁶⁶S. Kili ve A.Ş. Gözübüyük (1985). *Türk Anayasa metinleri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s. 106.

Anayasası'nın 2. maddesinde yer alan "Türk devletinin dini İslam dinidir" hükmü ile Meclis'in görevlerinin sıralandığı 26. maddedeki "şer'i hükümlerin yerine getirilmesi" ifadesi anayasa metninden çıkarıldı. Milletvekilleri ile Cumhurbaşkanı yeminlerinin sonundaki "Tanrıyı tanık tutarım" anlamına gelen "vallahi" sözcüğü yerine "Namusum üzerine söz veriyorum" ifadesi getirildi.⁴⁶⁷ Bütün bu hazırlık devresinden sonra 5 Şubat 1937 tarihli bir yasa ile Cumhuriyet Halk Partisi programındaki altı ilkenin devletin temel nitelikleri olarak Anayasa'nın ikinci maddesine eklenmesiyle laiklik de Anayasa'daki yerini almış oldu. Böylece Türkiye Devleti'nin cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı olduğu kabul edilmiş oldu.⁴⁶⁸

Çok partili yaşama geçişle birlikte Türkiye'deki partileşme ve dernekleşme hareketi ivme kazandı. Bu farklı fikirlerin daha fazla duyulması demekti. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından demokrasiye geçişin teşvik edilmesinden sonra kurulan partilerin önemli bir kısmının muhafazakâr eğilimde olması bundan böyle dine ve mukaddes değerlere yönelik söylemlerin de artacağına bir habercisiydi. Nitekim öyle oldu. Gerek basında gerekse siyasette iktidarın dine yönelik siyasetine karşı tepkiler günden güne arttı. Bu tepkilerin yoğunlaştığı din, siyaset ve laiklik üçgenindeki meseleler şu başlıklarda yoğunlaşmıştı: laikliğin tanımı, dini eğitim, din ve vicdan hürriyeti, dinde reform. Bu tartışmaların arasında Cumhuriyet Halk Partisi de o zamana dek yürütmüş olduğu laiklik politikasını gözden geçirmek durumunda kalmıştı. 1947'de toplanan Kurultay'da din, toplumun manevi gıdası olarak tanımlandı. Bu gıdaya olan gereksinimin karşılanması için de ilkokullara din dersi konması, Hac görevini yapacaklara döviz sağlanması ve din adamı yetiştirmek için ilahiyat fakültesi açılması kararlaştırıldı. Bunlar, iktidarın laiklik politikasının yumuşamaya başladığına işaret etti.⁴⁶⁹ Ne var ki laiklikteki bu revizyon toplumsal tepkiyi azaltacak kadar etkili olamadı. İktidarın el değiştirmesinden sonra eleştirilerin tonu giderek yükseldi

3.5.1. Laikliğin uygulanışı ve irtica söylemine tepkiler

1940'ların ortası itibariyle muhafazakâr basında laiklik tartışmalarının bir kısmını laikliğin tanımına ve uygulanışına yönelik eleştiriler oluşturmuştu. Tartışmanın sebebi kuşkusuz ki muhafazakâr görüşteki yazarların Kemalist laikliğe alternatif olarak ortaya

⁴⁶⁷Turan, 1995, **a.g.k.**, 79.

⁴⁶⁸M. Soysal (1979). *100 soruda anayasanın anlamı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, s.134.

⁴⁶⁹Şaylan, 1992, **a.g.k.**, 93- 94.

attıkları laiklik görüşleriydi. Yazardan yazara farklılık gösteren bu görüşlerin yine de birtakım ortak noktaları vardı. Bu ortak noktalardan bir tanesi, laikliğin din düşmanlığı demek olmadığı şeklindeydi. Bunun kaynağı ise Tek Parti döneminde dine yönelik bir baskı yapıldığına inanmalarıydı.

Laikliğin ne olduğu yahut ne olmadığına yönelik ilmi tartışmaların öncüsü sayılabilecek dergi *Selamet* olmuştu. Başyazar Ömer Rıza Doğrul 1947 yılında yazdığı bir yazıya “Hakiki Laikliğe Doğru” başlığını uygun görmüştü. Doğrul, o yazıda medeni milletler ile bizim laiklik anlayışımızda derin bir uçurum olduğunu söylemişti. Orada pazar günü geldiğinde herkesin dini vazifesini beraber ifa ettiğini, dini bayramlarını yine bu birliktelik içinde kutladıklarını, hatta dini ayinlerin radyolarda yayınlandığını söyleyerek Cumhuriyet Halk Partisi’nin laiklik tanımının çok yanlış olduğunu belirtmişti. Ona göre bu yanlış tanım yüzünden ülkede resmi vazifelerde olan hiç kimse dine olan bağlılığını belirtmiyordu, çünkü laikliğe aykırı harekette bulunma korkusu duyuyordu. Bu bağlılığını belli eden kimseler hükümet nazarında mimleniyordu. Yazara göre dünyanın hiçbir yerinde böyle bir laiklik yoktu. İngiltere’de kraliçeye kilisenin taç giydirmesi ve Amerika’da başkanların dini törenlerde halkın başında yer alması laikliği benimseyen ülkelerde gerçekleşen hadiselerdi. Yazının sonunda Doğrul, “Hayatımıza bir umacı, bir korkuluk, bir ceberut gibi giren yanlış laikliği atarak hakiki laikliği yaşatmak sırası gelmiştir” demişti. Onun gözünde hakiki laiklik ise dinin cemiyet hayatındaki konumunu kabul edip buna hürmet etmek demektir. Bunun dışındaki her anlayış batıldı ve batılın kök tutması mümkün değildi, er geç tasfiye edilirdi.⁴⁷⁰

Selamet başka bir yazısında Cumhuriyet Halk Partisi’nin güttüğü siyasetin laiklik değil “dini unutturmak” olduğunu söylemişti. Ama artık siyasette farklı rüzgarlar estiği ve bu siyasetin çoktan iflas ettiği söylenmişti.⁴⁷¹

Kökü 1908’ kadar dayanan ve hem İkinci Meşrutiyet döneminde hem de Millî Mücadele döneminde aktif rol oynamış olan Sebilürreşad’ın yeniden çıkmaya başlaması laiklik tartışmalarına yeni bir soluk getirdi. O da tıpkı diğer muhafazakâr yayın organları gibi tek parti dönemi boyunca uygulanan yanlış laiklik tatbikinden şikâyet ederek şu soruları yöneltiyordu:

... iyi bir maksatla kabul edilen bu umdenin tatbikat sahasına intikali sırasında memleketin ruhunu ve manevi hayatını zedeleyip rencide etmeyecek şekle ifrağ edilmesi lazımdı. Bu,

⁴⁷⁰Ö.R. Doğrul (22 Ağustos 1947). Hakiki laikliğe doğru. *Selamet*, sayı: 14, s. 3.

⁴⁷¹(12 Aralık 1947). Dini unutturmak siyaseti artık tamamıyla iflas etmiştir. *Selamet*, sayı: 30, s. 3.

niçin yapılmadı? Tatbik edenlerin kabiliyeti mi yoktu? Yoksa tatbik edenlerin hüsnü niyeti mi yoktu?⁴⁷²

Laikliği fikir ve vicdan hürriyeti olarak sundular. Fakat maalesef tatbikatta din düşmanlığı olarak gösterdiler. Yirmi küsur sene milletin maneviyatına hücum ettiler. Din müesseselerinin kapılarına zincir vurdular. Millet evlatlarını din bilgisinden mahrum bıraktılar. Allahu Ekber diyeni üç ay zindana attılar. Dini mahiyette cemiyet teşkilini yasak ederek dinin inkişafına set çektiler. Din adamlarını perişan hale getirdiler. Laiklik bu mu?⁴⁷³

Sebilürreşad'da yayınlanan başka bir yazıda ise inkılapların ruhu gereği çoğu zaman bir aşırılığa yol açmasının normal olduğu söylenmiş ama iktidarın laikliği uygulama biçiminin aşırının da aşırısı olduğu belirtilmişti. İktidar, laik devleti temin etmeye çalışırken ölçüyü fazlaca kaçırmış ve milletin mevcudiyetinde önemli olan din olgusuna büyük bir darbe vurulduğunu dile getirmişti.⁴⁷⁴ Diğer bir deyişle dergi, laikliğin uygulanış biçimindeki yanlışlığın yarattığı kimlik sorununa dikkat çekmişti.

Sebilürreşad'ın başyazarı Eşref Edip laikliğin manasını sosyolojik ve tarihsel bir bakış açısıyla açıklayarak İslam şeriatını ve laikliği uzlaştırma yoluna gitmişti. Edip, laikliğin uygulanış biçiminin toplum ve devlet arasında gerginlik yarattığına şu sözlerle işaret etmiş ve iktidarı bu konuda bir çalışma yapmaya çağırmıştı:

Laiklik müessesesini yabancı memleketlerden aldık. Bu müessese oralarda ne gibi ahval ve şeraitin icabı olarak doğmuştur? O milletlerin tarihleri, içtimaiyatı, itikat ve ahlakıyatı ile bizimkiler arasında bir münasebet var mıdır?... Hiçbirini tetkik etmeksizin ne ilim ne kanun ne kaide tanıyan müstebit bir mukallit haleti ruhiye ile her kanun ve her müessese gibi laikliği de gelişigüzel kabul ettik, temelsiz bir bina kurduk. Peki neden bu müessesenin çarklarını değiştiriyoruz?... Neden vaz'ı aslisinden çıkarıyor şeriat düşmanlığı haline sokuyoruz? Laiklik şeriat aleyhtarlığı demek midir?... Bu yanlış görüş ve yanlış gösteriş o kadar yayıldı, o kadar moda haline sokuldu ki alim, cahil herkes laikliği şeriat aleyhtarlığı şeriat düşmanlığı şeklinde telakki etmektedir. Bu batıl telakki idare edenleri de dalalete sürüklüyor idare olunanları da teessür ve şüpheye. Yani berikilerde şeriata karşı bir düşmanlık, millette de bu düşmanlığa karşı bir husumet ve bu sebeple din ve şeriati yıkan bir müesseseymiş gibi laikliğe karşı hasmane bir nazar. Halbuki laiklik hakiki manada ve mahiyetiyle görülür, gösterilir ve tatbik edilirse karşılıklı husumete mahal kalmaz.⁴⁷⁵

Laiklik politikasının doğurduğu husumete dikkat çeken bir diğer isim de Ehli Sünnet dergisi başyazarı Abdürrahim Zapsu oldu. Zapsu, halkın Cumhuriyet Halk

⁴⁷²Y.Z. Kösemen (Haziran 1948). Laikliğin yanlış tatbikinden doğan manevi ve ahlaki buhran. *Sebilürreşad*, sayı: 6, s. 89.

⁴⁷³A. F. Bilgin (Temmuz 1948). Laiklik bu mu? *Sebilürreşad*, sayı: 7, s. 111.

⁴⁷⁴(Mart 1949). Laiklik dine tahakküm demek değildir *Sebilürreşad*, sayı: 36, s.169.

⁴⁷⁵E. Edip (Mayıs 1949). Laiklik şeriat aleyhtarlığı mıdır? *Sebilürreşad*, sayı: 45, s. 315.

Partisine karşı memnuniyetsizliğinin başlıca sebebi olarak laikliğin din düşmanlığı şeklinde anlaşılması olduğunu söyleyenlerden biriydi.⁴⁷⁶

Hakiki laiklik tartışmaları içinde irtica meselesi de yer almıştı. Kelime anlamı itibariyle gericilik, eskiye dönüş demek olan irtica; aslında Türk siyasetinde 31 Mart Vakası'ndan sonra yerini almıştı. 1909 yılında meşrutiyet karşıtları tarafından yapılan kalkışma hareketinin “Şeriat isteriz!” sloganı, isyan bastırılrsa bile ardında bir “irtica” korkusu bırakmıştı. Öyle ki irtica kavramı, olayın kendisinin önüne geçmiş adeta muhalif olan her görüşün etiketi haline gelmişti. 1925 yılında çıkan Şeyh Sait isyanı ve 1930 yılındaki Menemen olayından sonra irtica, Cumhuriyet iktidarının da adeta bir travması olmuş, sıklıkla başvurduğu bir tabir haline gelmişti. Çok partili yaşama geçildiği zaman laiklik meselesinin daha fazla sorgulanır olmasıyla yeniden hararetlenen irtica meselesi o günlerde basını da meşgul etmişti. Özellikle de dinle ilgili taleplerin kolaylıkla irtica olarak etiketlenmesi din, siyaset ve laiklik üçgeninin ortasında kalan muhafazakâr grubun tepkisine, hatta kinine yol açmıştı. Onlara göre irtica, iktidarın her türlü muhalefeti bastırmak için kullandığı, artık paslanmış, eskimiş bir silahtı. Sebilürreşad'da Eşref Edip bu süreci pejoratif bir biçimde dile getirdi:

Bu kelimeyi dile dolayarak ikide bir münasebetli münasebetsiz iptizale düşürmek hiç de doğru değildir. Pencereyi açıp da “Yangın var!” diye konuyu komşuyu bir defa iki defa yok yere heyecana düşürüp koşturmak mümkündür. Ama bu ilanihaye (sonsuz dek) devam etmez. Nitekim artık tekrar edile edile manayı istilasını kaybetti, alelaide bir söz oldu. Bugün, biri çıkıp da “İrtica baş kaldırdı” dediği zaman hiç kimse bugünkü idareyi devirip de bundan evvelki şekli idareyi ihya etmek gibi siyasi bir hareketin vukuu manasını anlamaz. Halbuki şurada burada irtica yaygarası koparanlar böyle anlaşılın isterler. Söylerler söylerler, ortada bir şey olmadığı için sonunda küçük düşerler. Bu zavallılar devrin değiştiğinin farkında değildir.⁴⁷⁷

Eşref Edip konuyla ilgili başka bir yazısında irtica fikrinin sürekli ortaya atılmasının sebebinin 25 senedir süregelen dini baskıyı devam ettirme politikası olduğunu söylemişti. Laiklik, bu politikayı maskelemek için kullanılan bir bahaneden ibaretti.⁴⁷⁸ Sebilürreşad genel manada irticayı kabul etmemiş, artık bu yakıştırmadan vazgeçilmesini ve dinin irtica töhmeti altında bırakılmamasını istemişti.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶A. Zapsu (1 Haziran 1950). Din ve laiklik. *Ehli Sünnet*, 85, s.12.

⁴⁷⁷E. Edip (Mart 1949). İrtica hastalığına tutulan zavallılar. *Sebilürreşad*, sayı: 35, s.157.

⁴⁷⁸E. Edip (Mayıs 1949). İrtica teranesi bir tethiş silahıdır. *Sebilürreşad*, sayı: 43, s.385- 386.

⁴⁷⁹Türk milletine isnat olunan taassup, irtica (Mayıs 1949). *Sebilürreşad*, sayı: 44, s.404; T. Demiray (Nisan 1950). Din, irtica töhmeti altında bırakılmamasını istemişti. *Sebilürreşad*, sayı: 77, s.26.

İktidarın el değiştirmesinden sonra laiklik konusundaki tavizlerle beraber ve tutan tutmayan devrimler tartişmaları arasında irtica symlentileri daha fazla duyulmaya başlamıştı. Söz konusu yıllarda gerek siyasette gerek basında gerekse toplumda bir kamplaşma oluşmaya başladığını söylemek yanlış olmaz. Büyük Doğu’da yer alan bir yazı bunun örneklerinden biriydi. İzzet Mhrdaroğlu, eski yönetici kadroyu kastederek “damgacı zihniyet sahiplerinin yaygaralarını azami dereceye çıkardığını” söylemiş, milleti inkılapçıların elinde oyuncak olmamak için manevi birliğe davet etmişti.⁴⁸⁰

İrtica meselesine en büyük en büyük tepkilerden biri de Ali Fuat Başgil’den gelmişti. O da yazısında dinin üzerindeki baskıya işaret ederek, irtica symlentilerini şu sözlerle tenkit ediyordu:

Son günlerde yine bir irtica yaygarası koptu...Ortada irtica diye bir şey yoktur efendiler! Yalnız cahilane bir inat ve taassupla bu memleketin tarihine, diline, dinine, maneviyat ve mukaddesatına vurulan tekmelerin acı, fakat haklı tenkitleri ve reaksiyonları vardır... Seneler boyunca yapılmış haksızlıkları ve zorbalıkları tenkit etmek ve kötülüklerin dztilmesini istemek yasak mıdır? Hangi kanun ile?⁴⁸¹

Konuyla ilgili bir yorum da Müslüman Sesi gazetesinden gelmişti. Derginin başyazarı Mehmet Lütfullah Baydoğan, derginin 74. sayısında konuyu daha sakin bir üslupla ele alarak eski dönemlerde, dini gereğince bilmeyen sözde hocaların çeşitli hurafelere saparak irticai bir duruma sebep olduklarını kabul etmişti. Bunun yanı sıra İslam dininin kendi doğasında asla taassup ve irticanın olamayacağını ilmi bir bakış açısıyla anlatmaya çalışmıştı.⁴⁸² İslam Dünyası dergisinde Raif Ogan da meseleyi benzer çerçeveden değerlendirdi. O da irticayı kabul etmeyerek İslam’ın bizatihi kendisinin ilerlemeci bir tavırda olduğunu İslam tarihinden verdiği örneklerle anlatmayı denemişti.⁴⁸³

Laikliğin “din düşmanlığı” şeklinde uygulandığı düşüncesi ve irtica symlentileri çok partili hayata geçiş süreci ve Demokrat Parti iktidarı boyunca güncelliğini korudu. Bu söylemler daha sonraki yıllarda muhafazakâr grup ve laik grup arasında çekişme yaratan başat konulardan oldu.

⁴⁸⁰İ. Mhrdaroğlu (23 Mart 1951). İrtica tahrikleri karşısında manevi birlik ihtiyacı. *Büyük Doğu*, sayı: 53, s. 7.

⁴⁸¹A.F. Başgil (Nisan 1952). İrtica yoktur efendiler. *Sebilürreşad*, sayı: 124, s. 371.

⁴⁸²M. L. Baydoğan (6 Nisan 1953). Müslümanlık taassup ve irticanın düşmanıdır. *Müslüman Sesi*, sayı: 74, s.1.

⁴⁸³M. R. Ogan (7 Ağustos 1953). Terakki ve irtica. *İslam Dünyası*, sayı: 70, s. 4.

3.5.2. Din ve vicdan hürriyetinin sağlanmasına yönelik talepler

Çok partili yaşama geçişte ve Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu yıllarda laikliğin aldığı eleştirilerin bir kısmı din ve vicdan hürriyeti başlığı altında toplanmıştı. Bu eleştirilerin kaynağı laikliği ilgilendiren diğer meselelerde olduğu gibi Tek Parti döneminde dine karşı uygulanan politikanın ve yapılan bazı kanunların fazlasıyla baskıcı ve art niyetli olduğu düşüncesi idi. Muhafazakâr görüşte olanların fikrine göre uygulanan din politikası toplumu, en doğal insani haklardan olan din ve vicdan hürriyetinden yoksun bırakıyordu. Muhafazakâr yayın organlarının artmasıyla beraber bu türden eleştirilerin yoğunluğu da aynı oranda arttı. 1948'te Sebilürreşad, din ve vicdan hürriyetinin sağlanmasına yönelik bir mücadele misyonuyla yayın hayatına başlamış, bunu şöyle ifade etmişti:

...Artık korku yoktur. Bütün maneviyat düşmanlarının taarruzları kırılmış, millet din hürriyetine, vicdan hürriyetine kavuşmuştur... Din hürriyetine, vicdan hürriyetine, demokrasiye ve laikliğe aykırı ne kadar kanun varsa hepsi tadil olunacak. Memleketimizde yaşayan Hristiyanlar, Yahudiler ibadetlerini nasıl istedikleri dille yapıyorlarsa Müslüman Türkler de ibadetlerini, ezanlarını, tekbirlerini istedikleri lisanla yapacak... Artık milletin manevi varlığına kimse tecavüz edemeyecek. Millet, dinini kimseye çiğnetmeyecek.⁴⁸⁴

Sebilürreşad'ın başyazarı Eşref Edib, 1949 yılında yayınlanan yazısında yönelttiği sorularla, iktidarın el değiştirmesinden sonra giderek artacak olan tartışmaların odak noktalarına dair ip uçları da vermişti:

...Kuran diliyle ezan okuyanlar hakkında üç ay hapis veren Ceza kanununun 526'ncı maddesi, Cemiyetler Kanunu'nun dini mahiyette cemiyet teşkili memnuiyetine dair maddesi gerek vicdan hürriyeti gerek laiklik namına bir zül değil midir? Bu kanunların yürürlükte olduğu bir memlekette demokrasiden, vicdan hürriyetinden, laiklikten bahis olunabilir mi? Din işlerini hükümet işlerinden ayrı tutan laiklik, din üzerindeki bu kanuni baskıya hangi hukuki esasa dayanarak cevaz verebilir?⁴⁸⁵

Dönemin diyanet işleri reisi Ahmed Hamdi Akseki de zaman zaman Sebilürreşad'da yayınlanan yazılarıyla bu tartışmalara ilmi bir pencere açmayı denemişti. Akseki, İnsan Hakları Beyannamesi ile Avrupa'da kabul edilmiş olan din ve vicdan hürriyeti düsturunun, dini ihmal etmek ve bir kenara atmak için değil bilakis tüm dinlere saygı göstermek için kabul edilmiş olduğunu söylemişti. Ona göre, İnsan Hakları Beyannamesi'nin amacı hukuki ve içtimai bozgunculara bir bahane yaratmak değil aksine

⁴⁸⁴(Mayıs 1948). Allah'ın inayetiyle Sebilürreşad'a başlıyoruz. *Sebilürreşad*, sayı: 1, s. 3.

⁴⁸⁵E. Edip (Şubat 1949). Açık Mektup. *Sebilürreşad*, sayı: 30, s. 80.

cemiyetin haklarına saygı duymayı telkin etmektir.⁴⁸⁶ Yazılarından anlaşıldığı kadarıyla Akseki, güncel tartışmalara dahil olmayarak daha üstü kapalı bir üslupla görüş bildirmeyi tercih etmişti.

Dönemin önde gelen anayasa hukukçularından olan Ali Fuat Başgil'in yazıları laikliği, din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde kavramsallaştırma denemeleriydi. Bu nedenle onun yazıları dönemin muhafazakâr-dindar yayın organlarının hemen hemen hepsinde yer bulmuştu. Başgil'in düşüncesine göre din hürriyeti Tanzimat'tan beri tüm anayasa metinlerinde bir prensip olarak yer almasına rağmen, gerçekte bu hak ve hürriyetin üzerinde esaslı bir şekilde durulmamıştı. Bu da Türkiye'nin en büyük problemi idi.⁴⁸⁷ Din hürriyetine geçmeden evvel uzun uzun dinin ne olduğunu anlatan Başgil; neticede dini, inanmanın yanı sıra bazı talim ve telkinleri de içinde barındıran bir bütün olarak tanımlamıştı. Eğer din; iman, ibadet, talim ve telkinden oluşuyorsa, din hürriyeti de "...herkesin resmi veya sivil hiçbir tazyik, tesir ve tehdide uğramaksızın dilediği ve beğendiği bir iman ve akideyi serbestçe taşıması ve vicdanının sahibi kalması" demekti.⁴⁸⁸

Sebilürreşad'ın diğer yazarlarından olan Avukat Yusuf Ziya Kösemen de meseleyi çağdaş hukuk kuralları çerçevesinde değerlendirerek medeni bir millet olmanın en önemli göstergesinin şahsi, siyasi ve vicdani hürriyetleri sağlamak olduğunu belirtmişti. Ona göre, bunlardan mahrum olan bir milletin medeni olması mümkün değildi. Kösemen, vicdan hürriyetini; herkesin vicdan anlayışında, manevi hislerinde, din seçiminde ve bağlı olduğu dinin icap ettirdiği şekilde hareket etmekte hür ve serbest olması şeklinde tanımlamıştı. Kösemen'e göre, bu tanım çerçevesinde bakıldığında Türkiye'de vicdan hürriyetinin olduğu asla kabul edilemezdi.⁴⁸⁹

Din ve vicdan hürriyeti tartışmaları içinde en sık zikredilen Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesi olmuştu. Söz konusu kanun maddesi, 1 Mart 1926'da kabul edilen İsviçre kökenli yeni Türk Ceza Kanunu ile hayata geçmişti. Madde, şu hükme sahipti:

Dini veya dini hissiyatı veya dinen mukaddes tanınan şeyleri alet ederek her ne suret ve sıfatla olursa olsun devletin emniyetini iklal edebilecek harekete halkı teşvik ve teşkilatın bir günâ fiili eseri çıkmamış olsa bile muvakkat ağır hapse mahkûm olurlar. Dinî efkâr ve hissiyata

⁴⁸⁶A. H. Akseki (Haziran 1949). Vicdan hürriyeti ve din. *Sebilürreşad*, sayı: 49, s. 369.

⁴⁸⁷A.F. Başgil (Mayıs 1950). Din hürriyeti ve laiklik. *Sebilürreşad*, sayı: 78, s. 44.

⁴⁸⁸A.F. Başgil (Mayıs 1950). Din mefhumunun unsurları ve din hürriyeti. *Sebilürreşad*, sayı: 79, s. 54.

⁴⁸⁹Y.Z. Kösemen (Eylül 1952). Vicdan hürriyeti ne demektir? *Sebilürreşad*, sayı: 134, s. 130.

müstenit siyasi cemiyetler teşkil edilemez. Bu gibi cemiyetler dağıtılır ve teşkil edenlerle azalar birinci fıkra mucibince cezalandırılır.⁴⁹⁰

Bu kanun, devletin laik olma özelliğini değiştirmeye teşebbüs eden kişi ya da örgütleri cezalandırmaktaydı.⁴⁹¹ Kanunun yarattığı temel çatışma noktası, tüm dinlerin doğası gereği propaganda yapmak üzerine kurulu olmasıydı. İslami terminoloji ile ifade etmek gerekirse “tebliğ”, inanan bir kişinin dinine yaptığı en büyük hizmetlerden biriydi. Bu hakkın kanun zoruyla elinden alındığını düşünenler, çok partili yaşamın getirdiği görece yumuşak iklimde 163. maddeyle ilgili şikayetlerini de dile getirdiler. O dönemde muhalefette olan Demokrat Parti’nin bazı milletvekilleri bu şikayetlerin önünü açmıştı. Örneğin, Demokrat Parti Afyonkarahisar Milletvekili Hasan Dinçer, 163. maddeyi halkın vicdanını ağır bir ıstırap içinde kıvrandıran bir madde olarak tanımlamış ve sanki laiklik tehlikeydeymiş gibi bir hava yaratan bu kanunun kaldırılmasını talep etmişti. Demokrat Parti’nin diğer isimlerinden olan Adnan Adıvar da 163. maddeyi milletin hürriyetini bir misli daha kısıtlayan bir kanun olarak tanımlamıştı. Adı geçen maddeye ilişkin eleştirilerin başlatıcısı her ne kadar Demokrat Parti olsa da Cumhuriyet Halk Partisi içinden de konuya yönelik eleştirisini dile getirenler olmuştu. Cumhuriyet Halk Partisi Manisa Milletvekili Muammer Alakant, 163. maddenin din ve vicdan hürriyetine büyük bir baskıda bulunduğunu düşünenlerdendi.⁴⁹² Tartışmalar neticesinde, 1949 yılında 163. madde yeniden düzenlenerek “Siyasi maksat veya şahsi nüfuz ve menfaat temini kastıyla yapılan dini telkinlerin” cezalandırılmasına karar verildi.⁴⁹³ Ne var ki bu değişiklik, muhafazakâr grubu tatmin etmemişti. Demokrat Parti iktidarı sırasında iktidarın da bu meselenin üzerinde durmasıyla Sebilürreşad, konuyu tekrar gündeme taşıdı. Derginin konunun üzerinde durmasının bir nedeni de Ocak 1952’de 163. maddeyi ihlal ettiği öne sürülerek Sebilürreşad hakkında inceleme başlatılmasıydı. Bu incelemede Sebilürreşad’ın 93 ila 98’inci sayıları arasında yayınlanan nüshaları incelenmiş ve 163. maddeyi kısmen de olsa ihlal ettiğine dair bilirkişi raporu çıkmıştı. Dergi bu suçlamaya konu olan yazıların “gedikli bilirkişilerce” kasıtlı olarak bir tarafa çekilmiş olduğunu ifade ederek, bu raporun tarafsız olmadığını dile getirdi.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ <http://www.basarmevzuat.com/dustur/kanun/3/0765/a/0765sk-2.htm#163> (erişim tarihi: 14.05.2019)

⁴⁹¹ Şaylan, 1992, **a.g.k.**, 99.

⁴⁹² Mahut 163. Madde (Aralık 1951). *Sebilürreşad*, 117, s. 261, 264.

⁴⁹³ Doğan Duman (1997). *Demokrasi sürecinde Türkiye’de İslamcılık*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, s.32-33.

⁴⁹⁴ Tatbikatta 163’üncü madde (Ocak 1952). *Sebilürreşad*, 119, s.294-295.

Sebilürreşad hakkında başlatılan soruşturma hadisesinden sonra 163. madde ile ilgili gelişmeleri daha sıkı takip eder olmuştu. 121. sayısında kanunla ilgili düşüncelerini hararetle bir üslupla şöyle ifade etmişti:

Halk Partisinin, din ve vicdan hürriyetine karşı indirdiği darbelerin en ağır, en dehşetlisi bu 163. Maddedir...Anayasanın, din ve vicdan hürriyetinin, demokrasinin, inan haklarının, laikliğin temellerini kökünden sarsan bu maddedir. Bu maddenin yeryüzünde bir misli yoktur. Tarih, hür milletlerin ceza kanunlarında böyle bir madde kaydetmiyor. Halk Partisi can çekiştiği devirde bu maddeyi koydu. Yirmi yedi sene halkın din ve vicdanı üzerinde yaptığı baskıların, tazyiklerin, seçim zamanında fevranından, halkın intikamından, onu devireceğinden, ondan hesap soracağından korktu. Seçimde milletin dilini bağlamak, dinden, imandan bahsettirmemek için bu maddeyi koydu. (...) Meclis kürsülerinde “Din zehirdir” denildiği, milletin kafasından din fikri, kalbinden iman duygusu sökülme için daha otuz sene istenildiği devirde...⁴⁹⁵

Sebilürreşad, aynı yazıda muhalefette olduğu yıllarda 1949’daki değişikliğin yapılmasını sağlayan Demokrat Parti’nin artık iktidarda olduğuna göre 163. maddeyi tamamen kaldırması gerektiğini söyleyerek konuyla ilgili beklentisini açıkça ifade etti. Hiç olmazsa bu maddenin, Demokrat Parti Tokat Milletvekili Ahmet Gürkan’ın da o günlerde beyan ettiği şekilde; dini teşkilat ve neşriyatın ancak devlet emniyetini tehdit ettiği takdirde ceza sayılmasını, onun dışında kalan dini propaganda ve telkinlerin birer dini vazife niteliğinde kabul edilmesi şeklinde değiştirilmeliydi.⁴⁹⁶

163. madde Demokrat Parti’nin iktidar olduğu yıllarda zaman zaman gündeme geldi. Ne var ki beklentinin aksine çözüme kavuşmadı. Yoğun tartışmalara sebep olan 163. madde 1980’lere dek yürürlükte kaldı.

3.5.3. Din eğitimi sorunu

Osmanlı’da eğitim alanındaki ilk yenileşme hareketleri Batılı tarzdaki askeri okulların açılmasıyla başladı. Bunun en temel sebebi Batılı ülkeler karşısında art arda alınan yenilgilerin yarattığı geri kalmışlık hissiydi. 1734’te kurulan Hendesehane kısa ömürlü bir okul olmakla beraber bu girişimin ilk örneği olması açısından önemlidir. Daha sonra 1776’da açılan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun Batı örnek alınarak açılan askeri okullardan bir diğeri olmuştu. III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde de eğitim öğretim

Sebilürreşad daha sonra suçsuz bulunarak bu davadan beraat etmişti. Savcılık kararı kabul etmeyip temyiz etse de Yargıtay tarafından beraat kararı tasdik edilmişti. Bkz: Tatbikatta 163. Madde (Şubat 1952). *Sebilürreşad*, 121, s. 332)

⁴⁹⁵(Şubat 1952). 163. Madde can çekişiyor *Sebilürreşad*, sayı: 121, s. 323.

⁴⁹⁶(Şubat 1952).163. Madde can çekişiyor *Sebilürreşad*, sayı: 121, s. 328.

alanında Batı'ya olan öykünme devam etmiş, Avrupa'ya öğrenci gönderilmiş ve Batı örnek alınarak açılan askeriyelerin yanına tıbbiyeler de eklenmişti. II. Mahmut, çağdaş dünyadaki gelişmelerin etkisiyle ilköğretimi zorunlu hale getiren bir ferman da yayınlamıştı.⁴⁹⁷

Diğer pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında Batılılaşmanın ivme kazandığı dönem Tanzimat'la beraber oldu. Tanzimat döneminde halkın eğitilmesi devletin bir görevi olarak görüldüğünden, diğer alanlarda yapılan reformlar gibi eğitim de Batılılaşma şeklinde projesi kapsamına alınmıştı. Eğitimin geliştirilmesi devleti felakete sürüklenmekten kurtaracak bir ilaç olarak görülmüştü. 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi eğitim ve öğretimin bir programa oturtulması konusunda atılan ilk adımdı. İkinci bir gelişme ise eğitim yönetiminde bir örgütlenme anlamına gelen Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasıydı. Bunların yanı sıra sivil okulların sayısı da giderek artmış, kızlara yönelik eğitim veren orta dereceli okullar ve kız öğretmen okulları ilk kez bu dönemde kurulmuştu. Açılan okulların ders programındaki hayata yönelik dersler, diğer bir deyişle din dışı dersler yine il defa bu dönem konulmuştu.⁴⁹⁸

Tüm bu birikimin üzerine II. Abdülhamit devri Batı fikirlerin iyice kavrandığı bir dönem oldu. II. Abdülhamit; Batılılaşmayı teknik, idari sistem, askeri teşkilat ve eğitim alanlarının hepsini kapsayan bir bütün olarak algılamış, bundan dolayı da tüm alanlarda bilgili bir kuşak yetişmesine çalışmıştı. Özellikle de harbiye, mülkiye ve askeri tıbbiyede pozitif bilimler ön plana çıkmıştı. Bu okullardan yetişen kuşak, Batı'nın elindeki gücün pozitif bilimlerde olan ilerlemeden kaynaklandığı fikrindelerdi. Pozitif bilimlerdeki ilerlemenin güçlülükle bir tutulması eski dinsel değerlere olan bakışı da değiştirdi.⁴⁹⁹ Bu kuşak arasında İttihat Terakki'nin önde gelen isimlerinin olması ve bu isimlerden bazılarının Cumhuriyet döneminde de etkin olması yeni Türkiye'nin dayandığı akılcı ve seküler dünya görüşünün kökenlerini de aydınlatır.

Siyasi hayat ve fikir hareketlerinin oldukça canlandığı II. Meşrutiyet döneminde de eğitimle ilgili sorunlar, üzerinde önemle durulan bir alan olmuştu. Bu dönemde eğitim anlayışında kitap ve hafızaya dayalı ezberci sistem yerine deney ve gözleme dayanan bir sistem ön plandaydı. Çocuğun geleneksel değerler dışında bir birey olarak görülüp bu biçimde yetiştirilmesi anlayışı II. Meşrutiyet döneminde benimsendi. Dönemin iktidarı

⁴⁹⁷Y. Akyüz (2007). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegema Yayıncılık, s. 143.

⁴⁹⁸Akyüz, 2007, **a.g.k.**, 157-159.

⁴⁹⁹Ş. Mardin (1991b). *Batıcılık. Türk modernleşmesi- Makaleler IV*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 18.

olan İttihat Terakki, önce Balkan Savaşları sonra da I. Dünya Savaşı dolayısıyla eğitim konusundaki projelerini hayata geçirememiş bile olsa o yıllarda yayınlanan eğitim dergilerinde tartışılan bazı konular Cumhuriyet dönemindeki uygulamaların tohumunu olmuştur.⁵⁰⁰

1920'lere gelindiğinde, Tanzimat'tan beri süregelen reform hareketleri kapsamında kurulmuş Batılı eğitim anlayışıyla eğitim-öğretim yapan okullarla dini eğitim yapan geleneksel medreseler bir arada bulunmaktaydı. Pozitif bilimlerin öneminin anlaşılması, okullardaki dünya yaşamına yönelik dersler okutulması gibi gelişimler olsa da hala laik bir eğitimden söz etmek mümkün değildi.

Cumhuriyet'in benimsediği laik eğitim tarzının ilk göstergeleri Millî Mücadele bile sonuçlanmadan 15 Temmuz 1921'de düzenlenen Maarif Kongresi olmuştur. Mustafa Kemal, kongrede yaptığı konuşmada milli bir terbiye programına yönelik ihtiyaca dikkat çekerek eğitimin eski devrin hurafelerinden arındırılması gerektiğine dikkat çekti.⁵⁰¹

Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, başarılı bir şekilde uygulanan milli bir eğitim politikasının milletin kurtuluşuna da katkı sağlayacağına inanıyorlardı. Bu da zaman içinde yozlaşmış, çağa ayak uyduramamış medreseleri ortadan kaldırıp, ilim ve fen ışığında eğitim veren okullarla yapılabilirdi. Eğitime yönelik ilk önemli adımlardan olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924) bu düşüncenin ürünüydü. Söz konusu kanunla Şer'îye ve Evkaf Vekaleti ya da çeşitli vakıflar tarafından idare edilen tüm medrese ve mektepler, azınlık okulları Maarif Vekaleti'ne bağlandı. Aynı kanunla, Maarif Vekaleti'nin yüksek din uzmanı yetiştirmek üzere Darülfünun kapsamında İlahiyat Fakültesi; diğer din görevlilerinin yetiştirilmesi için de gerekli okulları açması karara bağlandı.⁵⁰² Böylece medreselerin yerini İstanbul Darülfünun'a bağlı İlahiyat Fakültesi, diğer taşra medreselerinin yerini de imam-hatip mektepleri alacaktı. Sistem, 1924 tarihinde 29 okulla uygulamaya geçti. Okulların sayısı 1925'te 26'ya, 1926'da 20'ye, 1928-1930 yılları arasında ise 2'ye düştü. 1930 yılında da tamamen kapatıldı.⁵⁰³ 1933 yılında da Darülfünun bünyesindeki İlahiyat Fakültesi kapanan okullar arasına girdi.

İlahiyat Fakültesi ve diğer imam-hatip okullarının kapatılması tartışmalı bir konudur. Bir görüşe göre Cumhuriyet devriyle beraber Türkiye'de yeni iş sahaları ortaya çıkmış; dolayısıyla da genç nüfus bu alanlara yönelmiştir. Gençlerin tıp, fen, hukuk gibi

⁵⁰⁰Akyüz, 2007, **a.g.k.**, 267-268.

⁵⁰¹İ. Parmaksızoğlu (1966) *Türkiye'de din eğitimi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, s. 23.

⁵⁰²Parmaksızoğlu, 1966, **a.g.k.**, s. 24.

⁵⁰³Parmaksızoğlu, 1966, **a.g.k.**, 25.

alanları tercih etmesi yeterli öğrencisi bulunmayan İlahiyat Fakültesi ve diğer imam-hatip okullarının kapatılmasına sebep olmuştur.⁵⁰⁴ Diğer görüşe göreyse aslında İlahiyat Fakültesi ve imam-hatip okullarını tercih edenler hiç de az değildi. Fakat Danıştay kararıyla din görevliliğinin devlet memurluğundan çıkarılması bu okullarda okuyan gençlerde gelecek kaygısı yaratmıştı. Dolayısıyla da farklı alanlara yönelmek zorunda kaldılar.⁵⁰⁵

Aslında Tevhid-i Tedrisat Kanunu esas itibariyle Türkiye'nin ihtiyacı olan hükümleri getirmişti. Din adamı ve din bilgini yetiştirme işini Millî Eğitim Bakanlığı'nın sorumluluğuna vermek memleketteki dini hayatın düzenlenmesi için gerekliydi. Aynı biçimde İlahiyat Fakültesi'nin açılması da Türkiye'nin modernleşme aşaması halka açıklayacak ve benimsetecek din adamlarının yetiştirilmesi için faydalıydı. Ne var ki bu girişim, din hizmetlerine olan ilginin azalmasıyla beraber yarıda kaldı. 1939'da da din dersleri tamamen kaldırıldı ve din eğitiminin verilmesi meselesi sadece ailelere bırakılmış oldu.⁵⁰⁶

Türkiye'nin çok partili hayata geçtiği yıllarda din eğitimi meselesi yeniden gündeme geldi. O dönem kurulan bazı siyasi partilerin programlarında din eğitimi konusuna yer vermeleri ve muhafazakâr yayın organlarının konuyu ele almaları neticesinde bir kamuoyu oluştu. Dolayısıyla konu, 1947 yılında Cumhuriyet Halk Partisi'nin 7. Kurultayı'nda din ve laiklik tartışmalarının içerisinde iktidarın da gündemine girdi. Bu kurultayda din görevlisi yetiştirmek amacıyla ilahiyat fakültesinin ve imam hatip kurlarının açılmasına, okullara din dersi konulmasına dair bazı kararlar alındı. Böylece Türkiye'de din eğitiminin yeniden canlandığı bir dönem başlamış oldu.

3.5.3.1. İlkokullarda ve ortaokullarda din derslerinin okutulması meselesi

1947 yılında alınan kararlardan sonra okutulacak ders kitabının hazır olmaması sebebiyle ancak 1948 yılında ve program dışı olarak din eğitimine başlandı. Bu uygulamaya göre çocuğunun din dersi görmesini isteyen veliler, isteklerini bir dilekçeyle bildirerek çocuklarının normal ders saati bitiminden sonraki bir vakitte din dersinden yararlanmasını sağlayabileceklerdi. Diğer bir deyişle, ilkokullardaki din dersleri seçmeli olacaktı. Bu durum elbette tepkisiz kalmadı. Sebülürreşad, görünürde din eğitimi

⁵⁰⁴T. Banguoğlu (19 Ocak 1949). Din öğretimi, imam hatip kursları ve din öğretimi. *Selamet*, sayı: 70, s.3.

⁵⁰⁵M. Öcal (1998). Cumhuriyet döneminde Türkiye'de din eğitimi ve öğretimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7, s.243.

⁵⁰⁶Parmaksızoğlu, 1966, **a.g.k.**, 26.

özgürlüğü olan bu gelişmenin gerçekte din düşmanlığının bir parçası olduğu söylemişti. Derginin görüşüne göre dersin program dışında okutulması zaten günlük ders programı sırasında yorulmuş öğrencilere ekstra bir görev yüklemek demektir. Öte yandan İslam ülkesinde yaşayan Müslüman bir milletin okullarda çocuğuna din dersi verilmesini istememesi pek mümkün değildi. Kısacası bu derslerin seçmeli olarak okutulması dergiye göre anlamsızdı ve bu şartlar altında tüm dünyaca tanınmış olan Türk ahlak ve seciyesinin muhafazası ve takviyesine imkân olmadığı açıktı.⁵⁰⁷

Selamet, din derslerinin geri gelmesini yirmi beş yıllık bir hasretin bitişi olarak nitelendirmişti.⁵⁰⁸ Dergiye göre, ilkokullarda din derslerinin kabul edilmesi iktidar için büyük bir başarıydı. Ne var ki karardan daha önemli olan şey uygulamaydı. 20 küsur senedir dinin ihmal edilmesinden dolayı dini eğitim konusunda yetişmiş eleman sıkıntısı vardı. Bu nedenle çocukların ahlaki yapısını sağlamlayacak bu kıymetli dersin işin ehline teslim edilmesi her zamankinden daha zor ve önemliydi. Öte yandan din dersleri seçmeli şekilde bırakılarak bu derslere üvey evlat muamelesi yapılmaması yönünde de görüş bildirmişti.⁵⁰⁹ Dergi bu eleştirilerin yanı sıra din eğitimi konusundaki tereddütlü yaklaşımları sakinleştirmeye yönelik bir duruş benimsedi. Derginin sahibi ve başyazarı Ömer Rıza Doğrul 12 Mart 1948 tarihli yazısında din eğitiminin geri gelmesiyle birlikte skolastik düşüncenin de canlanmasından korkanlara cevap niteliğinde bir yazı kaleme aldı. Doğrul bu yazıda, İslam aleminin yeni bir kalkınma yaşadığı bir devirde İslam bilgileri arasında skolastik düşüncenin yer bulmasının pek de mümkün olmadığını söylemişti. Sözlerinin devamında Diyanet İşleri Başkanlığı'na olan güvenini belirten yazar, dönemin Diyanet İşleri Başkanı olan Ahmet Hamdi Akseki'nin din konusundaki bilimsel temelli tutumunu örnek olarak göstermişti. Doğrul'a göre endişeye gerek yoktu, skolastik devir geri gelmemek üzere kapanmıştı.⁵¹⁰

Din dersleriyle ilgili olarak hoşla gitmeyen bir diğer husus ise din dersleri kapsamında okutulan ders kitapları olmuştu. Din dersi kitapları konusunda muhafazakâr basın sessiz kalmamıştı. Sebilürreşad'a göre din dersi diye okutulan kitabın bir ucu tekelere diğer ucu modern maneviyata dayanıyor, aynı zamanda da kitap tarikatçılık ve hurafeperestlik içeriyordu. Dergiye göre bu girişimin de devletçe yapılan diğer birtakım

⁵⁰⁷(Haziran 1948). Din ve ahlak dersleri. *Sebilürreşad*, sayı: 5, s. 75.

⁵⁰⁸Ö.R. Doğrul (30 Nisan 1948). Yirmi beş yıllık hasretten sonra. *Selamet*, 50, s. 2

⁵⁰⁹Din öğretimi ve din müesseseleri hakkında (5 Mart 1948). *Selamet*, 42, s.6-7.

⁵¹⁰Ö. R. Doğrul (12 Mart 1948). Skolastik devir ebediyen kapanmıştır, *Selamet*, 48, s.1.

girişimler gibi aceleye getirilmiş olduğu besbelliydi.⁵¹¹ Ehli Sünnet dergisinde Abdürrahim Zapsu, “Millî Eğitim Bakanlığı’na Açık Mektup” yazısında okulda din kitabı diye okutulan eserin her türlü sakat fikri bünyesinde barındırdığını ve o sakat fikirleri bir bir tespit edip göstermenin görevleri olduğunu dile getirmişti. Zapsu’ya göre, söz konusu kitap inkılabın ruhuna da zıttı. Çünkü inkılabın amacı memleketteki hurafeleri ortadan kaldırmaktı. Oysa bu kitap tekke hurafeleriyle doluydu.⁵¹²

Büyük Doğu dergisine göre müfredatta kullanılan ders kitabı ısmarlama bir kitaptı. Okutulan bilgilerin gerçekle alakası yoktu. Dergiye göre din dersi adı altında din düşmanlığı yapıyordu.⁵¹³ Kendi dergisi Ehli Sünnet’in yanı sıra zaman zaman Büyük Doğu dergisine de yazı yazan Abdürrahim Zapsu, din derslerinin içeriklerinin yanı sıra dersi veren öğretmenlerin de işin ehli olmadığını belirtmişti. Zapsu’nun yazısında öne çıkan detaylar şöyleydi:

İlk mekteplerdeki din derslerinin hali ise büsbütün feci... Dini, bilhassa genç ve hiçbir dini inceliğe aşina olmayan öğretmenler elinde büsbütün başka türlü göstermek istiyorlar. Bu tarzda öğretmenlerden birinin Antalya’da bir mektepte talebesine “Namazdan ne çıkar? Allah ona muhtaç mıdır? Siz fakirlere iyilik etmeye bakın” diyecek kadar din adı altında dinsizlik dersi vermeye kalktığını duymayan kalmamıştır. Biz ne istedik, ne verdiler?⁵¹⁴

Tüm bu tartışmaların arasında 1949’un sonunda din dersleri okul programına dahil edilmesi kararı alındı. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki tarafından yazılan yeni kitabın da okutulmaya başlanmasıyla din eğitimindeki sorunlar kısmen halledildi. Dönemin muhafazakâr basını da kendilerince bu eğitim sürecine destek oldular. Sebilürreşad’ın başyazarı Eşref Edip “İlkokullardaki Çocuklara Mahsus Din Kitabı” isimli çalışmasıyla; Müslüman Sesi başyazarı M. Lütfullah Baydoğan, dergisinin “Müslüman Çocuklara Yönelik Din ve Ahlak Dersleri” köşesinde paylaştığı temel dini bilgilerle kaynak sıkıntısı konusunda üzerine düşeni yapmaya çalıştı.

Din derslerinin ders programının içine alınması kararının uygulanması Demokrat Parti dönemine denk geldi. Bu gelişme bazı kimselerce din derslerinin mecburi hale getirilmesiyle eş tutulmuştu. Bu görüşe göre, laik bir devlette din derslerinin programa alınması laikliğin çiğnenmesi anlamına geliyordu. Ulus gazetesinde Nurettin Aktam konuyu eleştiren bir yazı kaleme almış ve laikliğin çiğnenmesine tepki göstermişti. Artam, laikliğin din düşmanlığı olmadığını fakat laik bir devletin dindarlığa olduğu kadar

⁵¹¹Va Nu- K.N. Duru (10 Mayıs 1948). Müslüman çocuğun kştabı hakkında tenkitler

⁵¹²A. Zapsu (15 Mayıs 1948). Eğitim bakanlığına dördüncü açık mektup, Ehli Sünnet, 36, s. 12.

⁵¹³(11 Mart 1949). Din ders. *Büyük Doğu*, sayı: 1, s. 1.

⁵¹⁴A. Zapsu (18 Kasım 1949). Ne bekledik ne verdiler? Ne istedik ne aldık? *Büyük Doğu*, sayı: 6, s. 8.

dinsizliğe de saygılı olması gerektiğini söyleyerek yapılacak en iyi şeyin vatandaşları vicdanlarıyla baş başa bırakmak olduğunu belirtmişti. Sebilürreşad bu yazıyı sayfalarına taşımış ve Artam’a şöyle cevap vermişti:

Evvela şunu söyleyelim ki laikliğin bu memlekette dört başı mamur bir tatbikini maalesef son zamana kadar görmedik. Fakat dinsizliğin -laiklik icabı olarak- her türlü müsamahayı gördüğünü inkâr etmek insafsızlık olur.

... Laiklik ölçünüze göre laik olduğunu ikrar ve iddia edip durmuş bulunan bir hükümetin daha evvel din kitabı yazdırmasını, okullarda öğretmenlerine emirler vermesini, imam hatip kursları veya okulları açmasını vesaireyi ne diye laikliğe aykırı bulmuyorsunuz da şimdiki okullardaki ihtiyari din derslerinin ders programı arasına alınması kararı karşısında şaşıyorsunuz? Yoksa bu, Halk Partisi iktidarında yapılmadığı için mi size acayip geliyor?⁵¹⁵

Din derslerinin okul programına eklenmesine yönelik olumsuz görüş bildirenlere bir cevap da Müslüman Sesi’nden gelmişti. Dergi, bazı kimselerin din dersi almak istemeyenlerin sayısının daha fazla olduğunu söyleyerek bir manipülasyon yaratmaya çalıştıklarını iddia etmişti. Bu manipülasyonu yaratanların içinde profesörlerin ve aydın insanların da olduğunu dile getiren Müslüman Sesi, bu nevi sakat düşünceleri ileri sürenlerin mutlaka bir gün millet karşısında mahcup duruma düşeceğini ifade etti.⁵¹⁶

25.10.1951’de alınan bir kararla din dersi, Köy Enstitülerine ve öğretmen okullarına da eklendi. 1953 yılında toplanan V. Milli Eğitim Şurası’nda din eğitiminin çocuk merkezli olarak, onların ruhuna uygun şekilde tadil edilmesi ve dogmatik olmaktan sakınılması önerilmişti. Burada yapılan tartışmalar sonraki dönemin din derslerinin ve din dersi kitaplarının şekillenmesine de yardımcı oldu.⁵¹⁷

1956’da din dersleri ortaokul programına da eklendi. 19.09.1956 tarihinde açıklanan kararla resmi ortaokullar ve buna denk gelen diğer okullarda din dersi okutulmasına karar verildi. Okutulacak derslerin amacı ise “İslamlığın iman, ibadet ve ahlaka müteallik esaslarının öğretilmesi” şeklinde ifade edildi. Belirlenen müfredatta Allah ve Peygamber sevgisi, iman ve İslamın şartları, İslam ahlakı, İslamiyet’in yeniliklere olan yaklaşımı gibi konular yer aldı. Çocuklarına bu dersin verilmesini istemeyen ailelerin, dilekçe vererek çocuklarının din dersinden muaf olmalarını istemeleri mümkündü.⁵¹⁸

⁵¹⁵M. Ak (Ekim 1950). Mecburi din öğretimi laikliğe aykırı mıdır? *Sebilürreşad*, sayı: 89, s. 222.

⁵¹⁶(15 Aralık 1950). Din dersleri etrafında. *Müslüman Sesi*, sayı: 35, s. 7

⁵¹⁷N. Altaş (2002). Türkiye’de örgün öğretimde dinin yeri. *Marife Dergisi*, sayı: 1, s. 222.

⁵¹⁸(17 Eylül 1956). *Maarif Vekaleti Tebliğler Dergisi*, s.1.

11-12 yaş seviyesindeki çocukların sadece ailenin verdiği din eğitimi almalarından dolayı bir sıkıntı oluştuğunu düşünen Din Yolu, bu sıkıntının giderilmesinden oldukça memnun olmuştu.⁵¹⁹ Müfredat programına göre kitap yazılmasının oldukça uzun zaman alacağını söyleyen dergi, süreci hızlandırmak adına o zamana dek “Gençlere Din Bilgisi” bölümünde paylaşılan bilgilerin bundan böyle Maarif Vekaleti tarafından yayınlanan müfredatı takip edeceğini bildirdi. Şayet Maarif Vekaleti de uygun görürse bu yazılar toplanıp bir kitap haline getirilebilirdi.⁵²⁰ Daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan farklı bir kitap kullanılsa da Din Yolu dergisi bu sözünü tutarak Ragıp Akyavaş tarafından yazılan bölümde müfredatı takip etmeye devam etti.

Din eğitimi meselesinde çok partili hayata geçişte en önemli gelişme din eğitiminin yeniden sağlanmasıydı. Başlangıçta din ve vicdan hürriyetinin bir gerekliliğin sağlanması çerçevesinde başlayan eleştiriler, talebin karşılanmasından sonra yerini din derslerinin içeriği, ders saatlerinin yetersizliği, bu derslere girecek öğretmenin nitelikleri gibi daha başka konulara bıraktı. Ne var ki o dönemde yaşanan Arap-İsrail Savaşı, komünizm ve Siyonizm tehlikesi gibi meseleler daha önemli görüldüğünden basındaki haberler bu alanda yoğunlaştı.

3.5.3.2. İmam-Hatip ihtiyacının karşılanması

10 Şubat 1948 tarihinde toplanan Cumhuriyet Halk Partisi’nin meclis grubu, Başbakan Hasan Saka’nın teklifi üzerine din eğitimini konuşmak üzere ayrı bir komisyon kurulmasına karar vermişti. Bu komisyondan çıkan kararlardan biri de imamlık ve hatiplik gibi din hizmetlerini yapacak elemanlar yetiştirilmesi olmuştu. Raporda bu elemanları yetiştirecek okullar açılması teklif edilmesine rağmen, parti grubunda yapılan müzakereler neticesinde Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı kurs açılması kararı alındı.⁵²¹ Her ne kadar Fatih Gökmen, Sinan Tekelioğlu, Ali Rıza Arı gibi milletvekilleri kursların Diyanet İşleri Bakanlığı’na devredilmesi için girişimlerde bulunsa da netice itibarıyla kurslar, Şubat 1949’da Millî Eğitim Bakanlığı tarafından açıldı.⁵²² İlk olarak Afyon, Ankara, İzmir, İstanbul, Isparta, Kayseri, Kastamonu, Seyhan, Trabzon ve Urfa’da açılan

⁵¹⁹(15 Eylül 1956). Ortaokullarda din dersleri. *Din Yolu*, sayı: 21, s. 1.

⁵²⁰(15 Ekim 1956). Ortaokullarda din dersleri *Din Yolu*, sayı: 23, s. 1.

⁵²¹H. Ayhan, 2004, **a.g.k.**, 184.

⁵²²(13 Şubat 1948). Tarihi bir tahrir. *Selamet*, sayı: 39, s. 7.

kurslara; 18 yaşını bitirmiş ve en az ortaokul mezunu veya onun dengi bir okuldan mezun olanlar kabul edildi. Kabul edilen öğrenciler 10 ay süre ile eğitim alacaktı.⁵²³

Okul yerine kurs açılması kararı Sebilürreşad tarafından hoş karşılanmamıştı. Sebilürreşad'a göre imam hatiplerin açılmasına mâni olamayacağını anlayan iktidar bir oyun düzenlemiş ve imam hatiplerin açılması yönünde göstermelik bir karar almıştı. Yazara göre bu yüzden Milli Eğitim komisyonundan birinin verdiği takrirle okul projesi bertaraf edilmiş ve bunun yerine kurs açılması kararı alınmıştı. Dergiye göre buradaki asıl maksat imam hatip yetiştiren kurumlar açılrsa bile bu kurumlardan imam hatip yetişmesine engel olmaktı. Sebilürreşad bu gelişmelerden yola çıkarak en başta verilen hükmün samimiyezsiz olduğu düşüncesini okuruyla paylaşmıştı.⁵²⁴

Sebilürreşad'ın diğer yazarlarından M. Raif Ogan imam hatiplerin açılışını kötünün iyisi bir gelişme olarak değerlendirdi. Her şeye rağmen M. Raif Ogan'ın ümitli olduğu kursların açılışını duyurduğu yazısındaki şu sözlerinden anlaşılmaktaydı: "...kursların tedris müddeti azdır, ders müfredatı zayıftır, ihtiyacı tamamıyla karşılamaktan uzaktır. Ama, ne de olsa hayırlı bir başlangıçtır ve zamanla kemale ulaşacağı umulmaktadır."⁵²⁵

Kursların açılmasından birkaç gün sonra Selamet dergisi, yayınladığı bir yazıda kursların yetersizliğine dikkat çekmişti ve bu işin bir an evvel ciddiyetle ele alınması gerektiğini söylemişti. Selamet, imamın bir makine gibi mihraba geçip yatıp kalkan biri olmadığını; hatibin de eline verilen kağıttaki bilgileri okuyuveren bir kimseden ibaret olmadığını söyleyerek eleştirisine şöyle devam etmişti:

İmam, cemaatin ruhani önderidir. İbadet sırasında mihraba geçtiği zaman cemaatin birliği onun ruhunda düğümlenir. Cemiyet vicdanının uyanıklığını ve birliğini ifade eden ibadet bu sayede manasını ve mahiyetini gerçekleştirmiş olur. Beş aylık bir dini tahsil görmüş orta mektep mezunu bir çocuğun bu hedefi gerçekleştirebileceğine inanmak için çok safdil olmak icap etmez mi?⁵²⁶

Müslüman Sesi dergisinin imam hatip kurslarıyla olan bağı diğer yayın organlarından farklıydı. Çünkü derginin başyazarı olan M. Lütfullah Baydoğan imam-hatip kurslarında ders vermek üzere görevlendirilen isimlerdendi. Dergi okuyucunun da talebiyle imam hatip kurslarında verilen derslerin özetlerini yayınlarak olumlu bir

⁵²³(27 Nisan 1950). İmam hatip kursları. *Müslüman Sesi*, sayı: 27, s. 16.

⁵²⁴Eşref Edib (Haziran 1948). Onlar için hidayet kapıları kapalıdır. *Sebilürreşad*, sayı: 3, s.34-35.

⁵²⁵M.R. Ogan (Şubat 1949). İmam hatip kurslarında ilahiyat fakültesinde. *Sebilürreşad*, sayı: 30, s.71.

⁵²⁶(16 Şubat 1949). İmam ve Hatip Kursları hakkında. *Selamet*, sayı: 74, s.3.

kamuoyu yaratılmasına da katkı sağlamıştı.⁵²⁷ Dolayısıyla Müslüman Sesi, kursların açılışını duyururken de diğer süreli yayınlara göre daha ılımlı olan şu ifadeleri kullanmıştı:

Dini dünya işlerinden ayırmak ve hurafattan kurtarmak için 25 yıl önce verdiğimiz güzel karar, kısa bir zaman sonra yanlış anlaşıldı ve bu yüzden din, gitgide lüzumsuz bir meta haline geldi. ...bu dalalet devri daha 20 sene sürseydi cenazelerimizi yıkayacak, namazımızı kıldırarak imam bulamayacak belki de mabetlerimizi kapayacak duruma düşecektik. Bereket versin ki tuttuğumuz yolun karanlık olduğunu sezdik ve bu yolu bırakarak ışık yolunu tuttuk. Dün imam ve hatip kursları açıldı.⁵²⁸

Ehli Sünnet ilk aşamada imam hatip kurslarının açılışını hayırlı bulmuştu. Hatta bir yazısında insan ruhunun en önemli gıdalarından olan dine çeyrek yüzyıldır muhtaç kalındığını ve bu kararın uygulamaya geçmesinin sabırsızlıkla beklendiğini ifade eden destekleyici bir tavır takınmıştı.⁵²⁹ Ancak imam hatip kurslarının açılmasından sonra Ehli Sünnet daha eleştirel bir tavra bürünmüştü. Bu tavır değişikliğine neden olan olaylardan bir tanesi dergi sayfalarına şöyle yansdı:

Bir toplantıda idik. Tevcihi Cihat (din görevlilerinin atanmasından sorumlu birim) azasından birisi şöyle bir hadise anlattı:

İmam hatip kursundan mezun olacak bir zat, komisyonumuza müracaat etti. Münhal bulunan bir imamlık istedi. Elimizdeki nizamnameye göre eda ve sadasını kontrol etmek için bir aşrı şerif (Kur'an-ı Kerim'in herhangi bir yerinden on satırlık ayet) okunması teklif edildi. Maalesef Kur'an-ı Kerim okumayı bilmiyorum deyince bütün komisyon hayretler içinde kaldı. ...FACİA: İslam mabedinde imam olacak bir kimse bir aşr okuyamıyor ve Fatiha bilmiyor.⁵³⁰

Ehli Sünnet'in tenkit ettiği diğer bir mesele ise Kuran-ı Kerim'in orijinal dilinde okutulmasına engel olunmasıydı. Ona göre, Tek Parti dönemi boyunca Kur'an-ı Kerim okutan kimseler kokain ve eroin satan beşeriyet düşmanlarıyla bir tutulmuştu. Bunun yanı sıra İncil'in ve Tevrat'ın dili olan İbranice ve Latince herhangi bir kısıtlama olmaksızın okutuluyordu. Hatta yabancı liselerde Latince zorunlu ders olarak gösterilmekteydi ve burada okuyan Türk-Müslüman çocukların bu derslere katılmalarına herhangi bir yasak yoktu. Dahası, bu diller kilise lisanı olduğu halde dil öğrenme maksadıyla söz konusu dersler teşvik ediliyordu. Diğer bir deyişle İslamiyet dışındaki dinlerin din dersleri

⁵²⁷M. L. Baydoğan (17 Mayıs 1949). Müslüman çocuklarına din ve ahlak dersleri. *Müslüman Sesi*, sayı: 10, s. 8.; M. L. Baydoğan (8 Haziran 1949). Müslüman çocuklarına sualli cevaplı din dersleri. *Müslüman Sesi*, sayı: 11, s. 8.

⁵²⁸(10 Şubat). Karanlıktan ışığa doğru. *Müslüman Sesi*, sayı: 5, s.1.

⁵²⁹A. Akkul (15 Mayıs 1948). İmam ve hatip okullarının açılmasını bekliyoruz. *Ehli Sünnet*, sayı: 36, s. 13.

⁵³⁰(1 Ekim 1949). İmam hatip kurslarının feci neticesi. *Ehli Sünnet*, sayı: 69, s. 2.

herhangi kanuna takılmıyordu. Zapsu, bu manzara karşısında oldukça ümitsiz olduğunu dile getirip, din ve vicdan hürriyetinin tam olarak sağlanmasının çok zor olduğunu söylemişti. Yazara göre bunun başka bir nedeni de yaşanan baskı devrinde herkesin ürkütülmesi ve sindirilmesi idi. Öte yandan bu baskı döneminde birçok alim ve bilginler kaybolmuştu, yerine yeni isimler de yetiştirilmemişti. Cumhuriyet Halk Partisi din eğitimi samimi bir şekilde ele almamış, imam hatip kurslarını açarken kukla müesseseler oluşturma ve halkı avlama amacı gütmüştü.⁵³¹

1950 sonrası Demokrat Parti iktidarıyla birlikte din görevlilerinin okullar tarafından yetiştirilmesini isteyen milletvekillerinin, basın ve toplumun da ortak isteği neticesinde İmam-Hatip Okulları tekrar açılmıştı. 13.10. 1950 tarih ve 601 sayılı komisyon kararı ile dört yıllık okullar olarak öğrenime başladılar. Başlangıçta Adana, Ankara, Isparta, İstanbul, Kayseri, Konya ve Maraş'ta açılan imam hatip okullarının sayısı giderek arttı. 1954-1955 ders yılında ilk mezunlarını veren okullara üç yıllık ikinci devre de eklendi. Sonuç olarak her iki kısmıyla yedi yıllık bir süreci kapsayan imam-hatip okulları Türk eğitim tarihindeki yerini almış oldu.⁵³²

İmam hatip okullarının ve öğrencilerinin sayısı arttıkça bu okullarla ilgili olarak başka problemler de dile gelmeye başladı. Bu problemlerden en önemlisi maddi yetersizlik konusuydu. Örneğin Sebilürreşad'ın yaptığı bir habere göre imam hatip öğrencileri fakirlik içindeydi. Gıda yetersizliğinden dolayı yarısından fazlasının ciğerleri zayıftı. Bu zorluğun aşılması için İmam Hatip Okulları Yardım Derneği ismiyle faaliyet gösteren bir kuruluş fitre ve zekatların imam hatip öğrencilerine verilmesi, daha iyi koşullarda barınacakları yurtların temini için de Kızılay'dan yardım istenmesi gibi önerilerde bulunmuştu. Bu önerileri sayfalarına taşıyan Sebilürreşad, buna ek olarak zengin Müslümanları da yardım etmeye davet etmişti.⁵³³

Serdengeçti dergisine göre Demokrat Parti imam hatip okullarının sayısını arttırarak din eğitiminin sağlanmasına önemli bir katkı sağlamıştı. Ne var ki bu meseleyi etkin bir biçimde halledememişti. Söz gelimi, aradan yıllar geçmesine rağmen imam hatip öğrencilerinin barınma sorunu bir türlü çözülememişti. Bu yüzden öğrenciler çok kötü ve sağlıksız koşullarda barınmak zorunda kalıyorlardı. Yeme içme sorunları da hala çözümsüz meseleler arasındaydı. Ayrıca bu okulları bitirdiklerinde devam edecekleri bir

⁵³¹A. Zapsu (Aralık 1951). Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve İmam hatip mektepleri-I. *Ehli Sünnet*, sayı: 105, s.5.

⁵³²Ayhan, a.g.k., 2004, 192.

⁵³³A. K. Aksüt (Kasım 1957). İmam hatip mektepleri. *Sebilürreşad*, sayı: 257, s.106-107.

yüksek öğretim kurumu da yoktu.⁵³⁴ Kısacası imam hatip öğrencileri istikbalsiz durumdaydı.⁵³⁵

Bu problemler alt alta dizildiğinde genel kanaat imam hatip okullarının üvey evlat muamelesi gördüğü şeklindeydi. İmam hatipleri kendi kaderine bırakma politikası derhal terk edilmeliydi. Zira bu okullar Türk milliyetçiliğinin teminatı ve komünizmin Türkiye sınırları dışında tutulmasını sağlayan önemli bir araçtı.⁵³⁶

İmam hatip okulları konusundaki iyileştirme meclis içindeki ve dışındaki taleplerin de etkisiyle 1960'lardan sonra da devam etti. Bu imam hatip okullarından mezun olanlar, 1959'un sonunda açılmasına karar verilen Yüksek İslam Enstitüleri'nde eğitimlerine devam ederek Türkiye'nin dini ve kültürel hayatında etkili olmaya başladılar.

3.5.3.3. *Ankara İlahiyat Fakültesi'nin açılışı*

Bir ilahiyat fakültesi açılması fikri din eğitiminin diğer basamaklarıyla ilgili malum kararların alındığı 7. Kurultay'da gündeme gelen bir başka konuydu. Bu kurultaydan yaklaşık iki yıl sonra meclise gelen tasarı, 4 Haziran 1949 yılında kanunlaştırıldı. Böylece 1 dekan, 8 profesör, 15 doçent ve 29 asistandan oluşan Ankara İlahiyat Fakültesi kurulmuş oldu.⁵³⁷

Ankara İlahiyat Fakültesi'nin misyonu ise yine fakülte tarafından çıkarılan dergide şu biçimde ifade edilmişti:

1949'da hükümet merkezinde yeniden kurulan bu fakülte, elbette büyük inkılaplar geçirmiş olan memleketimizin ihtiyaçlarını karşılamak, zamanımızın gerektirdiği ilerlemelere göre öğretimini ayarlamak zorunda idi. Fakültemiz bu anlayış içinde, bir yandan büyük bir çoğunluğu Müslüman olan milletimizin muhtaç olduğu din adamlarını yetiştirmek, öbür yandan da İslam tefekkürünün bugünkü ilim karşısında gelişmesine hizmet etmek gibi ikili bir gayeyi gerçekleştirmek istegindedir.⁵³⁸

Fakülte bu vizyon doğrultusunda, o zamana kadar kurulmuş ilahiyat fakültelerinden farklı olarak fıkıh, hadis, kelam gibi İslami ilimlerin yanı sıra modern ilmin mantık, felsefe, din psikolojisi, din psikolojisi gibi dallarını da içeren bir programla

⁵³⁴O dönem İlahiyat Fakültesi'ne sadece normal liselerden mezun olanlar kabul edilmekteydi.

⁵³⁵(Mart 1957). Çıkamaz sokak: imam hatip okullarının hali, istikbali? *Serdengeçti*, sayı: 23, s. 6-7.

⁵³⁶İ. Mühürdaroglu (17 Ocak 1958). İmam hatip okulları üvey evlat muamelesi görmemeli. *Hakkaniyet*, sayı: 18, s. 1.

⁵³⁷Ş. Sitembölükbaşı (1995). *Türkiye'de İslam'ın yeniden inkişafı (1950-1960)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 91.

⁵³⁸(1952). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, s. 1.

eğitim öğretime başlamıştı. Bu program hazırlanırken dinî ve modern ilimlerin birbiriyle ahenkli olmasına dikkat edilmişti.⁵³⁹ 21 Kasım 1949'da eğitim öğretime başlayan fakültenin ders programında dikkati çeken dersler şöyleydi: Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca, Almanca, sosyoloji, mantık ve ilimler felsefesi, İslam dini ve mezhepler tarihi, İslam sanatı tarihi, mukayeseli dinler tarihi.⁵⁴⁰

Süreci en baştan beri yakından takip eden muhafazakâr basın, ilahiyat fakültesinin nasıl ve hangi bünyede kurulacağına ilişkin fikirleri de paylaşmaya başlamışlardı. Selamet dergisi bu konuda eski İlahiyat Fakültesi mezunlarından oluşan bir aydın grubun görüşlerine başvurmuştu. Görüşüne başvurulmuş isimlerden olan Kâmil Miras, fakültenin açılmasında ilk adımın yanlış atıldığı düşüncesindeydi. Bu yanlışlık ise okulun Eğitim Bakanlığı bünyesinde oluşuydu. Zamanında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Eğitim Bakanlığı çatısı altında toplanan askeri okullar, ziraat ve baytar okulları gibi birtakım okullar bu çatıdan ayrılıp ilgili bakanlığa bağlanabiliyorsa din eğitimi işi de Diyanet İşleri Bakanlığı'na terk edilmeliydi. Bir an evvel din eğitimi meselesi ilgili kuruma bırakılmalı, bunun laikliğe aykırı olduğu düşüncesinden vazgeçilmeliydi.

Eski İlahiyat Fakültesi'nin profesörlerinden olan Hüseyin Avni Efendi meseleye toplumsal açıdan yaklaşmıştı. Hüseyin Avni Efendi'nin yeni kurulacak olan ilahiyat fakültesinden beklentisi din eğitiminin kesintiye uğradığı yıllarda dini ve ahlaki hayatta meydana gelmiş olan çöküntüyü giderip dini kültürü ve ahlaki yükseltecek ilim adamları yetiştirmesiydi. Bunun sağlanması için okul müfredatına bütün dünya dinlerinin mukayeseli bir biçimde dahil edilmesi yararlı olabileceğini düşünüyordu. Avni Efendi'ye göre bu sayede tüm dinler incelenir ve İslam dininin üstünlüğü kendiliğinde ortaya çıkardı. Öte yandan başlangıç aşamasında ilk ilahiyat fakültesinin İstanbul'da kurulması daha iyi olurdu. Çünkü önemli kütüphaneler ve camiler bu kentteydi.

Türkiye'de felsefe ve psikoloji biliminin önde gelen isimlerinden Mustafa Şekip Tunç'un fikirleri yenilik ekseninde şekillenmişti. Kurulacak fakültenin ders sistemi, profesörleri ve öğrencileri tamamen yeni esaslara göre hazırlanmalıydı. Tunç, Selamet dergisindeki beyanatında şöyle diyordu: "Eskilerden hayır beklemezsiniz. Hepsi ihtiyarlamışlardır. Bugünkü din telakkisi eskisine nazaran çok başkadır. Bugün her

⁵³⁹Sitembölükbaşı, 1995, a.g.k., 93

⁵⁴⁰Ayhan, 2004, a.g.k., 244.

adımımıza, hareketlerimize karışan (bir) din değil, ahlaki ve vicdani (bir) din istiyoruz.”⁵⁴¹

Abdurrahim Zapsu, açılacak olan ilahiyat fakültesinin daha evvel açılmış olan ilahiyat fakültelerinden ayrı bir özelliğe sahip olduğuna dikkat çekmişti. Eski dönemde faaliyet gösteren ilahiyat fakültelerine giren öğrenciler Arapça ve Farsça ağırlıklı İslam ilimlerinde önemli bir temele sahip bulunarak yüksek eğitime başlamışlardı. Ne var ki yeni kurulacak ilahiyat fakültesine girecek öğrenciler din eğitimi boşluğu olan bir döneme denk geldiklerinden dolayı bu temelden yoksunlardı. Bu ayrıntıya dikkat edilmesi son derece önemliydi. Zapsu’nun görüşüne göre fakültede eğitime başlayacak öğrencilerin bir temel kazanmaları adına bir ya da iki yıllık hazırlık sınıfları olmalıydı. Bu hazırlık sınıflarında Arapça ve Farsçanın yanında temel İslami ilimler de başlangıç düzeyinde öğretilmeliydi.⁵⁴²

O günlerde Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki de ilahiyat fakültesinin kurulmasıyla ilgili basına beyanat vermişti. Bu açıklama *Selamet* ve *Sebilürreşad* dergilerinde de yer almıştı. *Selamet* dergisi, Akseki’nin konuşmasındaki fakültenin kuruluş amacı, okutulacak dersler ve alınacak öğrencilerin vasıfları ile ilgili başlıkları öne çıkardı. Diyanet İşleri Başkanı’na göre fakültenin biricik amacı kudretli varızlar, müftüler ve yüksek din adamları yetiştirmek olmalıydı. Dolayısıyla, okula girecek öğrencinin İslam’ın ana kaynaklarını tetkik edebilecek düzeyde olması oldukça önemli bir detaydı. Bu bakımdan Arapça eğitim alması gerekiyordu. Orta okuldan sonra aldığı altı yıllık bir eğitim sırasında din ve dil dersi gördükten sonra fakülteye alınması en uygun yöntemdi. Akseki’ye göre temel şartları sağlayan kişiler en azından on yıllık bir süre için yaş sınırı olmaksızın fakülteye kabul edilmeliydi. Akseki konuşması sırasında okuldan mezun olan bir öğrencinin doğu dillerinin yanı sıra batı dillerini de bilecek düzeyde yetiştirilmesi gerektiğine de değinmişti.⁵⁴³ Bu husus, Akseki’nin din eğitimi meselesindeki çağdaş tavrının göstergelerinden biriydi.

Sebilürreşad, Ahmet Hamdi Akseki’nin konuşmasındaki şu hususlar üzerinde durdu: Kurulacak fakülte herhangi bir ilahiyat fakültesi değil İslam İlahiyat Fakültesi olmalıydı. Ülkenin ihtiyacı olan din görevlileri ve din uzmanları ancak İslam İlahiyat Fakültesi’nde yetişebilirdi. Fakültenin ders programı bu esasa göre düzenlenmezse

⁵⁴¹(25 Haziran 1948). İmam hatip kursları- İslam İlahiyat Fakültesi hakkında *Selamet*, sayı: 56, s.10-11.

⁵⁴²A. Zapsu (1 Temmuz 1948). İlahiyat fakültesinde neler okunmalıdır? *Ehli Sünnet*, sayı: 39, s. 9,16.

⁵⁴³ (12 Ağustos 1948). Bir ilahiyat fakültesi kurmak meselesi. *Selamet*, sayı: 63, s. 5.

açılacak olan fakülte bir İslam İlahiyat Fakültesi değil herhangi bir ilahiyat fakültesi olurdu. İhtiyacı karşılamayacak olan bir fakülte kurmak hem zaman kaybı hem de kendi kendimizi kandırmaktı.⁵⁴⁴

İlahiyat fakültesinin kurulması sürecinde İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da öne çıkan isimlerden olmuştu. Tasarı gündeme gelir gelmez, bu gelişmeye çok sevindiğini belirten Baltacıoğlu; ilahiyat fakültesi konusunu doğrudan doğruya kültürün bir devamı olarak görmüştü. Baltacıoğlu'na göre bir ilahiyat fakültesinin kurulmasının maksadı kesinlikle medreseyi diriltmek değil, tıpkı diğer fakültelerde olduğu gibi ilim yapmaktır.⁵⁴⁵

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun görüşüne göre Türkiye'deki din meselesi 1908 Devrimi'nden beri vardı ve bir türlü de çözümü mümkün olmamıştı. 1955 yılında yazdığı bir yazıda Ankara İlahiyat Fakültesi'nin de din meselesinin halledilmesi konusunda hiçbir etkisi olmadığını söylemişti. Baltacıoğlu'nun din sorununun halledilmesiyle ilgili olarak ortaya attığı fikir Ahmet Hamdi Akseki ile paraleldi. Yazar, Türkiye'nin İslam İlahiyat Fakültesi'ne ihtiyaç duyduğunu dile getirerek hem iktidara hem de muhalefete sert çıkmıştı. Çünkü izlenen ve izlenmekte olan politika din alanında önemli bir boşluk yaratmıştı. Yazara göre din alanındaki boşluğun toplumsal sahada bir tepki yaratmaması mümkün değildi. Üstelik bu tepki ahlak ve ekonomi gibi alanlarda meydana gelecek tepkilerden çok daha büyük ve korkunç olabilirdi. Eğer kişilerin din vicdanı boş bırakılırsa o boşluğa dine benzeyen fakat özünde dinle alakası olmayan yoz duyguların girmesi işten bile değildi. Buna mahal vermemek için din meselesini ciddiyle ele almak gerekliydi.

Yazının devamında Ankara İlahiyat Fakültesi dahil olmak üzere şimdiye kadar açılmış olan tüm ilahiyat fakültelerinin politika icabı kurulmuş olduğunu söyleyen Baltacıoğlu; bir İslam ilahiyat fakültesine dikkat çekmişti. Ona göre Ankara İlahiyat Fakültesi yarım yamalak anlaşılmış bir laiklik prensibine kurban giderek bu ihtiyacı karşılayamamıştı.⁵⁴⁶ Baltacıoğlu fakültenin niçin ihtiyacı karşılamadığını ise başka bir yazıda şöyle izah etmişti: Dünyadaki ilahiyat fakülteleri incelendiğinde iki tür ilahiyat fakültesi olduğu görülürdü. Bunlardan biri din memurları, imamlar, yüksek din adamları yetiştiren ilahiyat fakülteleriydi; ikincisi ise bir edebiyat yahut felsefe fakültesi gibi

⁵⁴⁴(Temmuz 1948). İslam İlahiyat Fakültesi *Sebilürreşad*, sayı: 9, s. 133.

⁵⁴⁵Ayhan, 2004, **a.g.k.**, s.239-240.

⁵⁴⁶İ.H. Baltacıoğlu (1 Mayıs 1955). Bir Türk-İslam ilahiyat fakültesi istiyorum. *Türk Düşüncesi*, sayı: 18, s.386-389.

işleyen dinin daha nesnel olarak incelendiği ilahiyat fakülteleri idi. Ankara İlahiyat Fakültesi ikinci prensibe uygun bir okul olduğundan Türkiye'nin ihtiyacına uymamıştı.⁵⁴⁷

Türk Düşüncesi'ndeki başka bir yazısında Baltacıoğlu, Türkiye'de din eğitimi veren kurumların yeterince düşünülmeden açıldığına dikkat çekmişti. Burada aydınları eleştiren yazar, Türk aydınlarını medrese kültürü etkisinde olanlar ve medrese dışında kalanlar olarak ikiye ayırmıştı. Onun fikrine göre medrese etkisinde kalanlar halka dini anlatmada yetersiz kalmıştı. Diğerleri ise laiklik modasından kurtulamamıştı. Türkiye'nin ihtiyacı olan şey din sosyolojisi değil İslam dinini bilimsel olarak aydınlatmak ve halka anlatacak bir İslam dini fakültesiydi. Türkiye ancak bu biçimde kalkınabilirdi.⁵⁴⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun din eğitimi yaklaşımının belirleyicisi toplumsal aydınlanma ülküsüydü. Bu yolda ilk yapılması gereken şey İslam dinini bir bilim ve felsefe olarak ele almaktı. Böylece sağlam bir din bilgisi temeli edinilebilirdi. Aksi bir tavır aynı rutini tekrar etmek olurdu. Diğer bir deyişle dini bilimsel olarak ele almak dogmatizmi yıkmamanın ilk koşuluydu. Türkiye'nin taassuptan kurtulmasını sağlamak için İslam İlahiyat Fakültesi kurulmalı ve İslam dini bilimsel bir tavırla ele alınmalıydı.⁵⁴⁹

Ankara İlahiyat Fakültesi hocalarından ve aynı zamanda Din Yolu dergisi yazarlarından olan Neşet Çağatay, fakültenin yetersizliği hakkındaki eleştirilere “Tenkit etmek kolay ve rahat bir iştir” diyerek cevap vermiş ve Türk-İslam Üniversitesi'nin açılmasının kolay olmadığını söylemişti. Bunun en önemli sebebi olarak da yetişmiş eleman sıkıntısını göstermiş, bir fakültenin tam manasıyla verimli bir hale gelmesi için en az çeyrek asır geçmesi gerektiğini ifade etmişti.⁵⁵⁰

1950'li yıllar boyunca Ankara İlahiyat Fakültesi'nin aldığı eleştiri konuları bu ekseninde devam etti. Her şeye rağmen fakülte, eğitim- öğretime başladığı ilk yıllardan itibaren hazırladığı ilmi çalışmalar ve tezlerle kültür alanına önemli katkılar sağlamıştır.⁵⁵¹

⁵⁴⁷İ. H. Baltacıoğlu (1 Mart 1957). Türkiye dinle nasıl kalkınacak? *Türk Düşüncesi*, sayı: 37, s.1-7.

⁵⁴⁸İ. H. Baltacıoğlu (1 Ocak 1957). Türkiye dinle kalkınacaktır. *Türk Düşüncesi*, sayı: 35, s. 1-8.

⁵⁴⁹İ. H. Baltacıoğlu (1 Ekim 1955) Aydınlar din gerçeğini ne zaman göreceksiniz? *Türk Düşüncesi*, sayı: 23, s.257-261.

⁵⁵⁰N. Çağatay (15 Haziran 1957). İlahiyat Fakültesi hakkında bir yazı dolayısıyla, *Din Yolu*, sayı: 31, s. 2-3.

⁵⁵¹Ayhan, 2004, **a.g.k.**, 247.

3.5.4. Din reformuna tepkiler

Kemalist din politikasının temeli dinsizlik değil, laiklikti. Amaç İslamiyet'i yıkmak değil; toplumsal, siyasal ve kültürel işlerde dinin ve onun temsilcilerinin yetkisine son vermektir. İstenen şey, din konusunu inanç ve ibadet alanıyla sınırlı tutmaktır. Böylece İslamiyet, bir ulus-devlette olması gereken şekle indirgenecekti. Kemalist kadro bunu yaparken dini, daha modern ve daha milliyetçi bir şekle sokma girişiminde de bulunmuştu.⁵⁵² Diğer bir deyişle Kemalizm'in din politikasında, laiklik ve milliyetçilik ilkelerinin etkisinin ağır basıyordu.

Yukarıdaki bölümlerde üzerinde durulan 3 Mart 1924 kararlarıyla Halifeliğin Kaldırılması, şeyhülislamlık makamının yerine yetkileri daha kısıtlı olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile din eğitiminin denetim altına alınması, bunlardan kısa bir zaman sonra tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla tarikatlaşmanın önüne geçilmesi din alanındaki düzenlemenin ilk adımları olmuştur.

Dini modern dünyaya uydurma çabalarının ilk çarpıcı girişimi 1928 yılında yayınlanan Dini Islah Beyannamesi oldu. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin uzmanlar komisyonu bir reform programı yayınladı. Bu reform programının en çarpıcı detayları şunlardı:

- Demokrasi sahasında tecelli eden muazzam Türk inkılabı; lisani, ahlaki, hukuki, iktisadi bütün içtimai müesseseleri ile başlıca iki manzara gösteriyor. Birincisi: Bütün içtimai müesseselerin ilmileşmesi; ikincisi bütün içtimai müesseselerin millileşmesi. Binaenaleyh, cemiyetimizin hayatında ilme ve makulata ait olan bütün mevzular aklın ve ilmin salahiyyeti ile idare edildiği gibi, milli hayata ait olan bütün faaliyetler de infiratçılıktan kurtulmakta ve milli tesanüte dahil olmaktadır. Türk inkılabı lisanda, ahlakta, hukukta, iktisatta yaptığı bütün tahavvüllerin mebdini ilmin makuliyetinden ve milli hayatın feyzinden almıştır.
- Din de içtimai bir müessesedir. Diğer içtimai müesseseler gibi hayatın zaruretlerine katlanmak, tekamülün seyrini kovalamak zorundadır.
- Mabetlerimiz temiz, muntazam, kabili ziyaret ve kabili iskân bir hale getirilmelidir. Mabetlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve temiz ayakkabılarla mabetlere girilmesi tavsiye edilmelidir.
- İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir.

⁵⁵² B.Lewis (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev: Metin Kırıatlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 408.

- İbadetlerin son derece bedii, müheyyiç bir şekilde yapılması temin edilmelidir. Bunun için usul dairesinde teganniye müstait müezzinler, imamlar yetiştirmek lazımdır. Ayrıca mabetlere musiki aletlerinin kabulü dahi lazım gelir.⁵⁵³

Aralarında Fuat Köprülü, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, İzmirli İsmail Hakkı gibi isimlerin olduğu komisyondan çıkan bu beyannamede tavsiye edilen şeylerin oldukça köktenci olduğu söylenebilir. Daha sonra komisyon başkanı olan Fuat Köprülü "...bu reform planı yüzünden doğan müthiş heyecan, hükümeti onu inkâra ve komisyonu dağıtmaya mecbur etti"⁵⁵⁴ şeklindeki açıklamasında kamuoyu tepkisi nedeniyle bu projeden vazgeçildiği kabul etmişti.

Dini Islah Beyannamesindeki radikal öneriler belki uygulanmadı ama yine de dini alandaki yozlaşmanın ve taassubun önüne geçmek için Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi, Türkçe ibadetin teşvik edilmesi gibi uygulamalarda daha kararlı davranılmıştı. Kuşkusuz bunların arasında en fazla tepki çeken ezanın Türkçe okunmaya başlanmasıydı. Demokrat Parti iktidarının ilk yaptığı kanunun Arapça ezana geri dönüşle ilgili olması toplumsal tepkinin göstergelerinden biriydi.

Dinde reform konusu çok partili hayatın getirdiği demokratik ortamda geçmişle hesaplaşma adı altında oldukça hararetle eleştirilere sebep olmuştu. Sebilürreşad dergisi bunun maskeli din düşmanlığı olduğunu söylemişti. Dergi, İslamiyet'te bir bozulma olabilesinin imkânsız olduğunu belirtmiş, bunu iddia edenlerin asıl maksadının dini yıkmak olduğunu ifade etmişti.⁵⁵⁵ Bu görüşe göre; İslamiyet tüm dinlerin sonuncusuydu, bu nedenle kemalin ve tamlığın en yüksek mertebesine erişmiş bir dindi. Dolayısıyla herhangi bir reform hareketine ihtiyaç duyması imkansızdı.⁵⁵⁶ Millet; milliyetçilik, inkılapçılık, Atatürkçülük perdesi altında ilahi nuru söndürmeye çalışanlara kapılacak kadar gaflet içinde değildi.⁵⁵⁷

Selamet dergisinde yayınlanan Ahmet Hamdi Akseki imzalı bir yazıda da İslamiyet'in kendi doğası itibariyle ilerlemeci bir din olduğu söylenmiş, bunun aksini iddia eden Avrupalı İslam düşmanları ve sömürgecilerin art niyetine dikkat çekilmişti. Öte yandan ilerleme denen kavram göreceli bir kavramdı ve dünyada hiçbir şeyin mutlak bir ilerleme göstermesi mümkün değildi.⁵⁵⁸

⁵⁵³(2 Mayıs 1947). Bu dini nasıl tepelemek istediler? *Büyük Doğu*, sayı: 61, s.13.

⁵⁵⁴G. Jaschke (1972). Yeni Türkiye'de İslamlık. (Çev: Hayrullah Örs), Ankara: Bilgi Yayınevi, s.42.

⁵⁵⁵M. Tanrıöver (Ocak 1957). Maskeli din düşmanlığı. *Sebilürreşad*, sayı: 237, s. 182.

⁵⁵⁶M. Raif Ogan (Kasım 1948). İslamiyette reform olamaz. *Sebilürreşad*, sayı: 19, s. 294.

⁵⁵⁷H. Bayram (Mart 1958). Dinde reform değil kinde reform. *Sebilürreşad*, sayı: 265, s. 228.

⁵⁵⁸A. H. Akseki (6 Şubat 1948). İslamiyet ve terakki. *Selamet*, 38, s.7.

Eşref Edib, bir makalesinde Hristiyanlıkta yapılan reform girişimlerinin niçin İslamiyet'te yapılamayacağını izah etmeye çalışmıştı. Edip, bu makalede Hristiyanların kutsal kitabı olan İncilin ancak İsa öldükten sonra yazılmaya başladığını, bu yüzden de ortaya yüzlerce anlatım çıktığını söylemişti. Daha sonra bu anlatımların içinden dört tanesi resmi olarak kabul edilse bile Hristiyanlığın içine ilkel dinlerin hurafelerinin karışması engellenememişti. Patriklerin yeni mezhepler ortaya çıkarmaları, aforoz sistemi, ruhban hakimiyeti, engizisyon mahkemeleri gibi sebepler Orta çağ boyunca cehalet ve taassuba yol açmıştı. Bu ortamda nefes almak için bir din inkılabı yapmak zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Yazara göre, İslamiyet ise henüz Peygamber hayattayken tamamlanmış ve Kur'an tartışmaya açık olmayacak şekilde dosdoğru kitaplaştırılmıştı. Öte yandan İslamiyet'te bir ruhban sınıfı yoktu, her daim akıl ve ilim üstün tutulmuştu. İslamiyet'te reform mümkün değildi, fakat içtihat⁵⁵⁹ kurallara bağlı kalmak koşuluyla her zaman yapılabilirdi. Kur'an'ın şartlarını bertaraf etmek ise içtihat değil komünizmdi.⁵⁶⁰

Çok partili hayata geçiş yıllarında ve Demokrat Parti dönemi boyunca muhafazakâr basında din reformuna yönelik eleştiriler iki başlık altında toplanmıştı. Bunlardan biri Türkçe ezan, diğeri ise Türkçe Kur'an ve ibadet meselesiydi.

3.5.4.1. Türkçe ezan eleştirileri

Ulusal bir temele oturan Cumhuriyet Türkiye'sinde, Arap kültürünün asırlardan beri Türk kültürü üzerinde süregelen baskısına son vermek, Türk'e kendi diliyle de tanrısına seslenebileceğini göstermek amacıyla din dilinin Türkçeleştirilmesi için birtakım çalışmalar yapılmaya başlanmıştı.⁵⁶¹ Dini Islah Beyannamesi'nde de ayet, hutbe ve duaların Türkçeleşmesini öneren maddeden sonra Mustafa Kemal hem Kur'an'ın hem de ezanın çevrilmesiyle ilgili bir komisyon kurulmasını istemişti. Bu komisyonda Sadettin Kaynak, Hafız Burhan, Enderunlu Yaşar, Ali Rıza Sağman gibi isimler yer almıştı. Komisyon tarafından Türkçeleştirilen ezan ilk kez 1932 başlarında İstanbul'da Fatih Camii'nde okunmuş, 18 Temmuz 1932'de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan genelge ile Türkiye'deki tüm camilerde ezanın Türkçe okunması kararlaştırılmıştı.⁵⁶²

⁵⁵⁹Fıkıh konusunda uzman kişilerin kesin olmayan konularda Kur'an'ı Kerim ve hadis-i şeriflere dayanarak ortaya koydukları şeri hükümlerdir.

⁵⁶⁰E. Edip (Eylül 1948). İnkılap ve din- 2. *Sebilürreşad*, sayı: 15, s. 227-230.

⁵⁶¹B. O. Gez (1994). İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi aşamalarından biri: Türkçe ezan ve uygulamaları. *İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Araştırmaları dergisi*, sayı 6-7, s.157.

⁵⁶²Ş. Turan, 1999, **a.g.k.**,39.

Ezanın Türkçe okunmasına ilk tepki Bursa’da yaşandı. 1933 yılında Bursa Ulucami’de Türkçe ezan aleyhinde verilen bir vaaz sonucunda harekete geçen bir kalabalık caminin önünden başlattıkları bir yürüyüşle durumu protesto etmişti. Arapça ezan eşliğinde Bursa Müftülüğüne kadar yürüyen grup, Bursa Müftüsü Nurettin Efendi’yi de dine ve ezana sahip çıkmaya davet etmişlerdi.⁵⁶³ Olayla ilgili olarak açıklama yapan Mustafa Kemal, bunun bir din sorunu değil, dil sorunu olduğunu söylemişti. Daha sonra laik düşüncüyü egemen kılmak ve Türkçenin her alanda etkililiği vurgulamak amacıyla Ceza Yasası’nın 526. maddesine ezanı Türkçe dışında bir dilde okuyanlara üç ay süre ile hapis cezası verilmesini öngören bir madde eklenmişti.⁵⁶⁴

Türkçe ezan konusundaki eleştiriler Atatürk ve İsmet İnönü dönemi boyunca devam etmişti. 1946 yılında demokrasiye geçişin bir prensip olarak kabul edilmesiyle giderek artan laiklik eleştirilerinin arasında ezan meselesi üzerinde en fazla durulan konuydu. 1947 yılında Selamet dergisi “Ezan ve Kamet Hakkında” başlıklı bir yazıda konuya yaklaşımını şöyle ortaya koymuştu:

Biz ezanın Türkçe okunması aleyhinde değiliz. Fakat bunun lüzumsuz ve faydasız bir teşebbüs olduğuna inanıyoruz. Çünkü Türkün bildiği ve benimsediği “Ezanı Muhammedi” Arapça değil İslamcadır ve İslamca olduğu için hem Arapçadır hem Türkçedir hem Acemcedir. Hatta hem Hintçedir hem Çince. O bir müşterek dildir ki bu camiaya bağlı olanların hepsi (bu dili) anlarlar, akılları belki kelimeleri kavrayamaz; fakat ruhları kelimelerin içyüzünü kavrar.⁵⁶⁵

Yahya Kemal’in 1922 yılında yazdığı “Ezansız Semtler” isimli bir yazısı çok partili hayata geçişte muhafazakâr kesimin en sevdiği yazılardan biri olmuştu. Yahya Kemal bu yazıda İstanbul’un Şişli, Kadıköy, Moda gibi yerlerinde ezan sesinin yeterince duyulmamasından dolayı burada yaşayan Türk çocuklarının milliyetlerinden yeterince nasiplerini alıp almadığını sorgulamış, minaresiz ezansız yerde doğan neslin milletini bilmeyeceğini söylemişti. Büyük Doğu dergisi Yahya Kemal’in bu eserini din, iman ve ahlak davasının muhtaç olduğu yazılar silsilesinin pırlantası olarak nitelendirerek tekrar gündeme getirmişti. Dergiye göre bu yazı, bir şair öngörüsüyle o günü yıllar önceden betimlemiş çok değerli bir eserd.⁵⁶⁶

⁵⁶³H.H. Ceylan (1996). *Kemalizm’in Türkçe ezan hikayesi*. Ankara: Rehber Yayıncılık, s. 90.

⁵⁶⁴Turan, 1999, **a.g.k.**, 39.

⁵⁶⁵Ö.R. Doğrul (7 Kasım 1947). Ezan ve kamet hakkında, *Selamet*, sayı: 25, s. 2.

⁵⁶⁶Yahya Kemal’in bilinmeyen şaheseri (25 Kasım 1949). *Büyük Doğu*, sayı: 7, s. 6-7.

Ehli Sünnet ezan tartışmaları sırasında Meclis'te dinleyici safından birilerinin⁵⁶⁷ yasağı protesto etmek amacıyla ezan okumaya başlamasına tepki göstermişti. Bunu bir hürmetsizlik olarak sayan Ehli Sünnet, ezanın oyuncak olmadığını söyleyerek bu hareketi kınamıştı.⁵⁶⁸ Ehli Sünnet bir yandan da okuyucu mektuplarını yayınlarak toplumsal isteği sayfalarına taşıyordu. Dergi, Türkçe ezanı küfür olarak niteleyen bir okuyucu mektubunu paylaşıp Müslümanları olur olmaz şekilde tekfir⁵⁶⁹ etmeye kalkışmayı onaylamasa da dine ait bir ibadet şeklini değiştirmenin din ve vicdan hürriyetine tezat teşkil ettiğini söylemişti. Bu meselenin halledilmesi için yeni bir kanun yapılmasını temenni etmişti.⁵⁷⁰

1950 seçimlerinden önce Demokrat Parti aslında hiçbir zaman doğrudan doğruya Arapça ezanı geri getireceğine ilişkin bir vaatte bulunmamıştı. Fakat mitingler sırasında konuyla ilgili sorulara ılımlı yanıtlar veren Adnan Menderes böyle bir beklentinin doğmasına sebep olmuştu. Bu nedenle 14 Mayıs 1950 tarihinde iktidar el değiştirir değiştirmez ezan meselesini hatırlatıcı yazılar gelmeye başlamıştı. Sebilürreşad; seçim öncesinde çeşitli demeçlerinde Atatürk'ün taassubu yıkmak adına yaptığı bu inkılabın devam ettirilmesi konusunda ısrarcı olmanın din ve vicdan hürriyetine ters olacağını ifade eden Adnan Menderes'ten en kısa zamanda ezan meselesinin halledilmesini istemişti.⁵⁷¹ Hemen sonraki sayıda hakiki laikliğin ve demokrasinin uygulanması için Arapça ezana geri dönüş isteğinde bulunan bazı üniversite öğrencilerinin mektuplarını da yayınlayan Sebilürreşad bu sayfaya büyük harflerle "Ezan'ı Muhammedîyi İstiyoruz" başlığını uygun görmüştü.⁵⁷² Aynı sayıda M. Raif Ogan Türkçe ezanın niçin Arapça ezanın yerini tutmadığını göstermek adına orijinal ezanın ve Türkçe ezanın kelimelerini tek tek ele almıştı. Netice olarak yazının bitiminde Türkçe ezanın aynı ruhu veremediğinin altını bir kez daha çizmişti.⁵⁷³

⁵⁶⁷Hasan Hüseyin Ceylan'ın aktardığına göre bu hadisenin faileri Osman Yaz ve Muhiyüddin Ertuğrul Efendi idi. 1940'lardan itibaren Türkiye'nin bazı kentlerinde hapse girmeyi göze alarak Arapça ezan okuyan bazı gruplar türemişti. Hatta bu kişilerin içinde cezadan sorumlu tutulmamak ve özgürce ezan okumak adına deli raporu alanlar bile vardı. Bu sebeple ezan yasağını çiğneyip Arapça ezan okuyan gruplara "ezan delileri" denmişti. Bu kimseler arasında tımarhaneye kapatılanlar bile olmuştu. Anlaşılan o ki Osman Yaz ve Muhiyüddin Ertuğrul Efendi de bu gruplardan birine mensuptu. (H.H. Ceylan, 1996, **a.g.k.**, 150-160.)

⁵⁶⁸A. Zapsu (15 Şubat 1949). Baylar ezan oyuncak değildir. *Ehli Sünnet*, sayı: 54, s. 10-11.

⁵⁶⁹Bir Müslümanın bir başka Müslümanı kafir ilan etmesi.

⁵⁷⁰(1 Şubat 1950). Ezan meselesi. *Ehli Sünnet*, sayı: 77, s. 14.

⁵⁷¹E. Edip (Haziran 1950). Hükümetin programı ve ezan meselesi, *Sebilürreşad*, sayı: 80, s. 71.

⁵⁷²(Haziran 1950). Ezan'ı Muhammedîyi istiyoruz. *Sebilürreşad*, sayı: 81, s. 96.

⁵⁷³M. Raif Ogan (Haziran 1950). Kur'an diliyle ezan. *Sebilürreşad*, sayı: 81, s. 82.

Meclis'te ezanın Kur'an diline döndürülmesiyle ilgili tartışmalar 31 Mayıs 1950 tarihinde başladı. Tokat Milletvekili Ahmet Gürkan, Kayseri Milletvekili İsmail Berkok ve 13 kişiden oluşan bir milletvekili grubu Ceza Kanunu'ndaki; ezanın Türkçe dışında bir dille okunmasını yasaklayan 526. maddesinin değiştirilmesiyle ilgili bir kanun teklifi verdi. Kanun teklifinin gerekçesi, laikliğin icabı olan din ve devlet müesseselerinin ayrı tutulması prensibine engel olan kanunların tadil edilmesi olarak açıklandı. Kanun teklifi verildikten kısa bir süre sonra 16 Haziran 1950'de ezanın Türkçe dışındaki bir dilde okunmasını yasaklayan hükmün kaldırılmasına karar verildi. Adnan Menderes bunu açıklarken şu ifadeleri kullanmıştı:

...Müslüman Türklere sebepsiz yere manevi huzursuzluk veren böyle bir yasağın demokrasi ile idare olunan bir devlet nizamı içinde yer alabilmesi de müstahildir. Fıkranın tayyi Müslüman Türklere muhakkak bir huzur ve vicdan rahatlığı verecektir. Binaenaleyh, gerek büyük bir Müslüman vatandaş çoğunluğu bu huzur ve rahata erişirmek ve gerekse Anayasa ile müeyyet laiklik prensibine devletçe sadakat göstermiş olmak ve bilhassa ana hak ve hürriyetlerden olan vicdan ve din serbestisini herhangi bir zorlama altında bulundurmamak sebeplerinden ötürü Türk Ceza Kanunu'nun 526'ıncı maddesine mevcut olup ezan ve kametin Arapça okunmasının memnuiyeti hakkındaki hükmün kaldırılması gerekli bulunmuştur.⁵⁷⁴

Arapça ezana geri dönüş elbette muhafazakâr kesimde büyük bir coşkuyla karşılandı. Sebilürreşad yeniden Arapça ezanın duyulduğu o günü şöyle tasvir etmişti:

Türk milleti hasret çektiğine kavuştu. Yalnız minareler şehri İstanbul'un yüzlerce cami ve mescidinden değil, Türkiye'nin her bucağındaki minarelerden sünneti seniye'nin bütün elfaz ve ibaratiyle, haşmet ve azametle semalara yükseltilmesi müyesser oldu. ...Halik; hakkın batılı yeneceğini bize müjdelemişti. Hamdüsena'lar olsun!⁵⁷⁵

Ezanla ilgili gelişmelerin tam da 1950 yılının Ramazan ayına denk gelmesi sevinci daha da artırmıştı. Ehli Sünnet, "artık ibadet ederken arkamda polis var mı, biri hakkımda zabıt tutuyor mu korkusu olmadan" özgürce ibadet edebilme özgürlüğünün geldiğini söylemişti. Dergiye göre ezan din lisanında duyulacaktı, artık ülkeye demokrasi gelmişti.⁵⁷⁶ Arapça ezanın serbest hale gelmesi toplumun ve basının büyük bir kısmında olduğu gibi Abdürrahim Zapsu'da da Adnan Menderes'e karşı bir hürmet uyandırmıştı. Zapsu, Adnan Menderes'e hitaben yayınladığı açık mektupta şimdiye kadar dinle ilgili olarak atılan adımların samimiyetle yapılmadığını söylemiş, kendisinin din hakkındaki

⁵⁷⁴Ezan hakkında kanun teklifleri (Haziran 1950). *Sebilürreşad*, sayı: 82, s. 100-102.

⁵⁷⁵M. Raif Ogan (Temmuz 1950). Ezanı Muhammedî. *Sebilürreşad*, sayı: 83, s. 118.

⁵⁷⁶Ramazan ve ezan (15 Haziran 1950). *Ehli Sünnet*, sayı: 86, s. 2.

izahatından ise tatmin olduğunu belirtmişti. Yazar, mektubunda dinle ilgili diğer meselelerin de hallini temenni etmişti.⁵⁷⁷

Büyük Doğu, ezanın orijinal şekliyle okunmasından memnundu. Fakat bu gelişmeyi Demokrat Parti'nin dine eğilmesi olarak yorumlayanlara da katılmıyordu. Büyük Doğu'nun fikrine göre bir önceki dönem dine karşı uygulanan aşırı baskı sonucu Demokrat Parti'nin geri getirdiği serbestlik çok büyük bir şey gibi görünmüştü. Oysa yeni iktidarın yaptığı sadece bir kanun maddesini kaldırarak yasağı ortadan kaldırmaktan ibaretti.⁵⁷⁸

Müslüman Sesi, ezan meselesiyle ilgili olarak görüş bildirmemeyi tercih etmişti. Ancak 15 Haziran 1950 tarihli sayısında konuyla ilgili görüş bildirmesini isteyen okuyucu mektuplarına toplu bir cevap vermek durumunda kalmıştı. Bu yazıda dergi, ezan meselesinin kendileri nazarında ikinci derecede bir mesele olduğunu söylemişti. Müslüman Sesi'ne göre ezan, Müslümanları vakti geldiğinde ibadet etmeye çağıran bir bildiriydi. Orijinal dilinde okunması daha iyi olsa bile Türkçe okunmasında da bir problem yoktu. Öncelikli mesele dinden yoksun olunan yıllarda meydana gelen ahlak bunalımıydı, onun üzerinde durulmalıydı.⁵⁷⁹

Ezanın yeniden orijinal diline döndürülmesinden sonra 1960'lara kadar laiklikten yana olanlar tarafından Türkçe ezan konusundaki istekler gelmeye devam etti. 27 Mayıs 1960'taki darbenin ardından konu Milli Birlik Komitesi gündemine de alındı. Demokrat Parti'nin vatana ihanetinin Türkçe ezandan vazgeçilmesiyle başladığını ifade eden kimi fikirler bunda etkili olmuştu. Ezanın yeniden Türkçeleşmesi komitede görüşüldü. Aralarında Cemal Gürsel'in de bulunduğu bir grup öneriye olumlu baksa da Türkçe ezan oy çokluğuyla reddedildi. Daha sonra yayınlanan bir bildiri ile vatandaşların din hakkındaki inanış ve ibadetlerine kanun veya zor kullanılarak müdahale edilemeyeceği açıklandı.⁵⁸⁰

3.5.4.2. *Türkçe Kur'an ve Türkçe ibadete tepkiler*

Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi meselesi İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl olan 1908'de başlamıştı. Dönemin yenilikçi din adamlarından olan Ali Suavi; Türkçe ibadet, Türkçe Kur'an ve Türkçe ezan konularından ilk bahseden isimlerden biri olmuştu. Ali

⁵⁷⁷A. Zapsu (15 Haziran 1950). Adnan Menderes'e açık mektup. *Ehli Sünnet*, sayı: 86, s. 12-13.

⁵⁷⁸Be. De. (25 Ağustos 1950). Ezan. *Büyük Doğu*, sayı: 23, s. 9.

⁵⁷⁹Ezan meselesi münasebetiyle (15 Haziran 1950). *Müslüman Sesi*, sayı: 30, s. 12-13.

⁵⁸⁰Turan, 1999, **a.g.k.**, 44.

Suavi'nin yanı sıra İstanbul Yerebatan Camiinde imamlık yapan Ubeydullah Efendi de namaz surelerinin, tekbir, teşbih ve selamın Türkçe yapılmasına müsaade edilmesini o günkü yönetimden talep etmiş; fakat bunun için erken olduğunu düşünülerek isteği geri çevrilmişti.⁵⁸¹ Ubeydullah Efendi, hutbelerin Türkçe olması konusunda da hararetle tartışmalara girmişti.⁵⁸²

Daha sonra Atatürk'ün düşünce dünyasını da etkileyecek olan Ziya Gökalp "Vatan" isimli şiirinde; camiinde Türkçe ezan, mektebinde Türkçe Kur'an okunan, köylünün namazdaki duayı anladığı bir ülkeden bahsetmişti. Gökalp, Türkçülüğün Esasları'nda "Dinî Türkçülük" başlığı altında Türkçe ibadet konusunu detaylandırmıştı. İbadetten alınacak vecdin ancak okunan duaların anlaşılmasıyla mümkün olacağını söyleyen yazar, coşkunun en yüksek olduğu anların namazdan sonraki yalvarma ve anadilde dua kısmı olduğunu söylemişti. Dinî hayatımıza bir coşku vermek için Kur'an'ın ve diğer bütün duaların Türkçe okunması gerektiğine işaret etmişti.⁵⁸³ Gökalp'in Türkçülüğün temeli olarak gördüğü ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine dair görüşlerinin Cumhuriyet'in kurucu kadrosuna ilham verdiği açıktır.

Cumhuriyet'in ilan edilmesinden hemen sonra Nûr'ul-Beyan ve Kur'an-ı Kerim Tercemesi adıyla iki Kur'an çevirisi yayımlanmıştı. 21 Şubat 1925'te Kur'anın çevrilmesiyle ilgili olarak Meclis'e verilen bir önerge neticesinde bu görev Mehmet Akif'e sevk edildi. Bu mümkün olmayınca hem çeviri hem tefsir işini Elmalılı Hamdi Yazır üstlendi. Kur'an çevirisi girişimini sonraki yıllarda tekbir, ezan, kamet, sala ve hutbelerin Türkçeleştirilmesi teşebbüsleri takip etti.⁵⁸⁴

Türkçe Kuran ilk kez Hafız Yaşar tarafından İstanbul Yerebatan Camiinde okundu. Bu haberi Cumhuriyet gazetesi "Halk, Yasin suresini büyük bir vecdî heyecanla dinledi" başlığıyla paylaştı.⁵⁸⁵ Fakat asıl büyük deneme 1932 yılının Ramazan ayının Kadir Gecesi'ne denk gelen günde Ayasofya'da oldu. Burada bir hafız topluluğu tarafından Kur'an'dan bazı bölümler hem Arapça hem de Türkçe olarak okundu. İlk Türkçe tekbir yine o gece Ayasofya'da duyuldu. Ertesi gün bunun haberini paylaşan Cumhuriyet gazetesi camide o sırada 40 bin kişi olduğunu ve 30 bin kişinin de meydanları

⁵⁸¹D. Cündioğlu (1999). *Bir siyasi proje olarak Türkçe ibadet*. İstanbul: Kitabevi, s.25.

⁵⁸²Şeyh Ubeydullah Efgani (Hicri 1331). *Kavm i Cedid: Kitâbu'l-Mevâiz, Dersaadet*. s. 15'ten aktaran H. Aydar (2006). Türklerde ana dilde ibadet meselesi. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14, s.62.

⁵⁸³Z. Gökalp (1976). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s.170-171.

⁵⁸⁴D. Cündioğlu (1998). *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet ideolojisi*. İstanbul: Kitabevi, s.20.

⁵⁸⁵(23.01. 1932). *Cumhuriyet*. s.1.

doldurduğunu söylemişti. Gazete, Türkçe tekbirin herkesi ağılattığını vurgulayarak bu deneyimi anlatırken şu ifadelerle yer vermişti: “Ulu Tanrı’nın Ulu adını, semaları titreten vecd ve huşu ile dolu olarak tekbir ederken her ağızdan çıkan tek ses vardı. Bu ses Türk dünyasının Tanrı’sına kendi bilgisi ile taptığını anlatıyordu.”⁵⁸⁶

İkinci Meşrutiyet döneminde de bazı örnekler olmakla birlikte Cumhuriyet döneminin ilk Türkçe hutbesi 1932’de dönemin ünlü müzisyenlerinden olan Hafız Saadettin Kaynak tarafından Süleymaniye Camii’nde okundu.⁵⁸⁷

Bu ilkler konusunda M. Raif Ogan 1950 yılında yayınladığı bir yazısında şunları söylemişti:

Tekbir Türkçeye döndürüldü ... Dolmabahçe’deki rakı sofrasında tekrarlanmak suretiyle tecrübeleri yapılarak beğendirildi. Kur’an, Kaziriski adındaki müsteşrikin tercümesinden Türkçeye döndürülerek saray hanende hafızlarından Aksaraylı Yaşar ve onun gibiler tarafından Yerebatan ve Ayasofya camilerinde Kur’an diye mukabelede okutturuldu. Çanak yalayıcılar beğenip alkışladılar, aradan biraz vakit geçince bir şeye benzemediği görüldü ve sessizce tatbikinden vazgeçildi.⁵⁸⁸

Bir sonraki hedef namazın Türkçe kıldırılmasıydı. Hatta bunun ilk örneği 1926’nın Ramazan ayında yaşanmıştı. Göztepe’deki camilerin birinin imamı olan Cemaleddin Efendi isimli bir imam Türkçe namaz kıldırarak halkta yoğun bir tepki yaratmıştı. Bunun üzerine görevden alınmış ve bir imam hatip okuluna öğretmen olarak atanmıştı.⁵⁸⁹ Sonraki yıllarda bu konu zaman zaman gündeme gelse de Türkçe namaz konusunda ısrar edilmemişti.

Türkçe Kur’an ve ibadet meselesi çok partili hayatın gündem maddelerinden biriydi. Muhafazakâr basında yer alan görüşlerin büyük bir kısmı Kur’an’ın tercüme edilmesini onaylasa da bu tercümenin Kur’an yerine konmasına ve ibadetlerde kullanılmasına tepkiliydi. M. Raif Ogan, Kur’an tercümesinin Kur’an yerine konabileceği konusunda ısrar edenleri dalalet ve batıla saplanmış kişiler olarak tanımlamış ve onlara “asrî Ebucehil” yakıştırmalarını yapmıştı.⁵⁹⁰ Kur’an çevirisinin namazda okunması da kati bir biçimde reddedilmişti. Muhafazakâr basına göre çeviri duaların namazda okunabileceği konusunda ısrar edenler Kur’an ve hadislere itiraz etmiş olurdu. Kur’an

⁵⁸⁶(4 Şubat 1932). *Cumhuriyet*. s.1.

⁵⁸⁷(7 Şubat 1932). *Cumhuriyet*. s.1.

⁵⁸⁸M. R. Ogan (Aralık 1950). Hasan Ali Yücel avukatının tuhaf davası. *Sebilürreşad*, sayı: 92, s.261.

⁵⁸⁹A.Dikici (2006). İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi bağlamında Türkçe ezan denemesi ve buna gösterilen tepkiler. *Yakın aönem Türkiye araştırmaları dergisi*, sayı: 10, s. 80.

⁵⁹⁰M. R. Ogan (Mart 1949). Türkçe Kur’an olamaz. *Sebilürreşad*, sayı: 37, s.179.

dilinden başka bir dilde namaz kılmanın caiz olmadığı bütün mezheplerin imamları tarafından tartışmaya mahal vermeyecek şekilde kabul edilmişti.⁵⁹¹

Kâmil Miras, Kur'an'ı kendi diline çevirmenin tüm milletler için dini görevlerin en mühimi olduğunu söylemişti. Bunu Hz. Muhammet döneminden aktardığı bir hadise ile desteklemişti. Miras'ın aktardığı anekdota göre farklı lehçelere sahip olan Arap kabilelerin Kur'an'ı anlayabilmeleri için bizzat Peygamber tarafından Kur'an'ın o lehçelere tercüme edilmesi uygun görülmüştü. Dolayısıyla çeviri yapılmasında hiçbir sorun olmadığı kesindi. Sorun, çevrilen metne Türkçe Kur'an Tercümesi yerine doğrudan Türkçe Kur'an denmesindeydi. Bu çeviriler doğrudan Kur'an olarak kabul edilip tilavet olarak okunamaz ve ibadetlerde tatbik edilemezdi.⁵⁹²

Ehli Sünnet de Kur'an tercümesinin ibadetlerde kullanılabileceğini söyleyenlere oldukça tepkiliydi. Bu konuda ısrar edenlerin İslam dünyasına büyük bir saygısızlıkta bulunduğunu ifade ederek Türkçe Kur'an'ın bir ibadet dili olarak benimsenmesine kesin bir dille karşı çıkmıştı. Türkçe Kur'an tabirini de şiddetle olarak reddetmişti.⁵⁹³

Müslüman Sesi, genel anlamda Türkçe ezan ve Türkçe ibadet konusunda doğrudan görüş bildirmeyi tercih etmedi. Buna rağmen, Arapça ezana geri dönüşten sonra kendisine gelen bir okuyucu mektubuna cevap verirken Türkçe ibadet hakkındaki görüşlerini de ortaya koydu. Mektubu yazan dergi okuyucusu, niçin artık ibadetlerin ve ezanın Türkçe okunmadığını sorgulamış, 15 yaşındaki kızının bile Türkçe ibadetten daha fazla zevk aldığını, fakat artık ibadet dilinin Arapçaya döndürülmesiyle aldığı zevkin çok azaldığını söylemişti. Müslüman Sesi, bu mektuba Kur'an'dan bazı hadisleri delil göstererek Türkçe ibadetin uygun olmayacağı yönünde cevap vermişti.⁵⁹⁴

1950'lerin ortasında muhafazakâr basına damga vuran bir tartışma meydana gelmişti. Dini meselelerdeki yenilikçi duruşu nedeniyle eleştiriye uğrayan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu Kur'an tercümesi yapmayı denemiş ve büyük bir tepki çekmişti. Bu hareketi dolayısıyla Baltacıoğlu'nun; aralarında Hasan Ali Yücel'in de olduğu bir grup tarafından İncil'i Almancaya çevirerek Almanya'nın millileşmesine ve Almanya'da manevi kalkınmanın başlamasına katkı sağlayan Alman teolog Martin Luther'e benzetilmesi eleştirileri büsbütün arttırmıştı.

⁵⁹¹Namazda Kur'an okumak (Mart 1949). *Sebilürreşad*, sayı: 37, s. 180.

⁵⁹²K. Miras (Mayıs 1949). Kur'an tercümesi hakkında. *Sebilürreşad*, sayı: 42, s. 259-260.

⁵⁹³(1 Kasım 1949). Türkçe namaz. *Ehli Sünnet*, sayı: 71, s. 13.

⁵⁹⁴(16 Nisan 1956). Kur'an ve Türkçe Meselesi *Müslüman Sesi*, sayı: 122, s.4.

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, din meselesine yaklaşımı itibariyle diğer muhafazakâr isimlerden ayrı bir yerdeydi. Onun dinden beklentisi daha dünyevi kriterlere göre şekillenmişti. Örneğin, bir milletin din olmaksızın kalkınamayacağını söylerken de yaklaşımı oldukça pragmatistti. Bir millet dini duru bir şekilde anlarsa hurafe ve taassup ortadan kalkar ve toplum aydınlanırdı. Toplumun kalkınması ve millet olma bilincine erişmesi için din konusunda aydınlanma gerekliydi.⁵⁹⁵ Yazar, *Türk Düşüncesi* dergisinde yayınlanan bir yazısında din kavramına olan yaklaşımını bir kez daha ortaya koymuştu. Ona göre din, medeniyeti ve milliyeti besleyen bir kaynaktı.⁵⁹⁶ Dolayısıyla onun Kur'an tercümesine bakışı da bu yaklaşım temelinde şekillenmişti. Medeniyeti ve milliyeti beslemesi gereken din ve dinin kaynağı olan kutsal kitap okuyanlar tarafından ne kadar iyi anlaşılırsa milliyet mefhumu da o kadar canlı olurdu. Baltacıoğlu, tercüme işini nasıl ele aldığını anlattığı yazısında "Çevirilerin yetimsizliği karşısında susmak ya da bir kere denemek vardı. Ben ikincisini yaptım" demişti. Medrese tahsili görmemesine ve Arapçaya hâkim olmamasına rağmen bu işe kalkışmasını şöyle izah etmişti:

Bundan on iki yıl önce Yeni Adam'da Cinsel Eğitim adlı bir eserimi tefrika edip duruyorum. Artık eserin sonlarına yaklaşmıştım. Cinsel yaşayışın sayrı (marazî) şekilleri üzerinde duruyordum. Bir de din kitabımız olan Kur'an'a bakayım Allah luti denilen sapkınlar için ne diyor, dedim. Türkçe bir Kur'an'ı açtım baktım. Bir de ne göreyim! Okuma yazma bilen bir Türk'ün anlayamayacağı kadar bozuk bir Türkçe! Türkçeye benziyor, ancak anlaşılmıyor! Osmanlıca da değil. İçindeki kelimeler Türkçe, ancak düzgün Türkçe değil!

Şimdiye kadar yapılan çevrilerin isminin Türkçe çeviri olmasına rağmen ortaya çıkan metnin Türkçe olmadığına dikkat çeken Baltacıoğlu, bu işi yaparken Oğuzlardan bu yana tercüme edilen Kur'anları incelediğini ve tercüme sırasında birebir kelime aramak yerine mealen çevirmeyi esas aldığını belirtmişti. Bu mealî ifade etmek için de Öz Türkçe ve halk söyleyişlerine yer verdiğini ifade etmişti. Yazının sonunda bu girişimi yüzünden çok fazla tepki aldığını da söyleyen Baltacıoğlu, Türk köylüsünden aldığı teşekkür mektupları karşısında çok şaşırdığını ve sevindiğini de paylaşmıştı. Yazara göre ne de olsa geleneklerin koruyucusu, saklayıcısı ve Türk oğlu Türk olan onlardı.⁵⁹⁷

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'na tepkiler peşi sıra geldi. Sebilürreşad'da çıkan bir yazı Baltacıoğlu'nun yaptığı çevirinin dine saygısızlık olduğunu, bu cesaretin akıl alır olmadığını dile getirdi. Onun bu girişimini destekleyen Hasan Ali Yücel de eleştiri

⁵⁹⁵İ. H. Baltacıoğlu (12 Nisan 1956). Ey Türkiye'yi kaldırmak isteyen iyi insanlar: Size sesimi nasıl işittirebileceğim ben? *Din Yolu*, sayı: 4, s. 2.

⁵⁹⁶İ. H. Baltacıoğlu (1 Şubat 1955). Din nasıl bir gerçektir? *Türk Düşüncesi*, sayı: 15, s. 162-166.

⁵⁹⁷İ. H. Baltacıoğlu (15 Haziran 1957). Kuranın anadiline çevrilmesi. *Türk Düşüncesi*, sayı: 40, s. 1-8.

oklarının hedefi olmuştu. İmzasız yazıya göre; Hasan Ali Yücel, Baltacıoğlu'nun çevirdiği Kur'an'ın gerçeğiyle hiç alakası olmadığını bilecek kadar zeki bir insandı. Yine de “Şimdi tam Türkçe bir tercüme elimizdedir” diyerek bu çeviriyi desteklemişti, çünkü asıl niyet Kur'an'ı tamamen unutturup onun yerine uydurma bir Türkçe Kur'an kabul ettirmekti. Baltacıoğlu'nun, Martin Luther'e benzetilmesine de ateş püsküren yazı, bunu yapanları dini yıkmak üzere kurulmuş bir cephe olarak değerlendirmişti.⁵⁹⁸

Peyami Safa da Baltacıoğlu'nun Kur'an çevirisini değerlendirmişti. Bu değerlendirmede bazı iğneleyici ifadeler şöyleydi:

Arapça Kur'an'ımızı Arapça bilmeyen Baltacıoğlu'muz Türkçeye çevirdi ve Arapça bilmeyen M. Şekip Tunç, Hasan Ali Yücel ve Asım Us dostlarımız bu tercümeyi beğendiler. Arapça bilenlerse tercümede buldukları yanlışları saymakla bitiremiyorlar. Demek ki Baltacıoğlu dostumuzun tercümesini beğenmek için Arapça bilmemek lazım. Baltacıoğlu'nun bu tercümedeki iddialarını ben kabul edemiyorum.

Tercümeyi olumlu ve olumsuz açılardan değerlendiren Safa, Baltacıoğlu'nun Kur'an çevirisinde Arapça aslı düşünülmediği takdirde Türkçe güzellikler olduğunu; fakat şoförün, çiftçinin, hamalın, berberin, profesörün bilmediği ölü durumdaki birçok Türkçe sözcüğün de kullanıldığını belirtmişti. Bu kelimeler ya asırlardan beri kullanımdan çıkmış arkaik kelimeler veya sadece bölgesel dilde yaşayan kelimelerdi. Bir de Baltacıoğlu'nun Türkçe kökler kullanarak kendi yarattığı bazı kelimeler vardı. Bu üç gruptan mahsul kelimelerin kullanıldığı Kur'an çevirisi halk ve kültür dilinin dışında kalmıştı. Bu kelimeler dil denemelerinde teklif edilebilirdi, ancak Kur'an tercümesinde kullanılamazdı. Peyami Safa “Kur'an tercümesi bir deneme konusu olamaz” diyerek bu çeviri kabul etmemişti. Yazısının devamında yapılan tercümenin Almanya'da Martin Luther önderliğinde başlayan reform ve manevi kalkınma hareketini andırdığı şeklindeki görüşlere de katılmadığını söyleyen Safa, Almanya ve Türkiye arasında ırk, çevre ve sosyal bünye olarak çok fazla fark olduğuna dikkat çekmişti.⁵⁹⁹

M. Raif Ogan, doğrudan Baltacıoğlu'nu eleştirmek yerine dine karşı yapılan bu hürmetsizlik karşısında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sessiz kalışına tepkiliydi. Matbuat serbestliğinden dolayı Kur'an'ı şu veya bu şekilde yanlışlıklarla dolu olarak çevirip yayınlayanlar mutlaka çıkacaktı. Ogan'a göre bunlara kanun müdahalesi olmasa bile Diyanet İşleri Başkanlığı gerekli tenkiti yaparak Müslümanların imanlarını korumak

⁵⁹⁸(Ağustos 1957). Kur'an'la oynuyorlar *Sebilürreşad*, sayı: 250, s. 393-395.

⁵⁹⁹P. Safa (Ağustos 1957). Kur'an tercümesi. *Sebilürreşad (iktibas Milliyet)*, sayı: 250, s. 397.

zorundaydı. Fakat ne yazık ki bu makam da sessiz kalmıştı. Diyanet İşleri kimden ve neden çekiniyordu?⁶⁰⁰

Müslüman Sesi de Baltacıoğlu'nun Kur'an tercümesiyle yeniden başlayan Türkçe Kur'an tartışmalarına dahil olmuştu. M. Lütfullah Baydoğan Baltacıoğlu'nun ismini zikretmeden Kur'an tercümesi hadisesinde ikiye bölünen basını değerlendirmişti. Bir grup, muhafazakâr bir din anlayışıyla Kur'an'ı anlamak için Arapça bilmenin bile yetmediğini savunarak yapılacak her tercümenin eksik olduğu fikrine sarılmıştı. Diğer bir grup ise Kur'an'ı okuma ve anlama işinin her şeyden mühim olduğunu, her Müslümanın bu kitabı anlaması gerektiğini savunarak tercüme işine olumlu bakıyordu. M. Lütfullah Baydoğan kendisinin ikinci gruba dahil olduğunu söylemişti.⁶⁰¹ Ne var ki derme çatma bir Arapçayla yapılan Kur'an tercümelerine ve bunlara doğrudan Türkçe Kur'an denmesine son derece karşıydı. Hele ki bu çevirilerin ibadet dili olarak kullanılması söz konusu dahi olamazdı.⁶⁰²

Tüm bu eleştirilerde de görüldüğü gibi Türkçe Kur'an ve Türkçe Kur'an'ın ibadetlere tatbik edilmesi meselesi birkaç istisna dışında hiç kimse tarafından kabul görmemişti. 1930'ların başında yapılan Türkçe ibadet deneylerinde bu fark edilmiş ve Türkçe ibadet konusunda ısrar edilmemişti. Demokrat Parti ve daha sonraki dönemlerde de devletin doğrudan doğruya bu alana müdahalesi söz konusu olmadı.

3.6. Devrimcilik

Kemalizm'in devrimcilik ilkesi, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmada geçerli ve yararlı olan devrimci uygulamalara sahip çıkılmasını, onların korunmasını, geliştirilmesini; bunun yanı sıra yeni gereksinimler karşısında yeni devrimci uygulama ve çözümlere gidilmesini öngörmekteydi.⁶⁰³ Atatürk'ün Türk Devrimi'nin bir doktrine dayanması gerektiği görüşlerine karşılık; bir doktrine bağlanırsak donar kalırız, demesi Atatürk devrimciliğini özetleyen önemli bir anekdottur.

Atatürk'ün devrimcilik anlayışı reform kavramıyla bağdaşmamaktaydı; çünkü Tanzimat'tan beri reform adı altında eski ile yeni bir arada yaşamış eğitim, hukuk gibi alanlarda pek çok ikiliğe sebebiyet vermişti. Durum böyle olunca, Atatürk devriminin en

⁶⁰⁰M. R. Ogan (Kasım 1957). Kur'an'ın istismarı. *Sebilürreşad*, sayı: 256, s. 83.

⁶⁰¹M. Lütfullah Baydoğan (16 Aralık 1957). Türkçe Kur'an'ı Kerim münasebetiyle. *Müslüman Sesi*, sayı: 149, s. 2-3.

⁶⁰²M. Lütfullah Baydoğan (1 Aralık 1957). Türkçe Kur'an'ı Kerim münasebetiyle. *Müslüman Sesi*, sayı: 148, s. 1.

⁶⁰³Kili, 2000, **a.g.k.**, 273.

büyük özelliği faydalıyı kabul edip Tanzimat'tan beri süregelen ikiliği ortadan kaldırmak olmuştur.⁶⁰⁴

Peyami Safa Atatürk inkılabını değerlendirirken Millî Mücadele'nin sonunda iki fikir akımının kaldığından bahseder. Bu fikir akımlarından biri Osmanlı Türkçülüğü, diğeri ise Osmanlı Garpcılığıdır. Safa'ya göre Atatürk, büyük bir ameliyat yaparak Türk bünyesine yapışan Osmanlı mefhumunu kesip atmış, bu fikir akımlarındaki Osmanlılığı temizlemişti. Saltanat ve şeriat ortadan kalkınca onun yerini milliyetçilik doldurmuştu. Safa'ya göre azınlıkların yok denecek kadar azaldığı bir toprakta da başka bir nasyonalizmin manası zaten kalmamıştı. Bu milletin siyasi istiklalini Avrupa devletlerine kabul ettirdikten sonra geriye tek bir mesele vardı: Garp metodunu, yeni çağ Avrupası'nın tekniğini; şeriat ve saltanat korkusundan temizlenmiş bir bütünlükle, tastamam bir inkılap hareketi halinde memlekete sokmak.⁶⁰⁵

Niyazi Berkes'e göre devrimcilik, Kemalizm'i tanımlayan en baş ilkedir. Çünkü 1919'da düşmana karşı koymak için başlayan örgütlenme, kısa süre içinde bir siyasi devrime dönüşmüş ve saltanat ile hilafeti ortadan kaldırmıştı. Millî Mücadele sırasındaki direnişte ortaya çıkan "Hakimiyet milletindir" söylemi devrimin ilk işaretlerinden biriydi.⁶⁰⁶ Bu devrim başlıca üç ögeye dayanmıştı: Birincisi, ulus varlığı davası, diğeri bir deyişle ulusun bağımsızlığı; ikincisi, laiklik; üçüncüsü ise emperyalizme karşı koymaktı.⁶⁰⁷ Ama amaçladığı toplum ve devlet yapısı; Batı'nın akla ve pozitif bilime dayalı çoğulcu, özgürlükçü demokrasi anlayışıyla şekillenmişti.⁶⁰⁸ Diğeri bir deyişle Kemalist düşünce, Batı emperyalizmine karşı koyuş sırasında doğmuş olsa da çağdaşlaşma yolunda Batılı değerleri benimsemişti.

Devrimcilik, Atatürk döneminde gerçekleştirilmiş olan sosyal, kültürel, siyasi, hukuki devrimlerin ve şimdiye kadar anlatılan diğeri beş ilkenin bir toplamıdır. Diğeri ilkeleri içinde barındırmasının yanı sıra, onların gelecekte geliştirilmesi için de açık bir kapıdır. Devrimcilik, Türk Devrimi'ni meydana getiren duygu ve düşünceye bağlılıkla, bilim rehberliğinde gerçeği bulmak için yapılan devamlı bir araştırmadır. Diğeri bir

⁶⁰⁴Kocatürk, 2007, **a.g.k.**, 94.

⁶⁰⁵P. Safa (2010). Türk İnkılabına bakışlar. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 64.

⁶⁰⁶N. Berkes (1982). *Atatürk ve devrimler*. İstanbul: Adam Yayıncılık, s. 133-134.

⁶⁰⁷Berkes, 1982, **a.g.k.**, 131-132.

⁶⁰⁸Kili, 2000, **a.g.k.**, 278.

deyişle Kemalizm'in öngördüğü devrimcilik, statik düşünceden kurtulma imkânı veren dinamik bir düşünce biçimidir.⁶⁰⁹

3.6.1. Muhafazakâr basında devrimin yeni tanımı

Çok partili hayata geçince Kemalizm'in diğer ilkelerinde olduğu gibi devrim ve devrimcilik konusunda da yeni yorumlar doğmuştu. Bu yorumların çıkış noktası kimi zaman Kemalizm'in içinde bulunduğu açmazdan çıkmasına yardımcı olmak olsa da Kemalist devrimlere olan tepkiler çoğunlukta idi. Bunu yaratan ana sebep milliyetçilik bahsinde geçen milli iradenin yok sayıldığı düşüncesi idi. Millî Mücadele'nin kazanılmasından sonra dışlandığını, fakat aslında toplumun büyük bir kısmını oluşturduğunu düşünen dindar-muhafazakâr grubun tepkisi her devrimde biraz daha artmıştı.

Takrir-i Sükun'la başlayan suskunluk süreci, laiklik ilkesi çerçevesinde uygulanan düzenlemeler ve rejimi korumak adına demokrasiden verilen ödünler gibi tansiyonu gün be gün yükselten daha başka gelişmelere yukarıdaki bölümlerde değindik. O tepkilerin her biri aslında bir anlamda devrimin kendisine yönelikti. Çünkü muhafazakâr basın için devrim çoğunlukla; din ve vicdan hürriyetine mâni olunması, ölümlerin yılanması için bir imam bile bulunmaması, yeni neslin dinini bilmeden yetişmesi, inkılap adı altında milletin sömürülmesi ve iradesinin yok sayılması ile eş durumdaydı. Diğer bir deyişle onlara göre devrim, milletin mukaddesatı ve iradesini ezip geçen bir düşmandı. Bu nedenle de köksüzdü ve bir ruhtan yoksun kalmıştı. Bu yöndeki eleştirileri, dönem içinde yayınlanan pek çok yazıda izlemek mümkündür. Örneğin, 9 Mayıs 1947 tarihinde Büyük Doğu yazarlarından Cafer Seno Cumhuriyet Halk Partisi'nin en başta belirlediği devrim ilkelerine samimiyetle inanmadığının ve nüfuz edemediğinin altını çizmişti. Seno'ya göre devrimi koruma adı altında Türk milletini emniyetsiz, geri kafalı ve fesatçı bir unsur gibi addetmek, istibdat eğilimlerini maskeleyerek için kullanılan bir bahaneydi. Yazar, iktidarı şahsi ihtiras ve menfaatleri için kullanan Cumhuriyet Halk Partisi'nin, bu keyfi gidişi ve halk kitlesine şüpheyle muamelesi dolayısıyla millete karşı sorumlu olduğunu söylemişti.⁶¹⁰

⁶⁰⁹E. Z. Karal (1982). Türk Devrimi ve Atatürk ilkeleri. *Atatürk Antolojisi*. Ankara: İnkılap ve Aka Kitabevleri, s. 138.

⁶¹⁰C. Seno (9 Mayıs 1947). Yine CHP. *Büyük Doğu*, sayı: 62, s.3.

Necip Fazıl Kısakürek'in 16 Mayıs 1947 tarihinde "Cumhur reisimize" başlığı altında yazdıkları oldukça cüretkardı. Kısakürek, İsmet İnönü'den cüretini bağışlamasını dileyerek gerçeği belirtmenin boynunun borcu olduğunu söylemiş ve şunları yazmıştı:

Şu ismine inkılap inkılap denilen ve uğrunda en köksüz ve samimiyetsiz cinsiyle bunca edebiyat köpürtülen hadise, bütün salahiyyet ve hakimiyetini sadece madde planında bir vatan kurtarmaktan almış, sonra bu maddi kurtuluşu ruh planında her gün biraz daha kaybettirmiş, yoğurduğu nesillere hiçbir vecd ve iman aşılayamamış, hiçbir ideolocya ve dünya görüşü kuramamış, üstelik kendinden evvel ata mirası halinde ne kadar ruhi ve ahlaki kıymet varsa hepsinin birden temelini örselemiş, sayısız maddi inşalarına rağmen harabelerin en müthiş halinde memleket sathına çökmüş ve olamayışın, yapılamayışın, tutturamayışın ihtarcısı olmaktan başka işi kalmamış, mahzun ve mustarip bir vakıadır!⁶¹¹

Benzer şekilde, *Serdengeçti* dergisinde imzasız olarak yayınlanan bir yazı da muhafazakâr basında devrimlere karşı olan hâkim düşüncüyü yansıtmaları açısından uzun bir alıntı gerektirmektedir:

...İnkılapların Türk milletinin var olma, yaşama cehdinden, hayali zaruretlerinden doğduğuna işaret eden Atatürk; ilhamını gökten değil bizzat milletin, cemiyetin kendisinden aldığını tekrar tekrar söylemiştir. Bu vaziyet karşısında orta çağın insanlara çalışmadan bol bol hazine bağışlayan Hızırları, gaipten haber veren dervişleri, ermişleri yavaş yavaş cemiyetten çekildiler. Hayal, masal alemine karıştılar. Cemiyete yeni bir hayat iksiri bahşedildi, dünya fani olmaktan çıktı; herkes hayata sarıldı. Tekkeler türbeler kapatıldı. Hacet tepeleri, park oldu. İnkılaplar, yıkılışlar, çöküşler, yenileşmeler birbirini takip etti. Yedi evliya kudretinde olan padişah tarihe karıştı. Başta bir şef vardı. Allah gibi konuşuyor, yaratır gibi yapıyordu. Baştanbaşa her şey değişti. Değişmeyen tek bir şey kaldı: zihniyet! Çok geçmeden eski şark tembelliği, vurdum duymazlığı tekrar kendisini gösterdi. Tekkelerin yerini kahveler aldı. Hızır Aleyhisselam yerini; piyango gişelerine, at koşularına, poker masalarına bıraktı. Yeşil türbeyi kapattık, mavi gişeyi açtık. Falcı kadını kaldırdık, yerine Müzeyyen ablayı oturttuk. Ne yaptık, neyi değiştirdik?⁶¹²

Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950 seçimleri neticesinde iktidara geçmesi devrimcilik mevzuunda yeni bir söylem yaratmıştı. Bu söyleme göre, şimdiye kadar iradesi yok sayılan toplum, sandığın başına giderek kendini göstermiş ve Tek Parti iktidarına son vererek asıl devrimi şimdi yapmıştı. Bu gelişmeden sonra muhafazakâr basında, milletin gerçekleştirdiği gerçek inkılap anlatısı başlamıştı: "Milletin mukaddes hislerine karşı yapılan zulümler işte böyle zirüzeber edilir, zalimlerin başlarına böyle yıkılır"dı. Artık demokrasi başlamış, zulmü ve istibdatı ebediyen kara topraklara

⁶¹¹N. F. Kısakürek (16 Mayıs 1947). *Cumhur Reisimize*. *Büyük Doğu*, sayı: 63, s. 2.

⁶¹²(Nisan 1947). *Değişmeyen zihniyet*. *Serdengeçti*, sayı: 1, s.5.

gömmüştü. İnkılap adıyla, millet iradesinin ve kanunların daha üzerinde bir kuvvet olması mümkün değildi. Böyle kanunsuz ve meşru olmayan bir kuvvet bertaraf edilirdi.⁶¹³ Eşref Edip'e göre geçmişten ders almayan iktidarın; halkın vicdanına yaptığı baskılar, laiklik adı altında ibadetlere müdahalesi, din hürriyetini sınırlayan antidemokratik kanunları milletin zaferi karşısında sona ermişti. Halk Partisi saltanatının yerinde yeller esiyordu. Hakka arka çevirenlerin akıbeti işte böyle olurdu.⁶¹⁴

Demokrat Parti'nin, iktidarının ilk yılında yaptığı din ve vicdan hürriyetine yönelik bazı adımları ve Başbakan Adnan Menderes'in birtakım açıklamaları partiye olan ilgiyi daha da arttırmıştı. Sebilürreşad'ın büyük puntoyla kapağında paylaşıp, Adnan Menderes'in Türk milletin gönlünü fethettiğini söylediği o konuşmalardan biri şöyleydi:

Şimdiye kadar baskı altında olan dinimizi baskıdan kurtardık. İnkılap softalarının yaygaralarına ehemmiyet vermeyerek Ezan Muhammedi'yi Arapçalaştırdık. Mekteplere din derslerini kabul ettik. Radyolarda Kur'an okuttuk. Türkiye devleti Müslüman'dır ve Müslüman kalacaktır. Müslümanlığın icapları yerine getirilecektir.⁶¹⁵

Demokrat Parti'nin bu yöndeki söylemleri muhafazakâr grubun iktidara olan bağlılığını arttırmıştı. Sebilürreşad'a göre 14 Mayıs zaferi ne partilere ne basına ne de bir avuç münevvere aitti; bu zaferi kazanan sadece ve sadece dindar millettir.⁶¹⁶ Dergi, 14 Mayıs'ın bir zihniyet ve ruh ihtilali olduğunu söylemişti. Bu ihtilal; şimdiye dek hakir görülen, mabedine ve ibadetine tecavüz edilenlerin intikamıydı.⁶¹⁷ Büyük Doğu'ya göre 14 Mayıs, Cumhuriyet Halk Partisi'ne muhalif olan herkesin eseri idi. Dolayısıyla onu muhafaza ve inkılap softalarına karşı müdafaa etmek, herkesin vazifesi idi.⁶¹⁸ Muhafazakâr basına göre asıl inkılap şimdi oluyordu.⁶¹⁹

Peyami Safa "İnkılap Anlayışımızdaki Hatalar" başlıklı bir yazısında "Türk inkılaplarının tarih başlangıcı da çeşitlidir. Tanzimat'ı, Meşrutiyet'i, Cumhuriyet'i, hatta 1950 seçimini başlangıç gösterenler vardır" diyerek, konunun fikir ve politika oyunlarına ne kadar açık olduğuna dikkat çekmeye çalışmıştı. İnkılap kavramının keyfe göre yorumlanmasını eleştirmiş ve bu yorumlardan çıkan yanlış manaları düzeltmeye

⁶¹³S.B. (Temmuz 1950). Büyük millet inkılabı karşısında. *Sebilürreşad*, sayı: 84, s. 136-137.

⁶¹⁴E. Edip (Mayıs 1950). Hakka arka çevirenlerin akıbeti. *Sebilürreşad*, sayı: 78, s. 35-36.

⁶¹⁵(Ocak 1951). *Sebilürreşad*, sayı: 94.

⁶¹⁶A.F. Başgil (Şubat 1951). 14 Mayıs zaferini kazanan. *Sebilürreşad*, sayı: 95, s. 306.

⁶¹⁷14 Mayıs (Ocak 1951). *Sebilürreşad*, sayı: 94, s. 302.

⁶¹⁸İ. Mühürdaroğlu (16 Mart 1951). 14 Mayıs mücahitlerini birliğe davet ediyorum. *Büyük Doğu*, sayı: 52, s. 8-9.

⁶¹⁹(Kasım 1952). Asıl inkılap şimdi oluyor. *Sebilürreşad*, sayı: 138, s. 194.

çalışmıştı. Birincisi, inkılap gelenek düşmanlığı değildi. İleri Avrupa medeniyetleri geleneklerden doğmuştu. İkincisi, hiçbir inkılap tek adamın eseri olamazdı. Türk inkılabında Atatürk elbette çok ayrı bir yerdeydi, fakat inkılap çok daha önceden başlamıştı. Örneğin, Hürriyet İnkılabı daha 1908’de olan bir gelişmeydi. Safa’nın düzeltmeye çalıştığı başka bir yanlışlık ise laikliğin Batı medeniyetinin şartı olduğu algısıydı. Oysa, Hristiyan medeniyetinden beslenen Batı medeniyeti hala Hristiyan geleneklerine bağlı durumdaydı. Safa’ya göre Türkiye’de milli hakimiyet 1923’te değil 1908’de başlamıştı. Çünkü serbest seçimle ve gerçek manasıyla milli hakimiyet idaresi 1908 Meşrutiyet’inde kurulmuştu. Safa “Gerçek inkılaplar tek bir adamın değil tarihin malıdır” diyerek inkılaba daha evrimsel bir bakış açısı getirmiş, bir anlamda da eleştirilere cevap vermişti.⁶²⁰

⁶²⁰P. Safa (Haziran-Temmuz 1959). İnkılap anlayışımızdaki hatalar. *Türk Düşüncesi*, sayı: 57, s. 1-3.

4. ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞTE MUHAFAZAKÂR BASINDA MODERNLEŞMEYE BAKIŞ

Modernite ve modernizasyon arasında önemli bir başkalık vardır: Modernite; bir projeye, refleksiyona işaret eder. Modernizasyon ise bu projeyi, refleksiyonu mümkün kılan kurumsal-yapısal bir evrimdir. Bu yüzden Batı dışı toplumlar modern olamazlar, sadece modernleşirler. Diğer bir deyişle Batılı olmayan toplumların yaptığı sadece modernitenin kurumsal altyapısıyla eklemlenmektir. Öte yandan Batılılaşma, kolonizasyon ve kapitülasyon gücüyle kapitalist pazarın büyümesini de kapsadığı için tarihsel evrim, Batı lehine eşitsiz bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu yüzden de Batı dışındaki toplumların modern pratikleri hiçbir zaman çağdaş pratikler olamamış; Batılılaşma, telafi edici bir ideoloji ve tarihsel gecikmeyi giderici bir araç olarak kendini kurmuştur. Dolayısıyla modernitenin bireyi ve sınıfları kendi kimliklerinde eğiten bir süreç olduğu, modernizasyonun da bu eğitimin siyasal çerçevesi olduğu söylenebilir. Bu sebeple Batılı olmayan toplumlarda Batılılaşma süreci “Batılılaştırma” şeklinde gerçekleştiğinden moderniteye olan direniş aşılamamıştır.⁶²¹

Şerif Mardin’in merkez-çevre tezine göre, Batı’da modern devleti yaratan merkezileşme süreci, dayandığı feodal temellerden ötürü çevre güçleri denebilecek feodal soylular ve kentlilerle bir dizi karşı karşıya gelmenin neticesinde oluşan uzlaşmalarla meydana gelmişti. Bu uzlaşmalar merkez ve çevrenin iyi eklemlenmiş yapılar olmasını sağladı, ama aynı zamanda feodal zümreler ya da işçiler özerk durumlarının da tanınmasını sağlamışlardı.⁶²² Fakat Osmanlı İmparatorluğu’nda karşı karşıya gelmenin ve bütünleşmenin bu ayırt edici özelliği eksikti. Daha doğru bir ifadeyle, merkez ve çevrenin karşı karşıya gelmesi tek boyutlu olmuş, uzlaşıya kavuşmadan daima bir çatışma olarak kalmıştı. Türk siyasetinin temelindeki en önemli toplumsal kopukluk buydu.⁶²³ Alper Kaliber’e göre Mardin’in bu görüşü Cumhuriyet dönemi için de geçerlidir ve bu tek taraflı çatışma, Türk modernleşmesini eleştirel bir kuramsal soruşturmaya uğratmıştır.⁶²⁴

⁶²¹A. Çiğdem (2007). Batılılaşma, modernite ve modernizasyon. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, (Ed. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim yayınları, s. 68.

⁶²²Ş. Mardin (1990). Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar: merkez- çevre ilişkileri. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 31.

⁶²³Mardin, 1990, **a.g.k.**, 32

⁶²⁴A. Kaliber (2007). Türk modernleşmesini sorunlaştıran üç ana paradigma üzerine. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, (Ed. Uygur Kocabaşoğlu), s.109.

Tanıl Bora, Türk modernleşmesinde bir batı endişesi olduğundan bahseder. Bu endişeye sahip ilk isimlerden biri de Ahmet Rıza'dır. Ona göre Batı'nın siyasetine ahlak değil, kuvvet ve başarı yön vermektedir. Bu ahlaki yozlaşma kapitalizmin zenginler iktidarından kaynaklıydı. Avrupa'da hayat şartları giderek daha geniş kitleler için güçleşirken, zenginlerin lüks, sefahat ve manasız zevkleri, masrafları karşılayacak yeni kaynak ihtiyacını devamlı körüklüyordu. Ahlaka erişmeyi hedeflemeyen maddi bir medeniyet, zararlı bir kuvvetti. Ahmet Rıza, kutsal bir siyasi ve ahlaki prensip olduğuna inandığı insan haklarına inanıyor olsa da Batı'nın iyi ve kötü yanlarını ayırt etmek onun modernleşme konusundaki anahtarı olmuştu.⁶²⁵

Ahmet Rıza'nın sunduğu anahtar "Batı dışı modernleşme" olarak kavramlaştı. Batı dışı modernlik kavramı, Batılı olmayan toplumlarda bir nevi üçüncü yol olan alternatif arayışları ifade etmektedir. Bu kavram, farklı coğrafyalardan; değişen modernlik deneyimi ve tanımları üzerine yeniden düşünme uğraşının bir parçasıdır.⁶²⁶ Çok partili hayata geçildiğinde bu çatışmanın, endişenin ve yeniden tanımlamanın denendiği dergilerden biri Büyük Doğu oldu. Necip Fazıl'a göre Batı; "...geniş madde planıyla baştan başa ve sıkı sıkıya temas halinde kuru bir akıl haritasından ibaret"ti. Bu nedenle Batı, sahip olduğu kuru akıl cevherinin ruhunu plastik bir zevk ve zarafette bulmuştu. Fakat bu plastik zevk; eşya ve hadiselerin dış kabartmalarını, mekân cümbüşlerini aşamayan sığ bir ruha sahipti. Batı; maddeyi, aklî ve ruhsal olarak anlama hırsının ürünü olan ruhsuz ve köksüz pozitif bilimler manzumesinden ibaretti.⁶²⁷

Necip Fazıl; Doğu'nun Batı'ya olan bakışını İslam'dan evvel, İslam'ın kuvveti içindeki ve İslam kadrosunun zaafa düşmesinden sonraki bakış olmak üzere üç kısma ayırmıştı. Şarkın garba en hazin ve mahkûm bakışı Rönesans'tan sonra başlamış ve bu da İslam kadrosundaki zaafın giderek artmasına sebep olmuştu. İşte bu bakış açısı son dört beş asırda iyice kuvvetlenmişti ve tesellisini ana şahsiyetini ezmekte arayan sahte inkılapçılar zümresi yaratmıştı.⁶²⁸ Necip Fazıl'a göre bu bakış açısından kaynaklanan kompleksli bir tutumla kendimize bir türlü inanmamak ve güvenmemek hastalığına yakalanmıştık.⁶²⁹ Öte yandan makinelerin geçerli olduğu bir dünyada bu ilme sahip olmamak da Garp'ın Şark'a yüklediği esaretten çıkamamak demektir. Fakat makineleşip,

⁶²⁵Bora, 2017, **a.g.k.**, 68.

⁶²⁶N. Göle (2007). Batı dışı modernlik: kavram üzerine. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, (Ed. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 57.

⁶²⁷Büyük Doğu (1 İlkteşrin 1943). Batı nedir? *Büyük Doğu*, sayı: 3, s.2.

⁶²⁸İdeolocya Örgüsü (30 Kasım 1945). Doğunun Batıya bakışı. *Büyük Doğu*, sayı: 5, s. 2.

⁶²⁹M. Müftüoğlu (2 Aralık 1949). Şahsiyetçilik davamız. *Büyük Doğu*, sayı: 8, s.11.

müspet bilgilerle donanırken içinde zerre ruh bulunmayan madenî iskeletler kadrosuna da girilmemeliydi. Doğu, maddeyi fethetmek için kendi ruhundan alt edici bir fişkırs koparmak zorundaydı.⁶³⁰

Denebilir ki Büyük Doğu dergisinin alternatif Batılılaşma reçetesi bilindik Doğu-Batı sentezinin tekrarıydı. Onun arzuladığı sentezde maddenin temsilcisi olan Batı sadece pozitif bilimler istifi konumundaydı. Ruhu ifade eden Doğu ise daha köklü, daha canlı bir mana dünyası demekti. İdeal modernleşme garp marifeti ile şark ruhunun birleşmesiyle olacaktı.⁶³¹

Diğer bir Doğu-Batı sentezcisi Türk Düşüncesi dergisi olmuştu. Hilmi Ziya Ülken, Mustafa Şekip Tunç, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Peyami Safa gibi muhafazakâr modernleşmecileri bir araya toplayan dergi; Batı konusundaki yanlış değerlendirmeleri aydınlatma misyonu üstlenmişti. Bu aydınlatmayı yeni Batı'yı anlatarak yaptılar. Örneğin Hilmi Ziya Ülken bir yazısında Birinci Dünya Savaşı'ndan beri Batı dünyasının değerler sisteminde bir buhran olduğuna dikkat çekmişti. Batı'da otuz beş yıl içinde binlerce kitap ve makale yazılmasına neden olan bu buhran bizi de sarmış, cemiyetin köklerini sarsan vicdan ve ahlak bocalamaları yaratmıştı. Aklın şımarıklığına karşı başlayan isyanın sebebi de zaten buydu. Medeniyetimiz bu büyük buhranın eşiğindeydi. Ya kendini yıkacaktı ya da akılla iman arasındaki uçurumu kaldıracak, manevi değerlere itibarını kazandıracaktı.⁶³² Ülken'in dikkat çekmeye çalıştığı şey Batı'nın hatasını fark edip kendini gözden geçirmekte olduğuydu.

Peyami Safa'nın düşüncesi, kültürün kiblesinin yüz yıldan fazla bir zamandır Batı'ya çevrildiği yönündeydi: “Fakat her gün kendisi için secdeye kapandığımız bu yeni tanrı hakkında ne biliyorduk?” Safa'ya göre Tanzimat'tan beri yaptığımız şey bölük pörçük çevirilerle bir şeyler öğrenmeye çalışmaktı. Fakat bu parçaları birbirine eklediğimizde gerçek olmayan bir Batı anlatısı çıkıyordu. Batı denildiği zaman devrimini tamamlamış ve tarihe mal olmuş dünkü medeniyet ve kültür anlayışı aklımıza gelmekteydi. Halbuki bir tarafta oluşunu hala sürdüren bir Batı da vardı ve bu Batı, kendini buhrana sürükleyen pozitivizmin dar ilim görüşünün farkına varmıştı. Ne var ki biz hala onu iyilik ve ahlak değerlerini unutturan, makineleşmiş bir medeniyet olarak biliyorduk. Bu, 19. yüzyılın sonunda Kant'ın etkisiyle değişmiş, artık madde ve ruhu bir

⁶³⁰Doğunun yolu (2 Haziran 1954). *Büyük Doğu*, sayı: 5, s.2.

⁶³¹Bora, 2007, **a.g.k.**, 443.

⁶³²H.Z. Ülken (1 Aralık 1953). Medeniyetimizin değerler sistemi. *Türk Düşüncesi*, sayı: 1, s. 13-19.

arada bulundurmaya çalışan bir Batı meydana gelmişti. Yazara göre biz de madde ve ruh sentezini, kendi ruhumuzu dokuyan milli ve dini geleneklerimizde bulabilirdik.⁶³³ Peyami Safa, Cumhuriyet'in yaşlı münevverlerinin Batı kültür ve medeniyetini bir önceki asrın maddeci kimliğiyle algılamak gibi bir yanılsa düştüğüne de işaret etmişti. Bu durum Türkiye'yi din ve devrim yobazlığı kavgasına sürükleyerek sürekli bir çatışmaya sebep oluyordu.⁶³⁴

Sebilürreşad dergisinin modernleşmeye bakışı din üzerinden şekillenmişti. Dergide çıkan yazılara göre Batı'daki Rönesans ve Aydınlanma, İslam'ın Avrupa'ya taşan kültür ve medeniyetinden doğmuştu.⁶³⁵ Tanzimat'la beraber başlayan Türk modernleşmesi ise tamamıyla ahlak ve faziletin aşındırılma planının parçasıydı.⁶³⁶ Derginin başyazarı Eşref Edip tarafından 1949'dan 1953'e kadar süren bir yazı dizisiyle Tanzimat ve Islahat hareketleri anlatılmış, yazar bu konuyu İslam'dan uzaklaşma hareketi olarak ele almıştı.⁶³⁷

Daha önceki bölümlerde muhafazakâr basının ideolojik ve düşünsel anlamda modernleşmeye olan bakışını ve Kemalist inkılaplarla ilgili tutumunu incelemiştik. Bir de bunun dışında kalan Batı adetlerine karşı eleştiriler de vardır. Bu eleştirilerin büyük bir kısmı şimdiye kadar ifade edilmeye çalışılan Batı karşısındaki endişe ve çatışma hislerinden kaynaklanmıştı.

4.1. Hukuk Alanında Devrim

Osmanlı hukukunun iki ayrı kaynağı vardı: Şeriat ve örf. Şeriat, Kur'an ve hadislerden çıkartılan dinsel kurallar demektir. Ancak şeriatla da bir birlik olmayıp, mezhep farklılıklarına göre farklı yorumlar ve uygulamalar vardı. Şeriatın boş bıraktığı yerlerde ise hükümdarın koyduğu, örf denilen bir hukuk nizamı devreye giriyordu. Mahkemeler kadı denen yargıç tarafından yönetilmekteydi. Ne var ki yargılama yöntemi kesin olarak belli değildi ve tanık, en önemli delil sayılmaktaydı. Zamanla gerekli denetimler de yapılmayınca mahkemeler giderek güven kaybetti. Durum böyle olunca hukuk düzenini sağlamak adına bir düzenleme yapılması gündeme geldi.⁶³⁸

⁶³³P. Safa (1 Aralık 1953). Türk düşüncesi ve Batı medeniyeti. *Türk Düşüncesi*, sayı: 1, s. 4-9.

⁶³⁴P. Safa (1 Nisan 1959). Batıyı niçin yanlış anlıyoruz? *Türk Düşüncesi*, sayı: 55, s. 1-3.

⁶³⁵A. F. Başgil (Mart 1952). İslam nurundan doğan kültür medeniyeti, *Sebilürreşad*, sayı: 123, s.365.

⁶³⁶M.R. Ogan (Eylül 1951). Ana davalarımız. *Sebilürreşad*, sayı: 110, s.147.

⁶³⁷E. Edip (Aralık 1951). İslamdan uzaklaşma hareketine umumi bir bakış, *Sebilürreşad*, sayı: 116, 255-256.

⁶³⁸Turan, 1995, **a.g.k.**, 215-216.

Hukukun modernleşmesi anlamına da gelen bu düzenleme girişimi III. Selim dönemine kadar gider. Onun döneminde ilk defa modernleşme bir programa bağlanmak istenmiş, çeşitli konularda layihalar hazırlatılmıştı. Bu konuların arasında hukuk da vardı. Diğer bir deyişle, Osmanlı hukukunun çağdaş hukuk düzenine göre yeniden hazırlanması fikri, bu dönem ortaya atılmıştı. Fakat bu fikir uygulamaya geçmedi.

II. Mahmut döneminde ilan edilen 1839 tarihli Gülhane Hattı Humayunu ve hukuki anlamda onun tamamlayıcısı olarak kabul edilen 1856 Islahat Fermanı; Batı siyasetinin eşitlik, can, mal, ırz güvenliği gibi temel prensiplerini benimsemekle birlikte bu konuda güvence sağlamak adına hiçbir pozitif hukuk kuralı barındırmıyordu.⁶³⁹

1876 yılında kabul edilen Kanun-i Esasi, halkı temsil eden bir yasama organına ya da kurucu meclise sahip değildi. Doğrudan doğruya padişah tarafından atanan bir komisyon tarafından hazırlanmış, padişahın tek yanlı iradesinden doğmuş bir Ferman Anayasa idi.⁶⁴⁰ Fakat her ne kadar padişahın tek yanlı iradesinin ürünü olsa da saltanatın ve egemenliğin kaynağı yazılı bir anayasa olmuştu. Diğer bir deyişle o zamana dek meşruiyetini gelenek ve dinden alan monarşi; insan iradesi ürünü, dünyevi bir hukuki belge ile beşerileşmişti.⁶⁴¹

Hukuk alanındaki düzenlemeleri; yabancı yasalardan çeviri yoluyla yapılan 1850 Ticaret Kanunu, 1858 Ceza Kararnamesi, 1854 Deniz Ticaret Kanunu, 1881 Hukuk Mahkemeleri Usulü gibi yasalar izledi. Ceza ve Arazi Kanunnamesi gibi bazı yasalar da modern esaslara göre gözden geçirildi. Yeni kabul edilen ve şeriatla ilgisi olmayan kanunlar için Şer'i Mahkemelerin yanı sıra Nizamiye Mahkemeleri kuruldu.⁶⁴²

Cumhuriyet ilan edildikten sonra laikliğin bir gereği olarak şeriatı ortadan kaldırmak ve çağdaş dünyaya uyum sağlamak için hukuk alanında da bir dizi düzenleme yapıldı. Diğer bir deyişle yeni toplum düzeni için gerekli olan hukuki altyapının oluşturulması hedeflendi. 1926'da İtalya'dan alınan Ceza Kanunu'nun yanı sıra, Almanya ve İtalya'dan alınan Ticaret Kanunu benimsendi. İsviçre Yasası'ndan çevrilen Borçlar Kanunu, İcra ve İflas Kanunu da peşi sıra kabul edildi. Fakat hukuk devriminin en önemli değişikliği kuşkusuz 1926 yılında Borçlar Kanunu ile kabul edilen İsviçre Medeni Kanun'u olmuştu.

⁶³⁹İ.B. Gözaydın (2007). Türkiye hukukunun batılılaşması. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, (Ed. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları. s.286.

⁶⁴⁰B. Tanör (2019). Osmanlı-Türk Anayasal gelişmeleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.132.

⁶⁴¹Tanör, 2019, **a.g.k.**, 135.

⁶⁴²Turan, 1995, **a.g.k.**, 217.

Aslında Osmanlı'nın medeni kanunu olan Mecelle de Osmanlı'daki hukuk reformunun bir ürünüydü. Mecelle'nin yapılması esnasında dönemin sadrazamı Ali Paşa, Fransız Medeni Yasası'nı tercüme ettirerek laik aile hukukunu Osmanlı'ya sokmak istemişti. Ne var ki başta Cevdet Paşa olmak üzere, gelenekçi kesimin muhalefetiyle karşılaşmıştı. Daha sonra Cevdet Paşa'nın girişimiyle Hanefi mezhebinin ilkelerini esas alan İslam hukukuna dayalı Mecelle oluşturulmuştu.⁶⁴³ Ne var ki hazırlıkları yedi yıl süren, 1859'dan 1876'ya kadar 16 kitap halinde yayınlanan bu yasa, pek çok açıdan eksikti. En önemli eksikliği Hanefi mezhebini gözeterek diğer mezhepleri dikkate almamasıydı. Ayrıca kişi, aile ve miras kurallarına da yer vermiyordu. Her ne kadar irade serbestliğine dayanıyor ve birtakım yargılama kuralları getiriyor bile olsa tam bir medeni yasa özelliği taşımıyordu.⁶⁴⁴

Cumhuriyet dönemindeki Medeni Kanun'un yapılış süreci de tıpkı Mecelle'de olduğu gibi tutucu bir görüşle başladı. Bu görüşe göre bir ülkenin kanunları, halkının ulusal gelenekleriyle uyum içinde olmalıydı. Bu bir bakıma geleneğin din hukukuyla eş tutulduğu bir ortamda, hukukun dine bağlılığının sürmesi demekti. 1923-1924 yıllarındaki görüşmeler sırasında poligami konusunda çıkan anlaşmazlıklar, komisyonun önerdiği kanunun kapsayıcı bir medeni kanun olmaktan uzak olması, İslam hukuk sistemiyle Batı hukuk sistemi arasında bir seçim yapma zorunluluğunun belirmesine neden oldu.⁶⁴⁵

1924 yılında Medeni Kanun'un hazırlanması için göreve başlayan yeni komisyon, Batılı ülkelerden birinin medeni kanununun alınması kararıyla işe koyuldu. Yapılan görüşmelerden sonra Türkiye için en uygun kanunun İsviçre'nin medeni kanunu olduğuna karar verildi. Çünkü o sıralarda Avrupa devletleri arasında en modern, sosyal eğilimlere en çok yer veren, en demokratik, en pratik ve en açık kanun İsviçre'ninkiydi. Dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt da dahil olmak üzere, konuyla ilgili söz sahibi olan grubun İsviçre'de hukuk eğitimi almış olmaları medeni kanunun üstün niteliklerinin yakından tanınmasını sağlamıştı. Bunun yanı sıra İsviçre Medeni Kanun'u pek çok açıdan Türk toplumuna verilmek istenen yeni biçime ve Türkiye'nin şartlarına daha uygundu. Özellikle de kadın-erkek eşitliğine dayanan bir aile hukukuna sahip olması Türkiye'de gerçekleştirilmek istenen devrimin esaslarına uyuyordu. Tüm bunların

⁶⁴³Ş. Halıcı (2004). *Yeni Türkiye'nin yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 277.

⁶⁴⁴Turan, 1995, **a.g.k.**, 217.

⁶⁴⁵Berkes, 2003, **a.g.k.**, 529-530.

yanında kanun, dil olarak zor ve teknik bir üslup içermemesi nedeniyle halkçı bir karakter taşıyordu.⁶⁴⁶

Mahmut Esat Bozkurt bir gazeteye verdiği demeçte yeni Medeni Kanun'un; daha evvel esir durumunda olan, hiçbir formalite olmaksızın eşleri tarafından terk edilen Türk kadınının; artık erkeklerle aynı haklara sahip olmasını sağladığına dikkat çekmişti. Artık kadınlar tıpkı erkekler gibi serbest mülkiyet hakkına sahip olacaklar ve veraset sisteminde de erkeklerle eşit hale geleceklerdi. Ayrıca yeni yasayla din faklarının önemi kalmamıştı, farklı dine mensup kadın ve erkek hiçbir yasaya takılmadan evlenebileceklerdi.⁶⁴⁷

İsviçre Medeni Kanun'u ile Borçlar Kanunu'nun bir bütün olarak alınması ve diğer alanlarda benimsenen modern yasalarla birlikte Türk hukuku, İslam hukuku çerçevesinden çıkmış "Kara Avrupası Hukukları" grubuna katılmıştı. Aynı zamanda Kemalist devrim, bir üst yapı kurumu olarak hukukun değiştirilmesi yoluyla sosyal ve ekonomik yapıyı derinlemesine etkileme denemesine girişmişti.⁶⁴⁸ Niyazi Berkes'e göre Medeni Kanun alınırken güdülen amaç, halkın medeni ilişkilerini geleneklere, alışkanlıklara ve din kurallarına uygun şekilde düzenlemek değil, bu ilişkileri olması gereken şekle sokmaktır. Kanunun devrimci tarafı da buydu.⁶⁴⁹ Tüm bunların yanında, Medeni Kanun'un kabulüyle Türkiye'de "hukukların çokluğu" durumuna da son verilmişti.⁶⁵⁰

4.1.1. Muhafazakâr basında Medeni Kanun'a yönelik eleştiriler

Muhafazakâr basında Medeni Kanun ile ilgili eleştiriler çok yoğun olmamakla birlikte Demokrat Parti iktidarından sonra başlamıştı. Bu eleştirilerin genel olarak üzerinde durduğu kısım Medeni Kanun'un Türk toplumuna uymayan kısımlarının tadili ile ilgili olmuştu. Sebilürreşad dergisi, kanundaki eksik kısımları tespit etmek için toplanan hukukçulardan oluşan bir heyetin dile getirdiklerini sütunlarına taşımıştı. Dergi; heyetin boşanma konusundaki bazı karmaşaların giderilmesi, evlilik dışı doğan çocukların hukuki durumuyla ilgili yetersizliklerin giderilmesi ve Medeni Kanun'un dikkatlice gözden geçirilip Türk geleneklerine uymayan kısımlarının düzeltilmesiyle ilgili taleplerini paylaşmış; bu tartışmaları yapmanın yakın zamana kadar irtica

⁶⁴⁶A. Ataay (1978). Neden İsviçre Medeni Kanunu?, *Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu*, s. 67-68.

⁶⁴⁷*Hakimiyeti Milliye* (13 Eylül 1927). s. 3'ten aktaran Halıcı, 2004, **a.g.k.**, 292.

⁶⁴⁸E. Özsunay(1978). Türkiye'de yabancı hukukun benimsenmesi hareketi içinde Türk medeni kanunun anlamı ve önemi. *Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu*, s. 404.

⁶⁴⁹Berkes, 2003, **a.g.k.**, 531.

⁶⁵⁰Özsunay, 1978, **a.g.k.**, 407.

sayılmasına rağmen artık serbestçe konuşuluyor olmasına dair duyduğu memnuniyeti dile getirmişti.⁶⁵¹

Medeni Kanun’da düzeltme talep edilmesini irtica olarak değerlendirenlere Ali Fuat Başgil’in cevabı oldukça sert olmuştu. Başgil, irtica söylemini kati bir şekilde kabul etmeyerek Medeni Kanun’la ilgili şunları söylemişti:

...Medeni Kanun’u tenkit etmek irtica mıdır? Hangi hukuk prensibi ile? Medeni Kanun’un milli hayatımıza, hususiyle, aile yuvamıza indirdiği darbeler inkâr kabul eder şeyler midir? Bu kanunun evlenme ve miras sistemlerinin bu memleketin aile ocağını bombaladığı hakikattir. Millet varlığımızın temeli olan bu ocak, gözlerimizin önünde her gün biraz daha çökmektedir. Komünizmin aile düşmanlığından bahsolunuyor. Fakat Türk ailesi için bu düşmanlığı evveleminde Medeni Kanun’da aramak lazımdır. Bu kanunu memleketin tarihi realitelerine, içtimai mutalarına, ruhi ve ırki temayüllerine intibak ettirmek üzere yeniden gözden geçirmek, kanaatimce, acil bir milli zarurettir.⁶⁵²

İsmail Hami Danişment ise İsviçre Kanunu’nun çok hızlı bir şekilde ve acemi tercümanlardan dolayı birçok tercüme hatasıyla dolu olduğunu söylemişti. “Zararın neresinden dönülürse kardır. Yirmi beş senelik zarar da kafidir. Zarardan dönmek irtica değil, rücadur” diyerek irtica tartışmalarına kendince cevap vermişti. Bunun yanı sıra hükümete seslenerek, ihtiyaçlara uygun bir Medeni Kanun yaptığı takdirde, tarihin hiç unutmayacağı bir hizmette bulunmuş olacağını ifade etmişti.⁶⁵³

Kanunla ilgili eleştiri alan bir husus da boşanma mevzuu olmuştu. Boşanma konusunun tıpatıp tercüme edilmesi boşanma konusunda pek çok zorluğa sebebiyet vermekteydi. Hristiyan adetlerine uygun olan bu maddeler Türkiye’nin yapısına uymamaktaydı. Boşanma ile ilgili zorluk yaratan bu maddelerin bir an evvel tadili şarttı.⁶⁵⁴

Türk Düşüncesi’nde Ali Said Yüksel de Medeni Kanun meselesini ele almıştı. Yüksel’e göre Cumhuriyet’in ilk yıllarında, arzulanan zihniyet yenileşmesini sağlayacağı ümidiyle başka milletlerden kanun almak gibi bir çıkmaz yola girilmişti. Fakat, sadece milletlerin hakiki ihtiyaçlarından doğan kanunlar kanun haysiyetine layıktı. Kanun koyanın vazifesi bu ihtiyacı tespit etmekten ibaretti. Yabancı bir elbiseyi bir başka sırta uydurma tarzındaki bu zorlama er geç bazı sosyal kargaşalar yaratacaktı. 30 senedir tüm gayretlere rağmen bir türlü milli bünyeye uymayan Medeni Kanun konusunun hala

⁶⁵¹(Şubat 1951). Medeni Kanun’un tadili. *Sebilürreşad*, sayı: 95, s.314-315.

⁶⁵²A.F. Başgil (Nisan 1951). *Ehli Sünnet*, sayı: 97, s. 10.

⁶⁵³İ. H. Danişment (Ekim 1951). Medeni Kanun derdi. *Sebilürreşad*, sayı: 112, (iktibas Milliyet) s. 192.

⁶⁵⁴A. N. Karacan (Şubat 1955). Medeni Kanun hakkında. *Sebilürreşad*, sayı: 190, (iktibas Milliyet). S. 237.

halledilememesi bundandı. Yazar, geçen 30 yıllık süre içinde hukukun hemen her alanında önemli isimler yetiştiğini hatırlatarak Türk milletine uygun kanunlar yapılabilecek seviyede olduğumuzu hatırlatmış; "...milletin kendi eseri olan kanunlar en iyi kanunlardır" demişti.⁶⁵⁵

Türk Medeni Kanunu evlenme, boşanma, mülkiyet edinme ve benzeri konularda bazı tadiller geçirmiş olsa da hala yürürlükte olmaya devam eden devrim yasalarından biri olma özelliğini korumaktadır.

4.2. Modern yaşam tarzına yönelik eleştiriler

Muhafazakâr basında modern yaşam tarzına yönelik eleştiriler ahlak buhranı ve kendi kimliğine ters düşme fikriyle meydana gelmişti. Bu ahlak buhranının sorumlusu Kemalist devrimdi. Çünkü laiklik prensibi kapsamında yapılanlar toplumun manevi değerlerini alıp götürmüştü. Öte yandan bir asırdan fazladır devam eden modernleşme hareketi Cumhuriyet devrimiyle ivme kazanmış ve kamusal alanı da dönüştürmüştü. Bu dönüşüm İslami değerler ve geleneklerle örtüşmüyordu. Bu yenilikler bir "buhran" olarak tanımlandı. Muhafazakâr basına göre, buhranın sebebi hesapsız kitapsız Batıya olan hayranlıktı, bu hayranlık köklerimizi zayıflatmış ahlaki buhrana sebep olmuştu.⁶⁵⁶ Toplumda hırsızlık, rüşvet, fuhuş, içki, cinayet, kumar gibi yaralar açılmıştı.⁶⁵⁷ Halk kumar ve rakıya pek çabuk alışmıştı.⁶⁵⁸ Toplumdaki bu değişimin muhafazakâr-dindar kesim için bir travma olduğu açıktı. Bu travmayı yansıtan muhafazakâr basın da bu nedenle gündelik hayattaki değişim hakkında oldukça reaksiyoner ve alarmist bir üslup benimsemişti.

Modernleşme tartışmalarının göbeğinde çoğu zaman "kadın"ı görürüz. Çünkü modernleşme denilen hareketin kaynağı olan Batı'nın öngördüğü seküler düzen içinde kadın; okulda, sinemada, tiyatrodan, fabrikada, siyasette, bilimde sahne almaya başlayarak kamusal hayatta boy gösterdi. Her konuda çağdaşlığı hedef alan Kemalist düzen, kadın konusunda da benzer tutumu benimseyerek kadını gelenekler karşısında hürleştirecek bazı girişimler yapmıştı. Kemalist inkılabın tepki toplamasındaki en güçlü nedenlerden biri de bu oldu.

⁶⁵⁵A. S. Yüksel (15 Kasım 1957). Tercüme kanunlar. *Türk Düşüncesi*, sayı: 45, s. 16-20.

⁶⁵⁶(22 Şubat 1946). Bizde buhran. *Büyük Doğu*, sayı: 17, s. 2.

⁶⁵⁷(22 Mart 1946). Yaralarımız. *Büyük Doğu*, sayı: 21, s.2.

⁶⁵⁸S. N. İleri (14 Nisan 1944). Kumar ve rakı. *Büyük Doğu*, sayı: 27, s. 3; M. Yesari (1 İlkteşrin 1943). Ayyaşlık faciamız. *Büyük Doğu*, sayı: 3, s.3.

4.2.1. Kadın modernleşmesi

Cumhuriyet'in "kadın" konusunda başlattığı hareket ve söylemler aslında Türkiye için hiç de yeni değildi. Osmanlı'da Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839) 'yla başlayan batılılaşma serüveninden kadınların da etkilenmemiş olması elbette düşünülemez. Tanzimat Fermanı dolaylı olarak da olsa kadının aydınlanmasına kapı araladı. Nitekim birkaç on yıl sonra kız okullarının açılması bunun somut göstergelerinden biriydi. 1858'de ilkokul ve ortaokullarda kızlarında eğitim almasına müsaade edildi. Bunu 1842'de Askeri Tıbbiye'ye bağlı "Ebe okulu", 1869'da "İnas Sanayi Mektebi Kız Sanat Okulu" ve 1870'de "Darülmuallimat-Kız Öğretmen Okulu" takip etti.⁶⁵⁹

Eğitim alanındaki gelişmelerin yanı sıra Tanzimat döneminde, kadın meselesini yazan bazı erkekler de görülmeye başladı. Örneğin, 1868'de çıkan Terakki gazetesinde kadın haklarından söz edildi. Şinasi'nin "Şair Evlenmesi" isimli oyunu, Namık Kemal'in "Zavallı Çocuk", Abdülhak Hamid'in "Tarık" isimli romanlarında kadın karakterlerin eskiye nazaran daha modern olduğu inkâr edilemez.⁶⁶⁰

Kadının değişiminin ivme kazandığı dönem İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği zamana rast gelir. Bilindiği gibi 1908'de gerçekleşen Hürriyetin İlanı 1878'den beri süregelen istibdat dönemine son vermişti. Bu hareketle beraber hak, hukuk, özgürlük gibi kavramlar daha sık kullanılır hale geldi. Bu kavramlar toplumda dönüştürücü bir etki yarattı. Döneme bir mercek tutarsak bu söylemlerin basına, siyasete ve edebiyata olan etkisini mutlaka görürüz. Hemen her yerde tartışılan ve topluma tanıtılmaya çalışılan bu batılı terimler, II. Abdülhamit devrinde kurulan okullardan yetişmiş olan, okur-yazar kadınlar tarafından da takip edildi ve bir aydınlanmaya vesile oldu.

Zafer Toprak'a göre, İkinci Meşrutiyet'in kadınlara kazandırdığı diğer bazı özellikler 1912-1913 Balkan Harbi'nde yaşandı. Zira, Balkan Harbi'nin yarattığı travma kadın-erkek ayırt etmeksizin bir uluslaşma ve dayanışma sürecini başlattı. Bu seferberlik sırasında cinsiyet ayrımı olmaksızın herkesin desteğine ihtiyaç vardı. Erkek cepheye savaşırken geçim derdine düşen kadın sokağa dökülmüştü. Bu durum toplumsal tabuların, en azından kadının kendi kafasında yıkılmaya başlaması için önemli bir adımı oluşturdu. Balkan Harbi sırasında yaşananlar, savaşın bitiminden sonra kadınlar arasında bir

⁶⁵⁹B. Göksel (1988). *Çağlar boyunca Türk kadını ve Atatürk*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 140.

⁶⁶⁰Göksel, 1988, **a.g.k.**, 141.

özgürlük sorunu tartışmasını başlattı. Kısacası tüm bunları değerlendirdiğimizde kadını artık siyasette, edebiyatta, basında görmemiz pek de tesadüfî değildir.⁶⁶¹ Edebiyatta Fatma Aliye ve Nigâr Hanımlar, basında tüm kadrosu kadın olan Kadınlara Mahsus Gazete, Kadınlar Dünyası; siyasette Nezihe Muhittin, Halide Edip gibi isimleri hatırlamak gerekir.⁶⁶²

Birinci Dünya Savaşı yıllarında kadın ile erkek arasındaki mesafe her geçen gün daralmıştı. Darülfunûn'da kadın ve erkek ortak ders görmeye başlamıştı. 1923'ün ortalarından itibaren ulaşım araçlarında erkekle kadın arasına gerilen ve haremlik-selamlık ayrımı yapan kalın perde kaldırılmış, kaç göç olayına son verilmişti. Tramvaylarda da perdeler kalkmıştı. "Perdelerin ilgası", bir metaforu. Bu, İstanbul kadınının dönüşümünü ifade eden bir inkılabın sembolüydü. Artık kadın ve erkeğin aynı mekânı paylaşması yadırganmıyordu. Örneğin, akraba olmayan kadın ve erkek muhallebicide aynı masada oturmaya başlamıştı.⁶⁶³ Denebilir ki, Cumhuriyet'le birlikte kadının kamusal alana çıkma hadisesi belki de ilk defa devlet tarafından ciddi bir şekilde ele alınmış ve bir programa sokulmuştu. Bu programın öngörüsü kadın-erkek hiyerarşisini yeniden şekillendirmektir. Hatta kadın ve erkek arasında tam bir eşitlik sağlamaktır.

Bu eşitliğin sağlanmasında 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun'un etkisi büyüktü. Medeni Kanun, ülkede yüzyıllardır hâkim olan düzeni temelinden yıkacak bir devrim demektir. Günlük yaşamın dinin velayet ve saltanatından kurtarıldığı bir dönemde kadının ve ailenin toplumsal hizmet ve konumunu hala şeriat belirliyordu. Kadına verilen nikah bedeli, mihr-i muaccel, çok eşlilik gibi meseleler aşiret adetlerinin ve zihniyetinin kalıntısıydı. Kadın, Medeni Kanun'la beraber ilk defa medeni insan sıfatlarını elde etti. Örneğin, dini nikah kaldırılarak aile toplumsal bir niteliğe kavuşturuldu. Çok eşliliğin yasaklanması kadına bir şahsiyet ve özgürlük kazandırdı. Ayrıca boşanmada da her iki tarafa eşit şartlar verilmesi kadının, erkek egemen pamuk ipliğiyle bağlı durumuna son verdi. Bundan böyle kadın bir meta gibi görülmeyecek, para karşılığı birine satılamayacaktı. Kısacası Medeni Kanun, geleneksel ailede hükümran olan erkeğin saltanatını yıkmış, eşit hak ve eşit görevler üzerine kurulu bir aile düzeni getirmişti.⁶⁶⁴

⁶⁶¹Z. Toprak (2016). *Türkiye'de kadın özgürlüğü ve feminizm*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. XIV.

⁶⁶²Göksel, 1988, **a.g.k.**, 141-142.

⁶⁶³Z. Toprak (2017). *Türkiye'de yeni hayat: inkılap ve travma*. İstanbul: Doğan Kitap, s. 115-116.

⁶⁶⁴Toprak, 2017, **a.g.k.**, 166-167.

Medeni Kanun, sosyal hayat konusundaki tüm eşitlikçi yapısına rağmen kadının siyasal katılımıyla ilgili bir madde barındırmıyordu. Kadının siyasal yaşamda erkeklerle eşit konuma gelmesi için ilk girişim ancak 1930'da yapıldı. Bu adım kadınların, 1930'da alınan bir kararla belediye seçimlerinde oy kullanabilmesi ve aday olabilmeydi. Belediye Yasası ile 18 yaşını dolduran her kadın belediye seçimlerinde oy kullanabilecek, dahası 25 yaşını dolduranlar aday da olabilecekti. 1931 yılında ortaokullar için hazırlanan Medeni Bilgiler kitabına kadınların tüm siyasal haklarının verilmesiyle ilgili bir bölüm konulmuştu. Bir yandan da bazı toplantılar ve konferanslarla kadının siyasal katılımı konusunda kamuoyunun bilgilendirilmesine çalışılmıştı.⁶⁶⁵ Bunlar, bir adım sonrası için toplumun hazırlanması anlamına geliyordu. Nihayetinde, 1933'te muhtarlık seçimlerine katılmaya hak kazanan Türk kadını; 5 Aralık 1934 yılında kabul edilen 2598 sayılı kanunla genel seçimlerde de seçme ve seçilme hakkına sahip oldu. Bu yasadan sonraki ilk seçim olan 1935 seçimlerinde 18 kadın milletvekili Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdi.⁶⁶⁶ Afyon Milletvekili Mebrure Gönenç, Ankara Milletvekili Türkan Örs, Balıkesir Milletvekili Sabiha Ökçül, Bursa Milletvekili Şekibe İnel gibi isimler bu kadın milletvekillerinden bazılarıydı.⁶⁶⁷

Atılan tüm bu adımlarla kadının sosyal ve siyasal hakları verilerek laik, demokratik, liberal devlet ve toplum idealinin eksik tarafı tamamlanmıştı. Amaç; modernleşme hareketinde kadının dönüştürücü etkisinden faydalanmaktı. Okuma-yazma seferberliğinin yanı sıra, Halkevleri, Akşam Kız Sanat Okulları ve meslek edindirmeye yönelik kurslarla kadınların aydınlanma süreci sürekli desteklendi. Bu aydınlanma aynı zamanda kadının üretime katılmasını teşvik etmişti.

Kemalizm'in kadın sorunuyla ilgili çözümleri paradoksal bir biçimde muhafazakâr- dindar kesim için yeni problemler var etti. Bu problemler de tepkisel bir söyleme dönüştü. Tepkinin sebebi, kadının özgürleşmesinin ahlaksal bir aşınmaya sebep olacağını düşünen görüşlerden kaynaklanıyordu. Dönemin basınına baktığımızda bu tepkilerin son derece cinsiyetçi söylemlerle dile getirildiğini söyleyebiliriz. Nilüfer Göle'ye göre bunun sebebi İslam dininin cinsiyet ayrımına dayalı bir toplumsal düzene sahip olmasıdır. Doğu-Batı arasındaki karşıtlığın cevabı; İslam'da cinsiyet ilişkilerinin genel tanımlarında ve kadın ile erkeğin niçin bir arada bulunmalarına izin verilmediğinde

⁶⁶⁵Turan, 1995, **a.g.k.**, 247.

⁶⁶⁶Millî Savunma Bakanlığı. (1998). *Millî Mücadele'de ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadınlarımız*. Ankara: Millî Savunma Bakanlığı, s.161.

⁶⁶⁷Millî Savunma Bakanlığı, 1998, **a.g.k.**, 162-166.

saklıdır.⁶⁶⁸ Dönemin muhafazakâr basını Nilüfer Göle'nin tespitinin örnekleriyle doludur. Bu süreli yayınlar, kadını milli iffetin sembolü olarak göstermişti. Onun karşısında da “yabancı öteki kadın” vardı ve ona benzemek iffetsizlik sembolüydü.⁶⁶⁹ Özellikle de Büyük Doğu dergisi bu anlatının öncülüğünü yapmıştı. Derginin bakış açısına göre kadına verilen sınırsız hürriyet, bir zümrede “mum söndü” adeti doğurmuştu.⁶⁷⁰ Türk kadını için kalın kafesler içinde yaşadığı, kalın peçe ve çarşaf kullandığı, ailesinden başka kimseye tırnağını bile göstermediği hayat; en şerefli olandı. Balolarda ve plajlarda dekolte ve mayo ile dolaşarak erkeklere kendilerini göstermekten çekinmemeleri de onaylanmayan bir hayat tarzının ifadesiydi.⁶⁷¹ Bu bakış açısına göre dünkü kadın; bir saffet, iman ve dengenin ifadesiyken modern kadın; korku, şüphe ve ruhi ihtilal numunesiydi.⁶⁷² Büyük Doğu “Gizli Fuhş” başlıklı yazısına barda oturan bir kadın ve erkeğin fotoğrafını ekleyip şu yorumu yapmaktan çekinmemişti: “Bir bar köşesinde, müşteri avlamaya giden Türk kadını, fuhşa giden yolları bile Avrupalıdan öğrenmek şartıyla bunu kibarlık ve üstünlük sanan bir telakkiye kurbandır.”

Dergide yayınlanan “Ahlak Facialarımız Üstünde” başlıklı bir yazı erkekler tarafından kandırılıp ırzına taarruz edilen kızları konu edinmiş ve bu durum cinayet olarak addedilmişti. Yazıya göre erkek birkaç aylık bir hapis cezasıyla kurtulsa bile kız bütün ömrünce sakat kalmaya mahkumdu. Artık evlenip, yuva kurması pek de mümkün değildi. Bunun yanı sıra randevu evleri de çocuk yaştaki genç kızlarla doluydu. Kışın barlar, çalgılı gazinolar; yazın plajlar, mesireler adeta birer “namus makteli”ydi. Dergi bu olumsuzlukların engellenmesi için; cezaları ağırlaştırmak, ahlak polisini daha etkin kullanmak, çalgılı gazinolardaki kadın şarkıcıların sahnede oturmasını yasak etmek, mesirelerdeki تنها köşeleri kontrol almak gibi ilginç çözüm önerileri sunmuştu.⁶⁷³

Büyük Doğu'ya göre modern kadın aynı zamanda müsrifliğin de bir timsaliydi. Tüketim çılgınlığının eleştirildiği bir yazıda olumsuz örnek konumundaki makyaja, maniküre, ayakkabıya, kreme para harcayan modern kadın şöyle tarif edilmişti:

... 24-25 yaşlarında, göze çarpacak tarzda boyanmış, başında Hacivat'ın külahı şeklinde acayip bir şapka, sırtında Kastor bir manto, ayağında uzun boy ilacı mantar pabuçlar, tırnaklarında müthiş bir oje yangını, parmağında şövalye yüzük ve kolunda elmas dampingi

⁶⁶⁸N. Göle (2011). Modern mahrem medeniyet ve örtünme. İstanbul: Metis Yayınları, s. 29-30.

⁶⁶⁹T. Bora (2004). Analar, bacılar, orospular: Türk milliyetçi muhafazakâr söyleminde kadın. *Şerif Mardin'e Armağan*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.242.

⁶⁷⁰Biz ve onlar (19 Aralık 1947). *Büyük Doğu*, sayı: 72, s. 16.

⁶⁷¹S. N. İleri (10 Mart 1944). Dün ve bugün. *Büyük Doğu*, sayı: 22, s. 3.

⁶⁷²(17 Eylül 1943). Kadın ve ev. *Büyük Doğu*, sayı: 1, s. 9.

⁶⁷³M. Yesari (31 Birincikanun 1943). Ahlak facialarımız üstünde. *Büyük Doğu*, sayı:16, s. 3.

bir saat, yeni harp örneği bir kadın... Ötekini tarif etmeye ne hacet; böyle birinin konuşmak tenezzülünde bulunabileceği başka bir örnek...⁶⁷⁴

Büyük Doğu'ya göre, tüketimi daha da özendiren mağaza vitrinleri, kadınları yoldan çıkaracak başka bir sebepti. Çünkü dergi, karakterce zayıf kadınların kolaylıkla ele geçirileceğini düşünüyordu. Bu bakış açısına göre, bir çift mantarlı iskarpin ve beş metre ipekli kumaş uğruna ne acıklı pazarlıklar yapıldığı ortadaydı. Kocasına bağlı olan ev kadınlarının da bu lüksten etkilediği çok açıktı. Komşu kadında görülen yeni bir kostüm, karı kocaları mahkemelere sürükleyen tartışmalara sebep oluyordu. Kadınla ilgili kozmetik ve giyim eşyaları tam manasıyla bir yıkım vasıtasıydı. Beyoğlu caddesi bu yıkım mekanlarından biriydi.⁶⁷⁵

Büyük Doğu kadının iş yaşamında olmasına da sıcak bakmıyordu, çünkü dergiye göre kadının iş yaşamında olması sosyal yaraların en büyüğüydü. İş bulabilmek ve bulunduğu işte tutunabilmek için güzel olmak, şunu bunu tatmin etmek gerekliydi. Bu nedenle de birçok fabrika, müessese ve dairede çalışan işçi kızlar ve memurlar başarı için kendini “fuhşun kucağına” bırakmaktaydı. Bunu anlamak için mesai bitimine yakın bir saatte işyerlerinin olduğu yerlerde dolaşmak yeterliydi. Örneğin Galata'da çalışan küme küme genç kadın, paydos saatinin yaklaştığını görünce hemen çantasına sarılıp, ruj, pudra, rimel gibi süs malzemelerini ortaya dökmekteydi. Çıkmadan evvel de iş elbiselerini çıkarıp dekolteli sokak elbiselerini giyerlerdi. Bazı erkek memurlar da kapının önünde onları beklemekteydi. Namuslu bir evde, namuslu bir ailenin kızı gibi yemek, içmek, giyinmek, maddi ve manevi himaye altında bulunmak bu insanların anladığı bir iş değildi.⁶⁷⁶ Büyük Doğu daha sonraki yıllarda “Kadını evine döndürmenin, ısındırmanın, iş hayatını yavaş yavaş erkeğe bırakmanın zamanı gelmiştir” diyerek, kadının iş yaşamında olmasına yönelik tutumunu daha da netleştirmişti.⁶⁷⁷

Fuhuş, lüks düşkünlüğü, ahlaksızlık gibi kötü özelliklerin hepsi şehirli modern kadına atfedilirken Büyük Doğu tarafından övülmeye layık olan bir kadın tipi de vardı. Bu kadın günden güne nesli tükenen, fevkalade müstesna, şahsiyetli, fedakâr Türk annesiydi. Askerlerin vatani için ölebilmesi, çiftçinin şevkle tarlaya koşması, amelenin yevmiyesini rakıya vermemesi, tüccarın karaborsa dolapları çevirmemesi için bu

⁶⁷⁴N. Muhsinoğlu (4 Şubat 1944). Bir sınıfın hayatı. *Büyük Doğu*, sayı: 17, s.15.

⁶⁷⁵S. Güngör (3 Birincikanun 1943). Lüks hastalığımız. *Büyük Doğu*, sayı: 12, s. 15.

⁶⁷⁶H. N. Ertüz (7 Kasım 1947). İş hayatında kadın. *Büyük Doğu*, sayı: 71, s.15.

⁶⁷⁷Be. De. (18 Eylül 1959). Kadın. *Büyük Doğu*, sayı: 29, s.8.

annelerin vereceği hisse ve manaya ihtiyaç vardı.⁶⁷⁸ Büyük Doğu'ya göre bunu sağlayacak ideal kadın, gelenek ve dinle yoğrulmuş Anadolu kadınından başkası değildi.

Serdengeçti dergisinin de kadın anlatısı Büyük Doğu'dan pek farklı sayılmazdı. “Eskiden evine, ailesine, yuvasına kutsi duygularla bağlı bulunan Türk hanımı şimdi asri bayan adıyla sokağa düşmüş; piyasanın en mebzul, en ucuz mallarından biri haline gelmiştir” ifadesi, Serdengeçti'nin kadın modernleşmesi görüşünün özetidir. Dergiye göre Türk kadınının; asri bayan adıyla yeni bir kimlik edinmesi ahlaki çöküntünün en baştaki sebeplerindendi.⁶⁷⁹ İddia ettikleri ahlaki çöküntü bir şiirle şöyle ifade edilmişti:

Her kadında çıplaklık, kısa kısa etekler
Kama gibi sivrilmiş tırnağının uçları
Sıcak sudur korkusu bozulacak rujları
Senelik ondüleler berberler yaşıyorlar
Çoktandır şımardılar hududu aşılıyorlar
Yetmişlik bir hanım da saçlarını tarıyor
Bu acüzeler bile delikanlı arıyor
On üç yaşında çocuk boyamış dudakları
Balo günü bol neşe, kız erkek sarılacak
Tuvaletler frağı ağışuna almışlar
Namus kalmış geride, zina zevke dalmışlar...⁶⁸⁰

Serdengeçti, Türk inkılabının kadın politikasını da şöyle değerlendirmişti:

Yirmi beş yıldır iktidarın kadınlar hakkında bir iddiası var. “Kadını kafes arkasından kurtardık. Peçeyi, çarşafı, tesettürü kaldırdık, Türk kadınıni medeniyete kavuşturduk. Ona siyasi haklar verdik vs vs... İnkılap edebiyatının bu bitmeyen nakaratını dinleye dinleye kulaklarımız sağır oldu. Halkevi ve merasim inkılapçıların bu tekerlemeleri üzerinde biraz duralım. “Kadını kafes arkasından çıkardık” diyorlar. Çok güzel! Fakat bir kere Türkiye nüfusunun çoğu, büyük bir ekseriyetle köylüdür. Köylerimizdeki evlerin birçoklarında bırak kafesi cam, çerçeve, hatta pencere bile yoktur. Köy kadınları öteden beri erkeklerle yan yana bağda, bahçede, tarlada, harmanda beraberce çalışmaktadırlar. Bu birinci palavra ve yalan; ikincisine gelince onların sözde kurtardık dedikleri hakikatte batırdıkları şehir kadınları olacak! Kurtardılar da ne yaptılar sanki? Eskiden evine, yuvasına, kocasına, çoluğuna çocuğuna bağlı Türk hanımını, en kadınıni şimdi asri bayan adıyla sokakta görüyoruz.⁶⁸¹

Ayrıca o günlerde Cumhuriyet ve Vatan gazetelerinin güzellik yarışması düzenleyip, bu yarışmaları Atatürk inkılabını tanıttmanın bir yolu olarak değerlendirmesi

⁶⁷⁸H.H (9 Ocak 1948). Kadınlığımız. *Büyük Doğu*, sayı: 75, s. 3.

⁶⁷⁹(Ekim 1947). Niçin evlenmiyorlar? *Serdengeçti*, sayı: 3, s. 10.

⁶⁸⁰M. Delipoyraz (Ekim 1947). Sosyete kadınları. *Serdengeçti*, sayı: 3, s. 16.

⁶⁸¹Kadın ve cemiyet (Ekim 1949). *Serdengeçti*, sayı: 8, s. 8.

Serdengeçti'nin tenkitlerine yol açmıştı. Serdengeçti'ye göre bu gerekçenin ardında Amerika'nın reklam sektöründe olduğu gibi ticari bir gaye vardı. Gazetelerin asıl amacı müsabakaları kullanarak satışını yükseltmekten başka bir şey değildi. Ticari bir meseleye milli bir vazife süsü vererek Türk kızını çırılçıplak teşhir etmeye hiç kimsenin hakkı yoktu. Bunun Atatürk inkılaplarıyla da bir bağlantısı olamazdı. Öte yandan, gerçek Türk kadını zaten yarışmalarda temsil etmek mümkün değildi. Çünkü o; beli bükük tarlada çalışırken, öküzün ardında çift sürerken güzellik yarışmalarıyla ilgilenemezdi.⁶⁸² Derginin başyazarı ve sahibi Osman Yüksel Serdengeçti, özlediği ideal kadını şöyle tarif etmişti:

Bir alem özlüyorum ki orada kadınlar, dıştan kızarmasın boyanmasınlar. Yüzlerine bakınca kızlık ve gerçek kadınlığın kendine has, o güzel edepli utancıyla içten kızarsınlar. Kadın sokakta yırtık yırtık dolaşmasın, erkeklerle dalaşmasın. Özlediğim alemde kadın, sözde inkılapçıların, sokakta kafeslemek için kafes arkasından kurtardıkları kadın, hayvani ihtirasların dindirildiği bir zevk aleti haline, piyasanın en bol, en ucuz metayı haline getirilmesin. Dairelerde kadın, zani bakışların, şehvi akışların istilasına uğramasın. Kadın evinin dairesinden çıkmasın. Yuvasının aşığı, evinin ışığı olsun. Cennet analarının ayaklarının altındadır, sözünün sırrına erişsin ana olsun.⁶⁸³

Sebilürreşad'ın kadın konusuna bakışı aile temelliydi. Bir sayısında “Aile Kadınları Kurtarma Cemiyeti” isimli bir oluşumdan bahsetmiş, bu cemiyetteki kadınların kocalarını bar köşelerinden ve bar kadınların kurtarmak için bir araya geldiklerini anlatmıştı. Dergi bu kadınların yaptığı girişimi takdire şayan olarak nitelendirmişti.⁶⁸⁴ Derginin övülmeye layık gördüğü kadın; mücadelecı, fedakâr ve gerektiğinde şehitliği bile göze alan Türk anasıydı.⁶⁸⁵ Bunların yanı sıra Sebilürreşad; dinin, kadını kısıtlayıcı olduğu konusuna da şiddetle karşı çıkmıştı. Derginin savunduğu fikre göre kadın ve erkek tabiat itibarıyla birbiriyle eş olamazdı. Bu nedenle de İslam kadını daha ziyade evinle, çocuğunla ilgilenir, aile içi meseleleri düzenlerdi. Daha ağır işlere dayanabilecek erkek ise evin geçiminden sorumluydu. Bu bir eşitsizlik değildi.⁶⁸⁶

Şimdiye kadar verilen örneklerde de görüldüğü gibi muhafazakâr basının büyük bir kısmında modern kadına yönelik bakış açısı “namus” kavramı üzerinden şekillenmişti. Bu anlatılarda özgürlük ve namus birbirinin zıttı olarak kullanılmıştı; kadın ya özgür olmayı ya da namuslu olmayı seçmek zorundaydı. Aslında bunun altında yatan daha derin

⁶⁸²A. Çavdaroglu (Eylül 1952). İnkılaplar ve Türk kadını. *Serdengeçti*, sayı: 18, s.7, 13.

⁶⁸³O. Y. Serdengeçti (Mart 1952). Özlediğim alem. *Serdengeçti*, sayı: 14, s. 3.

⁶⁸⁴(Ekim 1955). Aile kadınları kurtarma cemiyeti *Sebilürreşad*, sayı: 206, s. 96.

⁶⁸⁵N. Peker (Ekim 1955). Fedakâr şehit ana. *Sebilürreşad*, sayı: 206, s. 92.

⁶⁸⁶A. K. Aksüt (Mayıs 1956). İslam kadını. *Sebilürreşad*, sayı: 221, s. 233.

sebebe, muhafazakâr bakış açısının dışı cinselliğini kontrol etme⁶⁸⁷ kaygısıydı. Bu yüzden Kemalist feminist kadınlar; kamusal alanda görünen, erkeklerle bir arada bulunan kadınların iffetli ve erişilmez olduğunu, toplumsal ahlakı tehdit etmediğini kanıtlama çabası içinde olmuşlardı.⁶⁸⁸ Halide Edip romanlarının ağırbaşlı, okumuş, çocuklara hem ana hem öğretici olan “muallime hanım” tipi⁶⁸⁹; bu dönemde de modern kadının kendini korumak adına benimsediği kimlik olacaktı.

4.2.2. Giyim kuşamda değişim

Aslında Cumhuriyet’in dini kisveyi yasaklama ve devlet memurlarına şapka giyme zorunluluğu getirmesi dışında doğrudan doğruya kılık-kıyafet hakkında bir zorlaması olmamıştı. Şapka ve dini kisvenin diğerlerinden ayrılan yönü dinle ilgili semboller barındırmalarıydı. Osmanlı’nın çok milletli yapısında Yahudi, Rum, Müslüman topluluklar giydiği kıyafetle ve taktığı başlıkla ayırt ediliyordu. Fakat her alanda laikliği benimseyen yeni ulus devlette bu öğelerin kalkması şarttı.

Şapka, ilk olarak Atatürk’ün Kastamonu yurt gezisinde gündeme gelmişti. Bu tesadüfi değildi. Eğer şapka, dindar olan Kastamonu’da tepki çekmezse diğer şehirlerde de benimseneceği düşünülmüştü.⁶⁹⁰ Ayrıca Atatürk o zamana dek Kastamonu’ya hiç gitmemişti bu nedenle halk onu ilk defa başında şapkayla görürse o şekilde kabul etmesi diğer kentlere göre daha mümkündü. 24 Ağustos 1925 günü Atatürk, Kastamonuluların karşısına şapkayla çıktı. Şapkayı gören Kastamonu Valisi Fatin Bey, Mebuslardan Ali, Rıza ve Mehmet Beyler de buna eşlik etti. Şapka takanların arasında bir de Tahir Çelebi isimli Mevlevi şeyhi vardı.⁶⁹¹ Bu gelişmeler üzerine 2 Eylül 1925’te Bakanlar Kurulu kararnamesi ile devlet memurlarına “Halkın kendiliğinden giymeye başladığı şapkayı giyme zorunluluğu” getirildi. Daha sonra bir yurt gezisine daha çıkan Atatürk; Bursa, İzmir, Konya, Manisa gibi bir dizi kente giderek halkın tepkisini saptamaya çalıştı. Bu ziyaretler sırasında çeşitli konuşmalar yaptı. Örneğin Bursa ziyaretinde halka, bir zamanlar halkın başına fes giydirilmesi için şeyhülislamın değiştirildiğini, fetvalar çıkarıldığını söyleyerek “Bugün ulusumuz böyle duygusuz, anlamsız, mantıksız araçların

⁶⁸⁷Ş. Tekeli (2006). Modernleşmenin yöneyi kadınlar. *Türkler Doğu ve Batı, İslam ve Laiklik*. Ankara: Doruk Yayıncılık, s.141.

⁶⁸⁸Göle, 2011, **a.g.k.**, 109.

⁶⁸⁹Göle, 2011, **a.g.k.**, 110.

⁶⁹⁰S. Sarıaman (Kasım 1999). Sosyal alanda yapılan inkılaplar ve bu inkılapların özümseilmesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XV, s. 1103.

⁶⁹¹S. Akgün (1981). Şapka kanunu. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14 (25), s. 73-74.

hiçbirini gerekli görmüyor” demişti. Halkın arasındaki bir kadının sorusu üzerine kadınların da şapka takabileceğini söylemişti.⁶⁹²

Ne var ki yurdun bazı yerlerinde kabullenilse de şapka meselesi dolayısıyla Rize, Sivas, Erzurum gibi kentlerde protestolar yaşanmıştı. O yıllarda Takrir-i Sükûn yasası uygulamada olduğundan protesto edenlerin İstiklal Mahkemeleri’nde cezalandırılması hadiseleri de olmuştu.⁶⁹³ Daha sonraki dönemlerdeki eleştirilere konu olacak bu konu hakkında Atatürk Nutuk’ta şunları söylemişti:

Efendiler, ulusumuzun başında cahillik, aymazlık ve bağnazlığın ve yenilik ve uygarlık düşmanlığının belirgin işareti gibi görünen fesi atarak, onun yerine bütün uygar dünyaca başlık olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu yolla, Türk ulusunun uygar toplumlardan anlayış bakımından da hiçbir farkı olmadığını göstermek bir gerekliliktir. Bunu, Takrir-i Sükûn Yasası yürürlükte iken yaptık. Bu yasa yürürlükte olmasaydı yine yapacaktık. Fakat bu uygulamada yasanın yürürlükte oluşu da kolaylık sağlamış oldu, denirse çok doğrudur.⁶⁹⁴

3 Aralık 1934 yılında da laikliğin bir gereği olarak dini kıyafetlerin dini merasimler dışında giyilmesi yasak edildi. Böylece şekil itibarıyla da çağdaşlaşma konusunda önemli bir mesafe alınmış oldu.

Kadın kıyafetleri konusunda herhangi bir yasa yapılmamış fakat kadınlar daha modern giyinmeleri için sürekli teşvik edilmişti. Bu teşvik zaten Cumhuriyet döneminden önceye dayanıyordu. Kadınların giyimi konusu, İkinci Meşrutiyet döneminde de gündeme gelmiş, Abdullah Cevdet’in İctihad dergisinde peçe ve çarşaf meselesi tartışılmıştı. Derginin yazarları tesettürü, sadece bir örtünme sorunu değil kadının sosyal, kültürel ve iktisadi hayatta yer almasını engelleyen bir problem olarak değerlendirmişlerdi.⁶⁹⁵

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde konu bir kez daha gündeme gelmiş, Atatürk kadın giyim kuşamı konusuna şöyle dikkat çekmişti:

Bazı yerlerde kadınlar görüyorum, başlarına bir bez veya bir peştamal veya buna benzer bir şeyler atarak yüzünü gözünü örter ve yanından geçen erkeklere ya arkasını çevirir ya da yere oturarak yumulur. Bu halin anlamı nedir? Neyi gösteriyor? Baylar, uygar bir ulus anası, uygar bir millet kızı bu garip biçime, bu yabani hale girer mi? Bu hal ulusu gülünç gösteren bir görünüştür. Hemen düzeltilmesi lazımdır.⁶⁹⁶

⁶⁹²Turan, 1995, **a.g.k.**, 186

⁶⁹³Detaylı bir anlatım için E. Aybars (1995). *İstiklal Mahkemeleri- II*, İzmir: İleri Kitabevi.

⁶⁹⁴Nutuk, **a.g.k.**, 2011, 799-800.

⁶⁹⁵S. Sarısamancı (Mayıs 1998). Cumhuriyet’in ilk yıllarında kadın kıyafeti meselesi. *Atatürk Yolu*, 6 (21), s. 98.

⁶⁹⁶E. Z. Karal (1991) *Atatürk’ten düşünceler*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, s.84

Bu konu şapka meselesinin aksine zamana bırakılmış, basın yoluyla ve kadının eğitilmesiyle yavaş yavaş halledilmişti. Başta Atatürk'ün eşi Latife Hanım, daha sonraları Afet İnan ve Sabiha Gökçen gibi isimler Atatürk Türkiye'sinin örnek kadın profili olmuşlardı.

Çok partili yıllarda giyim kuşam, çeşitli biçimlerde tartışılmıştı. Örneğin Serdengeçti, mizah köşesinde yayınladığı bir fıkra ile şapka devrimini alaycı bir şekilde ele almıştı. O fıkra şöyleydi: “Atatürk'ün ölümünü duyan eski bir hoca, hemen sarığı başına geçirerek sokağa fırlar. Polisler adamı tutar karakola götürürler. Hoca hayretle ‘Ne oluyoruz canım, Kemal Paşa ölmedi mi?’ der.”⁶⁹⁷

1950 yılında Hakka Doğru dergisinde çıkan bir yazıda, M. Nafiz Tekinkaya, 1943'te Diyarbakır'da bulunduğu bir sırada beyaz don ve uzun gömlekli bir köylünün, şehre gittiği bir sırada belediye bodrumuna tıkları dövlüp işkenceye uğradığını anlatmıştı. Yazara göre memlekette dili kesilecek pek çok aşırı insan vardı.⁶⁹⁸ Sebilürreşad bir sayısında “Çok feci bir hadise” başlığıyla bu türde bir olayı okuyucusuyla paylaşmıştı. İddiaya göre bir Kur'an kursunda kuran okuyan bir hafız, oradan geçen askerlerce ağız burnu kan içinde kalana kadar dövülmüştü. Hafız, kabahatinin ne olduğunu sorduğunda başında takke olduğu söylenmişti. Haberi büyük bir üzüntüyle duyuran dergi, haberin altında Adnan Menderes'e seslenerek bunu yapanların en kısa zamanda cezalandırılması dileğinde bulunmuştu.⁶⁹⁹

Daha önce kadın meselesiyle ilgili bölümde modernleşmenin kadın üzerinden değerlendirildiğine değinmiştik. Muhafazakâr basın için kılık kıyafet meselesi de benzer şekilde çoğunlukla kadını içeren konular üzerinden eleştiri almıştı. Serdengeçti'ye göre kılık kıyafet inkılabı, laiklik adı altında yapılan bir rezaletten başka bir şey değildi. Bu maske altında kadınların örtüleri zorla atılmış, atmayanın örtüsü de güç kullanarak yırtılmıştı.⁷⁰⁰ Büyük Doğu, Neslihan Kısakürek tarafından hazırlanan bölümlerde kadın için daha “usturuplu” bir tarz oluşturmaya çalışmıştı. Bu köşenin amacı dükkü ferace ve çarşaf içindeki giyim ölçüsünü aynı şahsiyetle yeni zaman ve mekâna uyarlama denemeleri yapmaktı.⁷⁰¹ Neslihan Kısakürek'in köşesinde Avrupalı ve Amerikalı modellerden seçilen birtakım kadın kıyafetleri gösterilmişti. Dönemin etek ve ceketten

⁶⁹⁷(Ekim 1947). Atatürk ve kanun. *Serdengeçti*, sayı 3, s.15.

⁶⁹⁸M. N. Tekinkaya (3 Ağustos 1950). Kıyafet, sakal, bıyık, fes ve sarık üzerine bir hasbihal. *Hakka Doğru*, sayı: 198, s. 3.

⁶⁹⁹(Ekim 1952). Çok feci bir hadise *Sebilürreşad*, sayı: 137, s. 190.

⁷⁰⁰(1949 Mayıs). İmansızlar saltanatı *Serdengeçti*, sayı: 6, s. 3.

⁷⁰¹N. Kısakürek (15 Şubat 1946). Giyim davası. *Büyük Doğu*, sayı: 16, s. 16.

oluşan kapalı elbise modellerine Türk esintili motifler ve saç kapatacak şapka benzeri bir başlık eklenerek Türk kadının kullanabileceği bir tarz önerilmişti. Bu biçimde giydirilen bir kadın, 19 Nisan 1946 tarihli *Büyük Doğu* dergisinin kapak resminde kullanılmış, böylece önerilen kıyafetin tanıtımı yapılmıştı.⁷⁰²

1956 yılında üç kadın milletvekili tarafından çarşafın yasaklanmasına dair verilen bir karar çarşaf meselesi ile ilgili tartışma yaratmıştı. Serdengeçti, konuyla ilgili yaptığı yorumda hala kılık kıyafetle, şekille meşgul olunmasını eleştirmişti. Yazının sahibi Tahsin Ünal'a göre zaten kendiliğinden zaman içinde hallolacak bir meseleyi bu kadar büyütme boşunaydı. Çünkü nüfusun yüzde sekseni köylüydü ve köylerde çarşaf kullanılmamaktaydı. Ara sıra görülen çarşaflılar da şehirlerdeki yaşlı kadınlardı. Genç nesil çarşafa itibar etmiyordu, beş on sene sonra çarşaf diye bir şeyin kalması mümkün değildi. Bu mesele kendi haline bırakılıp, halledilmesi gereken başka meselelere yönelmek daha doğruduydu. Yazara göre inkılap diyerek köylünün fesi, şalvarı çıkarılmış, yerine şapka, pantolon, ceket gelmişti; ama o başlar fes altında ne düşünüyorsa şapka altında da aynısını düşünüyordu. Öyleyse kılıklardan önce, zihniyeti değiştirmek ana dava olmalıydı. Geçmiş kallavi kavuklar giyip o kafadan muhteşem mimari yapılar, donanmalar, savaş stratejileri üreten örneklerle doluydu. Demek ki kafanın kıyafetle ilgisi yoktu.⁷⁰³

Sebilürreşad, çarşaf hakkındaki tavrını verenlerin asıl niyetlerinin milleti ikiye bölmek olduğunu düşünüyordu. Fakat dergiye göre unuttukları bir şey vardı, o da milleti ikiye ayıran yolların daima uçuruma gittiği idi. İnkılap aleyhtarlığı söylemiyle yaratılmak istenen toplumsal ikilik bırakılıp, milli birlik sağlanmalıydı. Bu meseleye Atatürk bile müdahale etmemişti. Muhterem ve faziletli Türk kadınının üstlerini başlarını hırpalamak için iktidarı kanun çıkarmaya zorlamak siyasi bir oyundan başka bir şey değildi.⁷⁰⁴

Bu dönemde başlayan kılık kıyafet tartışmaları sonraki dönemlerde uzun süre gündemi meşgul edecek bir baş örtüsü sorunun belki de ilk örnekleriydi. Demokrat Parti döneminde başlayıp zamanla daha da belirginleşen ideolojik kamplaşma bu problemin siyasete alet olup daha da büyümesine yol açmıştır.

⁷⁰²(19 Nisan 1946). *Büyük Doğu*, sayı: 25.

⁷⁰³T. Ünal (Mayıs 1956) Çarşaf davası. *Serdengeçti*, 22, s.4.

⁷⁰⁴M. Dövez (Nisan 1956). Çarşaf meselesi. *Sebilürreşad*, 218, s. 287.

4.3. Eğitim-Kültür Alanındaki Devrimler ve Kemalizm'in Kimlik Arayışı

Yeni Türkiye'de eğitim ve kültür alanındaki inkılapların amacı en genel anlamıyla, laik ulus-devlet inşasındaki eksik parçaları gidermektir. Eğitim ve kültür alanında yapılanlar, bir yanda muasır medeniyetler seviyesine ulaşmaya çalışırken diğer taraftan da yeni rejim için zararlı gördüğü Osmanlı kalıntılarından temizlemeye uğraşan genç bir devletin çabasını ifade eder. Atatürk'ün "Cumhuriyet'in temeli kültürdür" sözleri, Cumhuriyet'in sadece bir rejim değişikliği olmadığını, çok daha fazlasını hedeflediğinin bir işaretidir.⁷⁰⁵

Halkın eğitilmesine yönelik ilk adım, din eğitimi bahsinde de değindiğimiz gibi 15 Temmuz 1921'de düzenlenen Maarif Kongresi'ydı. Milli eğitim politikası ilk kez o zaman gündeme gelmişti. 1923 yılında ise eğitimin temel ilkeleri saptandı. Bunlar; ulusal, bilimsel, laik, karma ve uygulamalı eğitim olarak sıralandı. Eğitim için belirlenen prensipler, aynı zamanda yetiştirilmek istenen Türk yurttaşının ve hedeflenen Türk aydınlanmasının da özellikleriydi.⁷⁰⁶ Eğitimin ulusallaştırılması prensibinin ilk adımı 3 Mart 1924 günü kararları arasında yer alan Tevhid-i Tedrisat Kanunu oldu. Tevhid-i Tedrisat; mektep, medrese ve azınlıklara ait tüm okulları Maarif Vekaleti çatısı altında toplamak demektir.

1924'te toplanan Heyet-i İlmiye, okul programlarında bazı yenilikler yaptı. Bunlar, ilköğretimin beş yıla indirilmesi, ortaokul ve lisenin üçer yıllık iki aşama sayılması gibi yeni kararlardı. Ayrıca öğretmen okullarının programlarının değiştirilmesi ve sosyoloji dersinin programa eklenmesine karar verildi. Yine aynı yıl ilkokul ve ortaokullarda karma eğitim sistemi benimsendi. Heyet-i İlmiye çalışmaları doğrultusunda 22 Mart 1926'da Maarif Teşkilatı Kanunu kabul edildi. Bu kanunla, okulların programları belirlendi ve öğretimin olabildiğince dünyevi bir içerik kazanması, öte yandan karma eğitimin yaygınlaştırılması amaç edinildi. Ayrıca Türk dili işleriyle bilimsel olarak uğraşmak üzere bir Dil Heyeti, eğitim işleriyle uğraşmak üzere de Talim Terbiye Dairesi oluşturuldu.⁷⁰⁷

Bu politikaların daha sağlıklı yürüyebilmesi, eğitim ve kültür düzeyinin artırılması için; okuryazarlık oranını arttırmak şarttı. Okur yazarlığın artması çeşitli alanlarda yapılan inkılapların kitlelere benimsetilmesi ve kökleştirilmesine katkı

⁷⁰⁵Ş. Turan (2014). *Türk kültür tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, s.31

⁷⁰⁶M. Âdem (2000). *Atatürkçü düşünce ışığında eğitim politikamız*. İstanbul: Çağdaş Yayıncılık ve Matbaacılık, s. 16.

⁷⁰⁷N. Sakaoglu (1992). *Cumhuriyet dönemi eğitim tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 32-35.

sağlayacaktı.⁷⁰⁸ Tüm bu amaçları gerçekleştirmenin en akla yatkın yolu bir an evvel Harf devrimini gerçekleştirmektir. Harf devrimi meselesi İkinci Meşrutiyet'ten beri zaten tartışılan bir konuydu. 1862 yılında Mehmet Münif Paşa, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de yaptığı konuşmada meseleye ilk değinen kişi olmuştu. Bu konuşmada Türkçe bir kelimenin birden fazla şekilde okunmasından kaynaklanan karmaşaya dikkat çeken Münif Paşa, yaşanan bu zorluk yüzünden halkın fikren terbiyesinin mümkün olmadığına dikkat çekmişti. Sorunun halledilmesi için iki çare sunmuştu. Birincisi, kelimelerin üstlerine ve altlarına sesli harf yerine geçecek hareketlerin konmasıydı. Diğeri de harfleri yabancı dillerde olduğu gibi ayrı ayrı yazmaktır. Hem böylesi matbaaya daha uygun bir tarz olacaktı.⁷⁰⁹ Daha sonra konu Ali Suavi ve Abdullah Cevdet tarafından da gündeme geldi, onlar da alfabede bir iyileştirmeye ihtiyaç olduğuna dikkat çektiler. Bu fikirler doğrultusunda Enver Paşa Arap harflerinin ayrı yazılarak aralarına sesli harfler eklenmesiyle oluşturulan yeni bir yazıyı uygulamaya çalışmış ancak bu girişim sadece orduyla sınırlı kalmış, yaygınlaşmamıştı.⁷¹⁰

Tartışmaları bir sonuca bağlayan, kültür alanında kalıcı ve işlevsel bir devrim sağlayacak olan yeni harflerin kabulüne dair girişimler 1928 yılında başladı. Öncelikle Ağustos 1928'de Latin Harfleri Komisyonu kuruldu. 27 Ağustos 1928'de komisyonun çalışmaları neticesinde ortaya çıkan yeni Türk alfabesi yayınlandı ve Atatürk Tekirdağ'da bu harfleri tanıttı. 23-26 Eylül arasında Hakimiyet-i Milliye gazetesinin ilk sayfası tamamıyla yeni harflerle basıldı.⁷¹¹ Tüm bu alıştırmaya süresinden sonra 1 Kasım 1928'de yeni Türk harfleri resmen kabul edilmiş oldu. Atatürk o gün Meclis'i açış konuşmasında "Büyük Türk milletine, onun bütün emeklerini kısıp yapan çorak yol dışında, kolay bir okuma yazma anahtarı vermek lazımdır. Bu okuma yazma anahtarı ancak Latin esasından alınan Türk alfabesidir" sözleriyle gelişmeyi herkese duyurdu.⁷¹² Böylece yazı, ufak bir idareci sınıfın elinde üstünlük aracı olmaktan kurtarıldı.⁷¹³ herkesin okuma yazmayı öğrenmesine çok daha elverişli olan bir alfabe benimsenmiş oldu. Bu sebeple Harf devriminin halkçı bir karakter de taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

⁷⁰⁸Akyüz, 327

⁷⁰⁹F. A. Tansel (1952). Arap harflerinin ıslahı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeler. *Belleten*, sayı: 66, s.224-225.

⁷¹⁰B. N. Şimşir (2008). *Türk yazı devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 53.

⁷¹¹İ. Parlatur (2006). Yeni Türk harflerinin kabulü ve uygulamada Türk basınının rolü, *Türk eğitimi ve Türk kültürü konusunda seçme yazılar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s.131-132.

⁷¹²A. Taneri (2006). Atatürk ve harf inkılabı. *Atatürk ve Türk dili ve edebiyatı, Türk eğitimi ve Türk kültürü konusunda seçme yazılar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s.27.

⁷¹³Lewis, 1993, **a.g.k.**, 422.

Yeni harflerin kabulünden sonra ülkede derhal okuma yazma seferberliği başlatıldı ve topluma okuma yazma öğretilmesi için Millet Mektepleri faaliyete başladı. Böylece eğitim ve kültür alanında çok önemli bir atılım gerçekleşmiş oldu. 1932’de devrimi halka benimsetmek ve halkın kültür seviyesini yükseltmek için açılan Halkevleriyle beraber, bu hareket ivme kazandı.

Eğitim ve kültür alanının yükseköğretim basamağı olan üniversiteler hakkındaki reform, laik eğitim sisteminin benimsenmesi ve Batılı tarzda üniversitelerin kurulması yolunda önemli dönüşümlerden bir diğeridir. Hali hazırda, Ankara Hukuk Fakültesi (1925), Gazi Eğitim Enstitüsü (1926) gibi okullar batılı tarzda kurulmuş yükseköğretim okullarındandı. Fakat bir üniversite reformu yapılması için ilk adımlar 1930’ların ilk yıllarında atıldı. Bu konuda İsviçreli Profesör Albert Malche’den yardım istenmişti. Davet üzerine Türkiye’ye gelen Malche’nin raporu üzerine İstanbul Darülfünun kapatılmış, yerine İstanbul Üniversitesi açılmıştı. Bu girişimi, aynı yıl kurulan Yüksek Ziraat Enstitüsü takip etti. 1936 yılında açılan Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ile Devlet Konservatuvarı, Atatürk döneminin üniversite reformu kapsamında kurulan yükseköğretim kurumlarından⁷¹⁴ Ayrıca aynı yıllarda Hitlerden kaçan Alman- Yahudi profesörlerden bazıları da Türkiye’ye gelerek Türkiye’deki bilim faaliyetlerinin canlanmasına katkı sağlamışlardı. Hatta o yıllarda Atatürk tarafından Albert Einstein’ın Türkiye’ye davet edilmesi herkesçe bilinen bir anekdotdur.

Daha önceki bölümlerde de değindiğimiz üzere 1930 yılından itibaren Kemalizm, girdiği açmazdan kurtulabilmek ve köklenebilmek amacıyla eğitim ve kültür alanına daha fazla yönelerek bir açılım yapması gerektiğinin farkındaydı.⁷¹⁵ Bu yönelim Türk Dil Kurumu’nun ve Türk Tarih Kurumu’nun kurulmasıyla sonuçlandı. Kurumların görevi, eski Türk dili ve tarihiyle bağ kurarak Kemalizm’in ihtiyacı olan seküler milli kimliği oluşturmaktı.

1931’de kurulan Türk Tarih Kurumu; Türk Tarih Tezi’nin de dayandığı temel fikir olan Türklerin Orta Asya’ya, diğer bir deyişle İslamiyet’ten önceye dayanan tarihini ve medeniyetini ortaya çıkarmak, Türkiye hakkında araştırmalar yapmak, Anadolu’da yaşamış olan medeniyetlere ait kültürel mirası ortaya koymak için çalışmalarına başladı. Öte yandan bu bulgular neticesinde resmi tarih anlayışına göre düzenlenmiş okul kitapları

⁷¹⁴Sakaoğlu, 1992, **a.g.k.**, 84.

⁷¹⁵Bkz: Çok partili hayata geçişte muhafazakâr ideolojinin canlanması

hazırlamak da Türk Tarih Kurumu'nun görevi olacaktı. Diğer bir deyişle kurum, çağdaş bir Türk milliyetçiliği oluşturma gayesini taşıyordu.

Ekrem Akurgal'a göre Türk Tarih Tezi'nin amacı aslında oldukça ilginçti. Çünkü büyük bir Osmanlı İmparatorluğu, Selçuk ve Uygur medeniyeti dururken Atatürk'ün İskitlere, Hitlere ve Sümerlere gidişi garipti. Fakat yazara göre bunun çok önemli sebepleri vardı. İlk sebep, Osmanlı'nın dünya görüşüne karşı bir ihtilal gerçekleştirmiş olan Atatürk'ün yeni bir ruhla millet yaratma ideali söz konusuysa Osmanlı tarihini örnek alamayacağıydı. Osmanlı zihniyetinin tasfiyesi sırasında yıpranmamış, tenkitten uzak kalmış biraz destani biraz da mitolojik başka bir tarihe ihtiyaç vardı. Aranacak şey İskit, Hitit ve Sümer medeniyetlerinde bulunmuştu. İkinci sebep ise, istilacılara bir cevap verilmek istenmesiydi. Çünkü yakın bir zaman önce tarihi bir hak iddia eden Yunanlar, Batı Anadolu'da işgale başlamışlardı. Benzer şekilde Avrupalılar da Roma İmparatorluğu'ndan kalan mirasları olarak gördükleri Akdeniz kıyıları ve Anadolu'nun bazı kısımlarında almaya çalışmışlardı. Bu yüzden Atatürk, Anadolu'nun en eski sakinlerinin Hititler olduğunu, Hititlerin de Türklerin atası olduğunu öne sürmüştü. Fakat eleştirilerin aksine, Türk tarih tezinin bir müdafaa aracı olarak ortaya atılması, mantık ve bilimden yoksun olduğunu göstermemekteydi.⁷¹⁶ Ankara Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi'nin kurulması kültür araştırmalarında ihtiyaç duyulan yetişmiş eleman açığının giderilmesine yönelikti. Ayrıca dönemin seçilmiş gençleri bazı Avrupa ülkelerine Arkeoloji, Sanat Tarihi gibi dallarda eğitim almak üzere gönderildi. Örneğin 1930'ların sonunda Türk Tarih Kurumu başkanlığı görevine gelen Remzi Oğuz Arık bu isimlerden biriydi.⁷¹⁷

Ne var ki Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarih Tezi, dolayısıyla da Kemalizm; yeni kuşakların geçmişle olan bağını koparıp bir kimlik bunalımı yarattığı eleştirilerine uğradı. Bu eleştirilere göre, Türk Tarih Kurumu'nun bilimsellikten uzak tutumu, Türk gençliğine kendi milli ve dini değerlerini unutturuyordu. Türk milletini hayali, mitolojik bir tarihe bağlamak Türk tarihini baltalamaktan başka bir şey değildi.⁷¹⁸

Diğer bir kültür hamlesi olan Türk Dil Kurumu da Türk Tarih Kurumu'ndan hemen sonra 1932 yılında çalışmalarına başlamıştı. Amaç Türk dilini işleyip, dili ulusal olduğu kadar bir kültür ve bilim dili zenginliğine erdirmektir. 26 Eylül- 5 Ekim tarihleri

⁷¹⁶ E. Akurgal (Ekim 1956). Tarih İlmi ve Atatürk. *Belleten*, sayı: 80, s.382-383.

⁷¹⁷Bkz: Milliyetçilik

⁷¹⁸Bu bahsi Kemalizm'in miladi söylemine yönelik eleştirilerde anlatmıştık.

arasında Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan Birinci Türk Dili Kurultayı'nda kurum bünyesinde sözlük-terim, gramer- sentaks, derleme, lengüistik- filoloji, etimoloji ve yayın olmak üzere altı kol belirlendi.⁷¹⁹ Bu kurultayda çeşitli iddialar da ortaya atıldı. Örneğin, Samih Rifat'a göre, Türk dili Hint-Avrupa dil grubu içinde yer alması oldukça yüksek bir olasılıktı.⁷²⁰ Agop Martayan ise birtakım örneklerle kanıtlamaya çalıştığı Hitit dili ile eski Türk dili arasındaki bağa dikkat çekerek Hititlerin Türk olabileceğini söylemişti.⁷²¹ Tüm tartışmalar ve iddialar bir amaca yönelikti: Dili sadeleştirmek ve özüne döndürmek, bunun yanı sıra Türk Tarih Tezi'ni desteklemek.

Yapılan çalışmalar Türkçeyi Arapça ve Farsça etkisinden kurtarmak için Türkçe kökenli olmayan kelimelere ve terimlere Türkçe karşılıklar bulmak şeklindeydi. Türk Dil Kurumu'nun amaçlarını yerine getirmesinde Halkevleri'nin büyük bir katkısı olmuştu. Çünkü bünyesinde dil, edebiyat, kütüphane, halkbilim gibi çalışma kollarını barındıran Halkevleri, yürüttüğü bölgesel araştırma faaliyetleriyle Türk dilinin sözlü edebiyatına ait pek çok bilgiyi toplayarak eski Anadolu Türkçesinin su yüzüne çıkmasını sağlamıştı.⁷²²

1930'ların ortasından sonra itibar görmeye başlayan “Güneş Dil Teorisi” ise Türk Tarih Tezi'yle birleşerek sadece lisan meselesi olmaktan çıkmış aynı zamanda geniş bir antropoloji, arkeoloji, biyo-psikoloji meselesi haline gelmişti. Üçüncü Dil Kurultayı'na göre Güneş Dil teorisi, dil bilimleri alanında devrim yapacak tamamıyla orijinal, enteresan ve derin bir tezd. En genel anlamda bu teori, Türkçe'nin dünyanın en eski dillerinden biri olduğunu, Hint- Avrupa, Hami- Sami gibi dil gruplarını da etkilediğini kanıtlamaya çalışmıştı.⁷²³

Kemalizm'in içinde olduğu bunalımı çözmek üzere yapılan son atılım ise 1940'ta eğitime başlayan Köy Enstitüleri denemesiydi. Bu enstitüler sayesinde hem köyün eğitilmesi hem de tarımsal üretimin arttırılması hedeflenmişti. İktidarın köycülük politikaları dahilinde başlattığı bu girişim ne yazık ki İkinci Dünya Savaşı yıllarının karmaşık atmosferi ve sonrasında çok partili hayata geçilmesi dolayısıyla tam olarak verim alınamadan ideolojik kavgaya kurban giden bir kurum oldu.

⁷¹⁹Ö. Gündüz ve İ. Fırat (Ekim 2014). Dil Devriminin gerçekleşmesinde Türk Dil Kurumunun rolü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (34), s. 64.

⁷²⁰(1933). *Birinci Türk Dil Kurultayı tezler müzakere zabıtları*. Ankara: Devlet Matbaası, s. 99

⁷²¹Birinci Türk Dil Kurultayı tezler müzakere zabıtları, s.98.

⁷²²Turan, 2014, **a.g.k.**, 35

⁷²³<http://tdk.gov.tr/wpcontent/uploads/2012/01/Güneş%20Dil%20Teorisi%20ve%20Dil%20Karşılaştırma%20lari.pdf> (erişim tarihi: 18.07.2019)

4.3.1. Dil devrimine tepkiler

Kemalizm'in eğitim ve kültür alanında yaptığı devrimlerin içinde en fazla tepki alan değişim dil devrimineydi. Gelen eleştirilerin çoğu, dil konusunda yapılmak istenen şeyin bir dil bilimi faaliyetinden çok iktidarın bir aşırılığı olduğu şeklindeydi. Bu nedenle öz Türkçeci tutumun yanı sıra Ziya Gökalp'ten ilham alarak "Türkçeleşmiş Türkçedir" diyen karşı bir görüş meydana geldi.⁷²⁴ Çok partili yaşama geçildiğinde muhafazakâr basının dil hakkındaki tutumu da bu yöndeydi. Öz Türkçecilik adı altında yapılanların cansız, kuru, akıcılıktan uzak anlaşılmaz bir dil yarattığı görüşünde büyük bir çoğunluk birleşti.

Büyük Doğu'nun düşüncesi yer yüzünde hiçbir dilin saf ve müstakil kalamayacağı yönündeydi. Saf bir dil yaratma konusunda ısrar etmek bir anlamda softalıktı. Bu softalık milletleri, geniş insanlık alemine karşı tüm kapılarını kapatmaya kadar sürükleyen bir verimsizliğe sürüklerdi.⁷²⁵ Dergiye göre dil konusunda ölçü alınması gereken şey, bir kelimenin Türkçeye kılık değiştirerek girmiş olması, diğer bir deyişle dile uyum sağlayarak öz kaynağıyla alakasını kesmiş olmasıydı. Bu ölçütle bakıldığında bizim telaffuzumuza, ifade ruhumuza uyan Arapça ve Farsça kökenli her kelime "bal gibi de Türkçe"ydi.⁷²⁶ Bunlar artık Türkçenin öz malıydı. Dergi, Batı kökenli terimler konusunda da aslında halkın kendiliğinden yapmış olduğu bir yöntemi önermişti. Örneğin halk; fabric (fabrik) kelimesini "fabrika", politic (politik) kelimesini "politika" olarak söylemeyi tercih etmişti. Dergi; bizler de bu ipucundan faydalanıp teknik yerine "teknika", mistik yerine "mistika" kelimelerini kullanabiliriz, demişti.⁷²⁷ Aynı zamanda jeografi, topografi, etnografi gibi Fransızcanın "ie" ekiyle biten kelimeleri de Türkçe "ya" ekiyle birleştirerek topografya, etnografya gibi Türk telaffuzuna daha uygun şekilde benimsememizde bir sakınca yoktu.⁷²⁸ Necip Fazıl'ın çeşitli konulardaki yazılarını paylaşmak üzere oluşturduğu "İdeolocya Örgüsü" köşesinde ideoloji kelimesi yerine ideolocya ifadesinin kullanılması, terimler konusundaki bu düşüncenin bir ürünüydü. Dergi, son olarak "izm" biten kelimeleri ele almış onları da diğer terimlerde uyguladığı yöntemle Türkçeleştirmişti. Komünizm yerine komünizma, sosyalizm yerine sosyalizma, kapitalizm yerine kapitalizma gibi alternatifler önerilmişti. Büyük Doğu'ya göre halk,

⁷²⁴Y. Taşkın (2009). Kemalist kültür politikaları açısından Türk Tarih ve Dil Kurumları. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Kemalizm*, (Ed. Ahmet İnel), İstanbul: İletişim Yayınları, s.420- 421

⁷²⁵B. Bağdatlıoğlu (8 İlkteşrin 1943). Yine öz Türkçe. *Büyük Doğu*, sayı: 4, s. 16.

⁷²⁶B. Bağdatlıoğlu (22 İlkteşrin 1943). Yine öz Türkçe. *Büyük Doğu*, sayı: 6, s. 16.

⁷²⁷B. Bağdatlıoğlu (5 İkinciteşrin 1943). İstilah davamız. *Büyük Doğu*, sayı: 8, s. 16.

⁷²⁸Dilci (12 İkinciteşrin 1943). İstilah davamız. *Büyük Doğu*, sayı: 9, s.16.

bunu benimseyip benimsememek konusunda elbette özgürdü, ama yabancı kelimeleri aynen almak ruhsal bir esaret yaratacağından onları kendimize uydurmamak şahsiyetsizlik olurdu.⁷²⁹

Büyük Doğu'nun 1947 itibarıyla dil meselesine olan yaklaşımı farklılaşmıştı. Komünizmin giderek Türkiye sınırlarını tehdit etmesi sebebiyle olsa gerek derginin birçok meseleyi komünizm ya da siyonizmle bağdaştırma eğilimi dil konusuna da yansımıştı. Rıza Çavdarlı tarafından ele alınan "Dil Davasının İçyüzü" başlıklı yazı, böyle bir eğilimin ürünüydü. Yazarın iddiasına göre dil inkılabını bizzat meydana getiren, planlayan ve emreden Moskova'ydı. Dilimize vurdukları darbe ile amaçladıkları şey diğer Türk devletleriyle olan dil bağlılığımızı ortadan kaldırmak ve Türk milliyetini yok etmekti. Fakat dergiye göre bizim "ahmak" milliyetçilerimiz bir türlü buna inanmıyordu.⁷³⁰ 1951'de Büyük Doğu'da yazdığı bir yazıda M. Raif Ogan apaçık bir şekilde Türk Dil Kurumu'nun yıkılmasına yönelik istediğini belirterek şu sözleri yazmıştı:

Bu uydurma inkılabın müessisi ve müceddidi, banisi ve amili hangi dil alimi, hangi edip, hangi şairdir bilinemez! Hangi ilim heyetinde, hangi mütehassısların kararlarıyla başlanmış ve başarılmıştır gösterilmez! Dil inkılabına nerede ne nasıl karar verilmiştir kesin olarak tayin olunamaz! Huzuru mutat zatlar, pantolonunun arka cebinde parabelom taşıyan tüfekçiler, dönmece konuşmaktan dilini kurtaramamış dilbazlar, rakı masası etrafında toplanmış, tütsülü kafalarla emir veriyorlar.

Yazara göre millet bütünlüğünü tehdit eden ve neye hizmet ettiği belli olmayan bu müessesenin yıkılması yapılacak en hayırlı inkılap olurdu, Türk Dil Kurumu bir an evvel yıkılmalıydı.⁷³¹

Sebilürreşad'ın dil hakkındaki görüşlerini genelde Ali Fuat Başgil'in yazıları meydana getirmişti. Başgil'e göre dil devrimi Türk milletini yavaş yavaş soysuzlaştıran, bir mum gibi sessizce sönmesine sebep olan, bir düşman ordusu komutanının bile yapmayacağı bir hainlik demektir. Osmanlıca'yı kovmak demek bizzat kendimizi, soyumuzu, atalarımızı inkâr etmek demektir. Ayrıca Başgil, Osmanlıca ve öz Türkçe ayrımını da kabul etmiyordu. Çünkü Osmanlılık sadece siyasi bir etiketti, dillerin siyasetle bir ilgisi olamazdı. Millet'in tek bir dili vardı o da Türkçeydi. Bu dili ne münevver sınıf ne de Babıali uydurmuştu. Bu dil bizzat Türkiye toprakları üzerinde

⁷²⁹Dilci (19 İkinciteşrin 1943). İstilah davamız. *Büyük Doğu*, sayı: 10, s.16.

⁷³⁰R. Çavdarlı (30 Mayıs 1947). Dil davasının iç yüzü. *Büyük Doğu*, sayı: 65, s.6.

⁷³¹M. R. Ogan (23 Şubat 1951). Dil kurumu bir an evvel yıkılmalıdır. *Büyük Doğu*, sayı: 49, s. 7-8.

yaşayan muhtelif ırklara mensup toplulukların dehasından doğan şahsına münhasır bir kaynaşmanın ürünüydü.⁷³² Başgil'e göre devrimi yapanların iddia ettikleri gibi Türkçenin Arapça ve Farsça istilasında olduğu doğru değildi. Türkçenin ilmi ve edebi bağımsızlığını temin etme söylemleri de yanlıştı. Çünkü Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerden gelen tabir ve terimler sayesinde dünyanın en güzel dillerinden biri haline gelmişti. Ankara'daki Türk Dil Kurumu fabrikasında seri halde imal edilip jandarma zoruyla piyasaya sürülen sıska ve çirkin kelimeler Türkçe'nin güzelliğini baltalıyordu.⁷³³ Başgil, düşüncelerini bir adım daha öteye götürerek eski alfabenin tekrar geçerli hale getirilmesi gerektiğini de söylemişti. Alfabe bir düzenleme yapmak gerekliydi, fakat büsbütün Latin harflerine geçmek asırlar içinde teşekkül etmiş bir bünyeyi zorlamak olmuştur. Yeni harfler Türkçe'nin sesi ve şive güzelliğini bozmuş, bazı kelimelerin yazımını zorlaştırmıştı. Yeni harflerin kabulü ve dil devriminin zararı sadece bununla kalmayıp milletin tefekkür hayatına da darbe indirmiş; ilmi bilgisi yeni harflerin kabulüyle başlayan bir edebiyatçı, tarihçi, felsefeci topluluğu yaratmıştı. Hal böyleyken eski harfleri geri getirmek Başgil'e göre bir zorunluluktur.⁷³⁴

Sebilürreşad da dil devrimi meselesinin Moskova'dan çıkan art niyetli bir plan olduğu fikrine katılıyordu. 1926 yılında bu plana başlayan Rusların amacı, dünyadaki Türkleri birbirine bağlayan Türkçe birliğini ve dolayısıyla mazi birliğini yok etmektir. Bu harekete ilk olarak Azerbaycan'da başlamışlar ve süreç içinde tüm Türk dünyasına Türk lisanını bozma hareketini bir biçimde sokmuşlardı.⁷³⁵ Dil ve alfabe milletin karakteri demektir. Dergiye göre Japonya nasıl alfabeyi değiştirip dilini bozmadıysa biz de aynı şekilde dilimizi bozmamalıydık. Bu bozulmanın daha da vahim bir hal almaması için eski yazıyı geri getirmeliydik.⁷³⁶

Peyami Safa'nın Türkçedeki yabancı terimler hakkındaki görüşleri diğer görüşlere kıyasla oldukça esnekti. Bunu, 1955 yılında felsefe ve manevi ilimlerde kullanılan terimlere Türkçe karşılıklar bulmak üzere toplanan bir komisyonda görevli olduğu sıradaki deneyimlerini aktarmak üzere yazdığı yazıda da ifade etmişti. Bu yazısında, ilim ve teknikle ilgili Batılı kavramların çevrilmesinin ne kadar zor olduğuna

⁷³²A. F. Başgil (Ağustos 1948). Uydurma dil faciası. *Sebilürreşad*, sayı: 11, s. 171.

⁷³³A. F. Başgil (Ağustos 1948). Uydurma dil faciası. *Sebilürreşad*, sayı: 12, s. 182.

⁷³⁴A. F. Başgil (Eylül 1948). Memleket tefekkür hayatına ve inkişafına indirilen ağır darbe. *Sebilürreşad*, sayı: 15, s.238.

⁷³⁵(Ocak 1949). Dil bozgunculuğunun kaynağı. *Sebilürreşad*, sayı: 26, s. 10.

⁷³⁶M. R. Ogan (Ağustos 1950). Türk medeniyetine delice suikasd: Latin alfabesi ve uydurma dil, *Sebilürreşad*, sayı: 85, s. 147-149.

değinen yazar, bazı Asya ülkelerinde olduğu gibi resmi bir bilim dilinin belirlenmesinin bu konudaki yamalı bohça görüntüsünü gidereceği kanaatindeydi.⁷³⁷ Fakat Peyami Safa, Türk dilinin asırlarca biriktirdiği edebi, tarihi, dini ve felsefi eserler mevzu bahis olunca oldukça endişeliydi. Harf devrimi yapılırken bu eserlerin yeni harflerle çevrilip bastırılacağı söylenmişti, ama zaman içinde bunun bir hayal olduğu anlaşılmıştı. Yeryüzünde, kütüphaneye girip de milli eserlerini okuyamayan gençlerin olduğu tek bir memleket gösterilemezdi. Safa'ya göre böylesi bir katliam hiçbir memleketin tarihinde yoktu. İrtica söylemleri bir tarafa bırakılıp bir an evvel okullarda eski yazıyı öğretmek üzere harekete geçilmesi gerekiyordu. Bu Türk inkılabına ve kanunlarına ters değildi.⁷³⁸

Türk Düşüncesi'nin diğer yazarlarından Kemal Emin Bara, Orta Asya Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi ile yazılan iki şiiri okuyucusuyla paylaşarak Osmanlı Türkçesiyle yazılan şiirdeki söyleyiş güzelliğine ve ahenge dikkat çekmişti. Yazara göre eski Türklerin göçebe ve savaşçı hayat tarzından dolayı dil inceliğine ayıracak vakitleri olmamıştı. Türklerdeki dil inceliği ancak Anadolu fütuhata karıştıktan, Arap ve Fars edebiyatıyla beslendikten sonra meydana gelmişti. Zamanla çok kuvvetlenen Osmanlı Türkçesi adeta bir sanat eseri idi. Bunları tasfiye edip yerine öz Türkçe kelimeleri getirmek imkansızdı. Kaldı ki Arap ve Fars kökenli kelimeler artık o kadar benimsenmişti ki bunları Türk dilinden ayırmak mümkün değildi. Arapça ve Farsça kökenli kalem, havuz, kasap, çarşı, dost, gece gibi kelimeleri Türkçe saymamak imkansızdı.⁷³⁹

Demokrat Parti'nin yaşayan dile geri dönülmesine yönelik tutumu Dil Devrimi meselesinin rafa kalkmasına sebep oldu. O zamana kadar yapılmış olan girişimlerin benimsenmesi için yeterli zaman geçmemiş olmasından dolayı Dil Devrimi'nin mahsulü olan çalışmalar da zamanla unutuldu.

4.3.2. Halkevleri'ne yönelik eleştiriler

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Üçüncü Büyük Kongresi, Kemalizm'in Altı Ok'unun son şeklini kazandığı bir kongre oldu. Bundan daha fazlası olarak, aynı zamanda Altı Ok'la net bir şekilde ifade edilen ideolojinin geniş kitlelere yayılmasını sağlayacak mekanizmayı örgütlemek üzere Halkevleri'nin kurulması kararı da burada alınmıştı.⁷⁴⁰

⁷³⁷P. Safa (1 Kasım 1955). Dil otarşisi ve dil yetersizliği. *Türk Düşüncesi*, sayı: 24, s. 321-322.

⁷³⁸P. Safa (Ağustos 1959). Arap harfleri. *Türk Düşüncesi*, sayı: 59, s. 1-2.

⁷³⁹K. E. Bara (1 Aralık 1955). Dil meselesi. *Türk Düşüncesi*, sayı: 25, s. 13-15.

⁷⁴⁰N. G. Yeşilkaya (2009). Halkevleri. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Kemalizm*, (Ed. Ahmet İnsel), İstanbul: İletişim Yayınları, s.113.

Böyle bir ihtiyacının doğmasının sebebi artık sosyal devrimlere geçilmiş olmasıydı. Peşi sıra uygulanan atılımları halkın arasına girerek tanıtmaya yönetici kadronun yoğun programı izin vermiyordu. Durum böyle olunca da yapılan yenilikler bazı merkezlere ulaşsa bile büyük bir kısım değişiklikleri zamanında izleyemiyor, dahası anlayamıyordu. Bu da devlet ve halk arasında önemli bir kopukluk yaratmıştı. Aradaki kopukluğu giderecek, aydın-halk kaynaşmasını sağlayacak, halkı devrim ilkeleri konusunda eğitecek bir yapıya ihtiyaç vardı.⁷⁴¹ O dönem faaliyet gösteren Türk Ocakları'nın bu ihtiyacı karşılayamayacağı düşünülürdü. Çünkü Türk Ocakları değişen koşullara adapte olamamış, üstelik ırkçı, Turancı ve faşist eğilimleri olan kişilerin yer aldığı bir örgüte dönüşmüştü.⁷⁴² Bu yüzden Türk Ocakları'nı kapatıp Halkevleri'ni açmak daha uygun görüldü.

19 Şubat 1932'de açılan Halkevleri; başlangıçta aralarında Ankara, Bursa, İzmir, Eskişehir gibi illerin bulunduğu on dört kentte faaliyete başladı. Zamanla bu sayı arttı, Halkevi açılmayan yerlerde kurulan Halk Odaları'yla giderek daha geniş bir alanda örgütlenme sağlandı. 1933'te yayınlanan Halkevi talimatnamesinde, ülkenin inkılap esaslarıyla birlikte milli yükselme imkanına ve vasıtalarına erişmiş olduğu vurgulanmıştı. Altı İlke üzerine inşa edilen fırkanın; bu ana prensiplerin hakimiyeti ve ebedileşmesi için bu vasıflarda kuvvetli vatandaşlar yetiştirmek arzusunda olduğu söylendi. Bu amaca ulaşmak için milli ahlakın Türk tarihinin ilham ettiği dereceye çıkartılması, güzel sanatların geliştirilmesi, milli kültür ve ilmi hareketin kuvvetlendirilmesi hedeflenmişti.⁷⁴³

Halkevleri, kalbinde ve aklında memleket sevgisini yüksek bir heyecan halinde duyan herkes içindi. Bu yüzden Halkevleri'nin kapıları partiye üye olan ya da olmayan herkese açıktı. Fakat Halkevi idare teşkilatı ve şube idare komitelerine girebilmek için partiye üye olma şartı konmuştu.⁷⁴⁴

Halkevleri'nin çalışma kolları ise; dil tarih edebiyat şubesi, güzel sanatlar şubesi, temsil şubesi, spor şubesi, içtimai yardım şubesi, halk dershaneleri ve kurslar şubesi, kütüphane ve neşriyat şubesi, köycüler şubesi, müze ve sergi şubesi şeklinde dokuz şubeye ayrılmıştı.⁷⁴⁵ Şubelerin isimlerinden de anlaşılacağı gibi Halkevleri, son derece

⁷⁴¹A. Çeçen (1990). Halkevleri. Ankara: Gündoğan Yayınları, s. 89-90.

⁷⁴²Çeçen, 1990, **a.g.k.**, 105.

⁷⁴³(1933). CHF Halkevleri Talimatnamesi. s. 1, 5.

⁷⁴⁴CHF Halkevleri Talimatnamesi, 1933, s. 5.

⁷⁴⁵CHF Halkevleri Talimatnamesi, 1933, s. 6.

kapsamlı bir şekilde teşkilatlanmıştı. Halkevleri; dil tarih şubesinde, bulunduğu bölgenin tarihini ve dilini araştırırken bir yandan da temsil şubesinde inkılabı halka tanıtacak ve benimsetecek tezli piyesler sahneliyordu. Halk derslerinde halka çeşitli konularda eğitimler veren bir yaygın eğitim kurumu rolünün yanında, içtimai yardım şubesiyle yardım faaliyetleri yapıyordu. Kısacası Halkevleri'nin; gürbüz çocuklar yetiştirme, halkı eğitime, kültürü canlandırma, kütüphaneler kurma gibi geniş bir yelpaze oluşturan çok sayıda sorumluluğu vardı.

Halkevleri, Kemalizm'in yalnızca siyasi alanda değil, kültürel alan ve günlük yaşam üzerinde de belirleyici olma gayretinin en somut ürünüydü. Halkevleri ile Kemalist ilkeler çerçevesi içinde belirlenmiş yeni bir kamusal alan yaratıldı. Yayımlanan dergiler, düzenlenen konferanslarla bu kamusal alanın tüm ülkeye yayılması hedeflendi. Bunun dışında ev ve iş yaşamı dışında yeni bir toplanma mekânı oluşturuldu. Dans, müzik, tiyatro gibi yeni eğlence anlayışları Kemalizm'in yaygınlaştırılması için kullanılan araçlardandı.⁷⁴⁶

Demokrat Parti iktidarından sonra doğrudan Cumhuriyet Halk Partisi teşkilatı Halkevleri'nin varlığı istenmemişti. Öte yandan muhafazakâr kesimde de sevilmemiş olan bu kurum yoğun bir eleştiriye de uğramıştı. *Serdengeçti*, Halkevleri'nde eski kanunların, her biri bir kıta fetheden hükümdarların, adet ve ananelerimizin aşağılandığını düşünüyordu. Halkevi kütüphanelerine Mehmet Akif ve Namık Kemal'in eserleri bile sokulmamıştı. Bu kurumun amacı Türk çocuğuna eskiyi unutturarak milleti soysuzlaştırmaktı.⁷⁴⁷ Sebilürreşad Halkevleri'ne dini kitap sokmanın yasak olduğunu söyleyerek, bu kurumu din baskısının bir parçası olarak değerlendirmişti.⁷⁴⁸

Demokrat Parti'nin kendi iktidarına tehdit olarak gördüğü Halkevleri'nin 1951 yılında kapatılışı muhafazakâr basında memnuniyetle karşılandı. Sebilürreşad'a göre küfür ve dalalet devrinin azgın zamanlarında, dini eserleri sokmanın yasak olduğu Halkevleri ilahi tecelli sayesinde tarihe karışmıştı.⁷⁴⁹ Bu kurumlar halkın, dinden soğutulmaya çalışıldığı bir dönemin mahsulüydü. Farmasonların da etkisiyle ibadet dilinin Türkçe'ye çevrilmesi amacıyla burada misyoner yetiştiriliyordu. Fakat yeni iktidarın milleti

⁷⁴⁶Yeşilkaya, 2009, **a.g.k.**, 114.

⁷⁴⁷Tarihi politikaya alet eden kim? (Kasım 1950). *Serdengeçti*, sayı: 12, s.7.

⁷⁴⁸E. Edip (Mayıs 1950). Hakka arka çevirenlerin akıbeti. *Sebilürreşad*, sayı: 78, s. 35.

⁷⁴⁹(Eylül 1951). Abes teşekküller. *Sebilürreşad*, sayı: 111, s. 176.

dinsizleştirmek isteyenlere karşı çıkışıyla bu kurum ortadan kalkmıştı. Dergi “bu şefli mefli şebekenin bir daha milletin başına bela kesilmemesi”ni dilemişti.⁷⁵⁰

Halkevleri’nin kapatılmasından sonra 1949’da yeniden açılmış olan Türk Ocakları’na yönelen Demokrat Parti, 1950’lerin ortalarına doğru bu teşkilatın kendine bağlı bir şekilde güçlenmesini sağlayarak kendi örgütlenmesini gerçekleştirdi.

4.3.3. Köy Enstitüleri’ne yönelik eleştiriler

1930’lardan sonra yaşanan ideolojik gelişmeler Kemalizm’e karşıt olarak gelişti. Zamanındaki totaliter tek parti sistemlerine benzemeyen, ulusal kalkınma halinde olan bir memleketin modernleşme yolundaki cesur bir deneyi olan Kemalist tek parti sistemi bir tehlikeyi de içeriyordu. Bu tehlike Kemalizm’in başarısının partinin birlik ve prensipleriyle değil, ekonomi ve eğitimle ölçülmesiydi.⁷⁵¹

Cumhuriyet’in sosyal ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmeye yönelik en işlevsel girişimlerinden olan Köy Enstitüleri’nin 1940 yılında faaliyete geçmesine dek köyün eğitilmesine yönelik birtakım girişimler de olmamış değildi. Örneğin, Cumhuriyet yeni kurulduğu zaman eğitim sistemini laik ve çağdaş düzene göre tanzim etmek üzere bazı yabancı eğitimcilerden yardım istenmişti. Bu isimler arasında yer alan John Dewey’in 1924 yılında sunduğu raporda köylerin eğitilmesine yönelik bazı görüşlere de yer verilmişti. Daha sonra 1926-1927 ders yıllarında dönemin Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey, Denizli ve Kayseri’de köy ilkokullarına öğretmen yetiştirmek üzere öğretmen okulu açılmasını sağlamıştı. 1936 yılında Köy Eğitim Kursunu, Köy Öğretmen Okulları izlemişti.⁷⁵²

1936’da yılında iş başına getirilen İsmail Hakkı Tonguç’un fikirleri tüm girişimlerin ve deneylerin ardından memleket gerçeklerine en uygun okulun oluşturulmasını sağlamıştı. Tonguç’a göre sorun sadece eğitim değil aynı zamanda geri üretim yaşamını değiştirebilmektir. Köylü öylesine canlandırılıp bilinçlendirilmeliydi ki, onu hiçbir kuvvetin sömürmesine izin vermeyecek düzeye getirilmeliydi. Eğitim de içinde olmak üzere soruna bir bütün olarak bakılmalı, toplumun gerçeklerine, olanaklarına ve hızlı kalkınmaya yönelik bir çalışma yolu tutulmalıydı. Birtakım araştırmalardan sonra, bilimin yol göstericiliğiyle hedeflenen yaşama biçimini

⁷⁵⁰(Aralık 1952). Dine karşı cephe alan Halkevleri de yıkıldı. *Sebilürreşad*, sayı: 141, s. 250-251.

⁷⁵¹F. Kirby (1962). *Türkiye’de Köy Enstitüleri*. Ankara: Rüzgârlı Matbaa, s.68.

⁷⁵²Bkz.; K. Yakut (2014). *Çifteler Köy Enstitüsü*. Eskişehir: Eskişehir Tepebaşı Belediyesi.

gerçekleştirecek etkinliklerin, eğitim ortamına aktarılmış şeklinin Köy Enstitüsü olduğuna karar verildi.⁷⁵³ Köy Enstitüsü projesiyle köylere uyum sağlayamayan kentli öğretmenler yerine köy kökenli bir öğretmen kitlesi oluşturulması hedeflendi. Bu program öğretmeni köyden uzaklaştırmadan, onu iyi bir çiftçinin bilgileriyle donatacak ve başarılı bir uygulayıcı yapacaktı. Aynı zamanda öğretmenler; köydeki demircilik, düğünlerlik, kooperatifçilik, ev idaresi gibi konularda da donanımlı olmalıydı. Bu enstitüden mezun olup da öğretmen olmayanlar köy hayatındaki diğer sahalara yönelmeliydiler. Köyde açılacak okullar köyün ihtiyaçlarını yetiştiren, öğrencinin ihtiyaçlarını karşılayan ve üreten bir kurum olacak böylece okulların devlete getirdiği yükten de tasarruf edilmiş olacaktı.⁷⁵⁴

Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanı olduğu dönemde, onun da destekleriyle 17 Nisan 1940 tarihinde açılan Köy Enstitüleri'nin sayısı; 1948 yılına dek 21'e ulaştı. Eskişehir, Kırklareli, Kocaeli, Malatya, Samsun, Seyhan, Ankara, Sivas, Van gibi illerin köylerinde faaliyet gösteren bu okullar 1948 yılına kadar 25.000 öğretmen yetiştirdi.⁷⁵⁵ Köy Enstitülerinin; programında kültür, teknik ve tarım derslerini bir arada bulundurması Türk eğitim tarihinde eşine zor rastlanan bir donanımın ifadesiydi. Ne var ki Köy Enstitüleri, Demokrat Parti döneminin siyasi kavgası sonucu kapatılan devrim kurumlarından biri oldu.

Köy Enstitüleri, çok partili hayata geçiş sırasında Kemalizm'in diğer kültür ve eğitim kurumlarıyla benzer biçimde dinsizlik yuvası olduğuna yönelik eleştiriler almıştı. Bu eleştirilerin bir kısmına daha önceki bölümlerde değinmiştik.⁷⁵⁶ Büyük Doğu dergisi Dedektif X Bir imzasıyla yayınladığı bölümde, komplocu bir anlatıyla Köy Enstitüleri'yle ilgili kimi iddialar ortaya atmıştı. Bu iddialar; Köy Enstitüleri'nde komünizmin övüldüğü, "Allah yoktur" şeklinde telkinler yapıldığı, okul yatakhanelerinde kimden olduğu belli olmayan çocukların dünyaya geldiğine ilişkin hikayelerden meydana gelmekteydi.⁷⁵⁷ Dergi, bu anlatıyı desteklemek için ismini vermediği bazı kişilerden geldiğini söylediği mektuplardan alıntılarla Köy Enstitüleri'nde bir anarşi ve yozlaşma olduğunu kanıtlayan bazı ifşalar yaptığını iddia etmişti. Büyük Doğu'ya göre, İsmail Hakkı Tonguç ve Hasan Ali Yücel tarafından kurulan bu kurumların amacı Stalin'i

⁷⁵³M. Başaran (1990). Özgürleşme eylemi Köy Enstitüleri. İstanbul: Çağdaş Yayınları, s.13.

⁷⁵⁴Sakaoğlu, 1992, **a.g.k.**, 101

⁷⁵⁵Sakaoğlu, 1992, **a.g.k.**, 103

⁷⁵⁶Bkz.; Anti-komünizm

⁷⁵⁷Dedektif X Bir (4 Eylül 1959). Köy Enstitüleri'nin iç yüzünden örnekler. *Büyük Doğu*, sayı: 27, s. 8-9.

azizleştirmekten başka bir şey değildi.⁷⁵⁸ Kısacası, Büyük Doğu'nun yapmaya çalıştığı şey, Köy Enstitüsü'nün din, ahlak ve değer tanımaz komünist bir teşekkül olduğuna okuyucuyu inandırmaktı.

Köy Enstitüleri özellikle de muhafazakâr milliyetçi kesim tarafından kabul edilmedi. Suni bir eğitim denemesi olarak gördükleri Köy Enstitüleri'ni istememelerinin sebebi ise; bu okulların Kemalist rejimin, rejimi ayakta tutabilmek için kendi kadrosunu yetiştirme zorunluluğundan yararlanan komünistlerin bir planı olduğunu düşünmeleri idi. Bu bakış açısına göre, Köy Enstitüleri'nin Rus politeknik okullarının kopyası olması bunun bir kanıtıydı. Enstitülerde yapılan şey bir yurt kalkınması değil, Türk öğretmenlerini sola itmek, dolayısıyla da onların yetiştireceği kuşaklar vasıtasıyla aslında Türkiye'yi sola itmekti.⁷⁵⁹

⁷⁵⁸Dedektif X Bir (11 Eylül 1959). Köy Enstitüleri'nin iç yüzünden örnekler. *Büyük Doğu*, sayı: 28, s. 8-9.

⁷⁵⁹(20 Nisan 1979). Rus politeknik okulları kopyesi: Köy Enstitüleri nasıl kuruldu? *Yeniden Millî Mücadele*, sayı: 64, s. 8-9.

SONUÇ

Bu çalışma Türkiye'nin çok partili hayata geçişi sırasında geçirdiği değişimi sosyal, kültürel ve ekonomik yönleriyle inceleyerek işe başladı. Amaç, o yıllarda muhafazakâr düşünciyi canlandıran sebepleri incelemek ve bu sebeplerin Türkiye toplumunda ve siyasetinde hangi değişimleri yarattığını ortaya çıkarmaktı. Cumhuriyet döneminde muhafazakâr düşünciyi meydana getiren sebepleri eksiksiz bir şekilde tespit etmek elbette kolay değildir. Fakat yine de bu sebeplerin en kuvvetlisinin Kemalist devrim karşıtlığı/eleştirisi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu karşıtlık meselenin sosyolojik ve kültürel tarafını ortaya koyuyor. Bir de bunun dışında ekonomik sebepler de vardı. Malum olduğu üzere Türkiye, İkinci Dünya Savaşı yıllarında çok çetin maddi sorunlarla karşı karşıya geldi. Aslında bu zorluklar büyük olasılık iktidarda kim olursa olsun yaşanacaktı; fakat bir kesim bu problemleri devletçilik politikasından bildi. Dolayısıyla muhafazakâr düşüncenin canlanışının yanı sıra öte taraftan da ekonomide liberal politika isteyen başka bir grup belirdi. Bu grupların eklemelenmesinden doğan muhafazakâr-liberal siyaset Türkiye'ye yön vermeye başladı.

7 Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti, demokrasiye geçiş aşamasında kurulan diğer partilerin arasından sıyrılarak iktidarı ele alsada başlangıçta muhafazakâr kesim tarafından kuşkuyla karşılanmıştı. Bunun en önemli sebebi Demokrat Parti'nin Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılan isimler tarafından kurulmuş olmasıydı. Kaldı ki partinin genel başkanı da yeni Türkiye'nin oluşum sürecinde öne çıkan, Kemalizm'e olan sadakatiyle bilinen Celal Bayar'dı. Partinin programı da bu sadakatin adeta bir göstergesi olarak Kemalist prensipler üzerine kurulmuştu. Muhafazakâr basında Demokrat Parti'nin bir muvazaa partisi olduğuna yönelik kimi iddialar, bu temelden türemişti. Örneğin Büyük Doğu, Demokrat Parti'nin izinli bir muhalefet olduğu kanaatindeydi.⁷⁶⁰ Sebilürreşad ise demokrasiye geçiş sırasında kurulan partilerin programlarını değerlendirerek Demokrat Parti'yi bir an evvel izleyeceği din siyasetini açıklamaya davet ederek bu yönde bir baskı oluşturmuştu.⁷⁶¹ Hem basındaki hem de yurt gezileri sırasındaki dini yaşayış konusundaki talepleri fark eden Demokrat Parti bir süre sonra

⁷⁶⁰S.Z. Aktay (23 Ocak 1948). İzinli muhalefet. *Büyük Doğu*, sayı: 77, s. 3; R.F. Yüzüncü (20 Şubat 1948). Halis muhalefet ihtiyacı. *Büyük Doğu*, sayı: 81, s. 3.

⁷⁶¹E. Edip (Ocak 1949). Demokrat Partinin din siyaseti henüz aydınlanmış değildir. *Sebilürreşad*, sayı: 27, s. 27-28.

üstü kapalı bile olsa muhafazakâr kesime ümit veren bir duruş benimsedi. Örneğin o günlerde, ezanın orijinal diline döndürülmesi talepleri karşısında olumsuz bir yanıt vermemesi ve tutan tutmayan devrimler konusundaki söylemleri bu üslubunun birer örneğiydi. Bu söylemin gelişmesinde elbette ki Demokrat Parti'nin içindeki Ahmet Gürkan, Adnan Adıvar, Fuat Köprülü gibi İslamcı/muhafazakâr eğilimli milletvekillerinin de etkisi olmuştu.

1950'lere doğru daha da yoğunlaşan Kemalizm tartışmaları neticesinde laiklik politikasında yumuşama yoluna gidildi. Bu yumuşamayı başlatan bizzat Cumhuriyet Halk Partisi'nin kendisiydi. Özellikle de Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 yılındaki 7. Kurultay'ında din eğitimi konusunda adımlar atılması Türkiye'deki dini yaşayışı canlandıracak ilk gelişmelerdendi. İktidar el değiştirdikten sonra; Demokrat Parti, tabana nüfuz etmek, kendiyle ilgili olumlu bir hava oluşturmak ve böylece de oy çoğunluğunu sağlamak için muhafazakâr grubun birtakım isteklerini gerçekleştirme yoluna gitmişti. Diğer bir deyişle Demokrat Parti'nin ve muhafazakâr çevrelerin yakınlıkları bir anlamda karşılıklı çıkara dayanmaktaydı. Bu politikanın yeni iktidar dönemindeki en somut örneği Demokrat Parti'nin seçimi kazandığında ilk iş olarak Türkçe ezanı orijinal diline döndürmesidir. Ezan meselesi, oluşumunda basın gücünün de kullanıldığı muhafazakâr kamuoyunun ilk kazanımlarından biriydi. Daha da doğru bir ifadeyle bu gelişme, üstü kapalı bir şekilde yapılan kazan-kazan anlaşmasının bir ürünüydü. Arapça ezana geri dönülen günlerde radyoda Kur'an yayınlarına başlanması da adeta yeni iktidarın muhafazakâr grubun gönlünü kazanma çalışmalarındandı. Cumhuriyet Halk Partisi yönetiminin son yıllarında din eğitimi konusundaki gelişmelerle ve din propagandası konusunda sıkı tedbirler koyan 163. maddeye yumuşama getiren kanuni değişimlerle birlikte düşünüldüğünde muhafazakâr çevrelerin giderek etkinliğini artırdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Muhafazakâr basında Medeni Kanun ve alfabe konusundaki geriye dönüş taleplerinin de gelmesi, dahası Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan pek çok devrimin gözden geçirilmesine yönelik fikirlerin daha fazla duyulur olması da bu gelişmelerden sonra gerçekleşmiştir. Elbette ki Adnan Menderes'in birtakım beyanları da bu taleplerin artmasında cesaretlendirici olmuştur. Başbakanın 1951'in ilk aylarında İzmir Kongresi'nde Türkiye'nin bir Müslüman devleti olduğunu ve öyle de kalacağını söylemesi muhafazakâr kesim üzerinde büyük bir coşku yaratmıştı. Bu nutuktan sonra Büyük Doğu dergisinden Başbakan'a seslenen Necip Fazıl, partiye olan olumsuz

bakışından vazgeçerek Adnan Menderes'in "kölesi" bile olabileceğini ifade etmişti.⁷⁶² İzmir Kongresi'ni izleyen günlerde Ticanilerin başlattığı bir kalkışma hareketi olarak Atatürk büstlerinin yakılıp yıkılması gibi olaylar Demokrat Parti'nin din konusundaki söylemlerinin etkisiyle meydana gelmişti. Durum böyle olunca Temmuz 1951'de Atatürk'ü Koruma Kanunu çıkarılarak yıkıcı hareketlere karşı bir cezai yaptırım yoluna gidildi.

1950'ler dini söylemlerin siyasi rekabete dahil edildiği sürecin başlangıcına denk gelmektedir. Bu durum giderek siyasetin dilini dönüştürdü. Bir yandan siyasetin dili dönüşürken diğer yandan da muhafazakâr basında Kemalist devrimin altında ezilen, dışlanan, mukaddes değerleri giderek eriyen mağdur bir halk profili oluşturuldu. Yanı sıra gerici-ilerici, dindar-dinsiz, ezen-ezilen gibi karşıtlıklardan doğan farklı grupların kendilerini nasıl tanımlayacakları konusu da ayrı bir tartışmayı oluşturmuştu. O yıllarda en az Kemalist karşıtlık kadar güçlü olan komünist karşıtlık; kamplaşmanın taraflarını isimlendirme konusunda bir referans noktası oldu. 1945 ve 1960 arasında komünizme yakın görülen gruplar aşırı sol, onun karşısında yer alan Turancı-ırkçı grup ise aşırı sağ olarak tanımlanmaya başlandı. Böylece net bir tanım yapılmamış bile olsa; sağ ve sol söylemleri ilk kez Türk siyaset diline girmiş oldu. Özellikle de muhafazakâr basında, Cumhuriyet Halk Partisi ve devrim taraftarları milleti dinden mahrum bırakarak komünizme açılan kapıyı araladıkları için eleştirildiler. Hatta kimi zaman dosdoğru komünist olarak değerlendirilerek sol tarafta oldukları ima edildi.

Sol ve sağ kavramlarının yerleşik hale gelmesi ise 27 Mayıs 1960'tan sonraya denk gelir. Darbeden sonra devrik Demokrat Parti'nin gerici olduğu ve devrime zarar verdiği yönündeki söylemler Kemalizm'in yeniden tanımlanması sonucunu doğurmuştur. Kemalizm'i yeniden tanımlayanlar Kemalist ideolojinin sol temeller üzerinde daha iyi yükseleceğine inanmışlardı. Durum böyle olunca 27 Mayıs ile birlikte iktidardan uzaklaştırılanlar ve Demokrat Parti içinde yer edinen İslamcı, muhafazakâr ve dindar gruplar da "sağcı" olarak ifade edildi. Kısacası 1945-1960 arasında yaşanan çekişmeler bir belirsizlik ve yeniden saf tutma dönemi olarak değerlendirilebilir.⁷⁶³ Bu saf tutma sırasında sağ ve sol kavramları oldukça sansasyonel tartışmalara neden olmuştur.⁷⁶⁴ O

⁷⁶² N. F. Kısakürek (16 Şubat 1951). Başbakan'a hitap! *Büyük Doğu*, sayı: 48, s.2.

⁷⁶³ T. Demirel (2009). 1946-1980 döneminde sol ve sağ. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: dönemler ve zihniyetler*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 413-424.

⁷⁶⁴ Bu çekişmeyi yaratan çalışmaların en ünlülerinden biri de İdris Küçükömer'in "Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması" isimli kitabıdır. Küçükömer, adı geçen çalışmada sağ ve sol kavramını altüst eden

günden bugüne Türkiye’de sağ ve sol tanımları yeni gelişmeler ve politikalarla harmanlanarak siyasal iklime göre şekillenmiştir.

yepyeni görüşler ortaya atmıştır. Yazara göre, o zamana dek ilerici olarak tanımlanan sol cenah gerici; gerici olarak değerlendirilen sağ cenah ise ilerici İslamcı halk kitleleriydi. Bkz; İ. Küçükömer (2012). *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Profil Yayıncılık.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- (2010). *Nutuk*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Âdem, M. (2000). *Atatürkçü düşünce ışığında eğitim politikamız*. İstanbul: Çağdaş Yayıncılık ve Matbaacılık.
- Ahmad, F. (1994). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. (Çev: Yavuz Alogan) İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Ahmad, F. (1992). *Demokrasi sürecinde Türkiye (1945-1980)*. (Çev: Ahmet Fethi), İstanbul: Hil Yayın.
- Akandere, O. (2016). *Milli Şef dönemi çok partili hayata geçişte rol oynayan iç ve dış tesirler*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Akar, R. (2000). *Aşkale yolcuları Varlık Vergisi ve çalışma kampları*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Akyüz, Y. (2007). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Aybars, E. (1994). *Atatürk çağdaşlaşma ve laik demokrasi*. İzmir: İleri Kitabevi.
- Aybars, E. (1995). *İstiklal Mahkemeleri- II*, İzmir: İleri Kitabevi.
- Bağcı, H. (1990). *Demokrat Parti dönemi dış politikası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Başaran, M. (1990). *Özgürleşme eylemi Köy Enstitüleri*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, s.13.
- Berkes, N. (1982). *Atatürk ve devrimler*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bilge, A.S. (1992). *Güç komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri*. Ankara: İşbankası Kültür Yayınları.
- Bora, T. (2017), *Cereyanlar Türkiye'de siyasi ideolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: İmge Yayın.
- Ceylan, H.H. (1996). *Kemalizm'in Türkçe ezan hikayesi*. Ankara: Rehber Yayıncılık.
- Cündioğlu, D. (1998). *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet ideolojisi*. İstanbul: Kitabevi.
- Cündioğlu, D. (1999). *Bir siyasi proje olarak Türkçe ibadet*. İstanbul: Kitabevi.
- Çeçen, A. (1990). *Halkevleri*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Deliorman, N. (1957). *Nuri Demirağ'ın hayat ve mücadeleleri*. İstanbul: Nu.D. Matbaası.
- Demirel, T. (2009). 1946-1980 döneminde sol ve sağ. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: dönemler ve zihniyetler*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 413-424.

- Deringil, S. (2003). *Denge oyunu İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin dış politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Duman, D. (1997). *Demokrasi sürecinde Türkiye'de İslamcılık*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Ekinci, N. (1997). *II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de çok partili düzene geçişte dış etkenler*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Göksel, B. (1988). *Çağlar boyunca Türk kadını ve Atatürk*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Göle, N. (2011). *Modern mahrem medeniyet ve örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gün, F. (2001). *Sebilürreşad dergisi ekseninde çok partili hayata geçerken İslamcılara göre din-siyaset ve laiklik (1948- 1954)*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Gürkan, N. (1998). *Türkiye'de demokrasiye geçişte basın (1945-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gürün, K. (1983). *Dış ilişkiler ve Türk politikası (1939'dan günümüze kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Güvenir, O. M. (1991). *2. Dünya Savaşı'nda Türk basını: siyasal iktidarın basını denetlemesi ve yönlendirmesi*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Halıcı, Ş. (2004). *Yeni Türkiye'nin yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- İnuğur, N. (2005). *Basın ve yayın tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- İskit, S. (1943). *Türkiye'de matbuat idareleri ve politikaları*. Ankara: Başvekalet Umum Müdürlüğü Yayınları.
- Jaschke, G. (1972). *Yeni Türkiye'de İslamlık*. (Çev: Hayrullah Örs), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Jeltyakov, A. D. (1979). *Türkiye'nin sosyo-politik ve kültürel hayatında basın (1729-1908 yılları)* Ankara: Hürriyet Matbaası.
- Kabacalı, A. (1990). *Başlangıçtan günümüze Türkiye'de basın sansürü*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2012). *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, İstanbul: Doğu Kitabevi.

- Karaömerlioğlu, M. A. (2006). *Orada bir köy var uzakta: Erken Cumhuriyet döneminde köycü söylem*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karal, E. Z. (1982). Türk Devrimi ve Atatürk ilkeleri. *Atatürk Antolojisi*. Ankara: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Karal, E. Z. (1991) *Atatürk'ten düşünceler*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Karpat, K. (2010). *Türk demokrasi tarihi: sosyal, kültürel, ekonomik temeller*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kayra, C. (2011). *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Keser, İ. (1993). *Türkiye'de siyaset ve devletçilik*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kili, S. ve Gözübüyük, A.Ş. (1985). *Türk Anayasa metinleri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kili, S. (2000). *Atatürk devrimi: bir çağdaşlaşma modeli*. Ankara: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Kirby, F. (1962). *Türkiye'de Köy Enstitüleri*. Ankara: Rüzgârlı Matbaa.
- Kocatürk, U. (2007). *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Koçak, C. (1996). *Türkiye'de Milli Şef dönemi (1938-945)*. Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak (2007). *Türkiye'de Milli Şef dönemi (1938-1945) Dönemin iç ve dış politikası üzerine bir araştırma*. Cilt: 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2017). *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları CHP İktidarının Sonu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küçükömer, İ. (2012). *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev: Metin Kırıatlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Millî Savunma Bakanlığı. (1998). *Millî Mücadele'de ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadınlarımız*. Ankara: Millî Savunma Bakanlığı.
- Mardin, Ş. (1990). Yenileşme dinamiğinin temelleri ve Atatürk. *Türkiye'de toplum ve siyaset: makaleler I*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ş. Mardin (1991a). *Türkiye'de din ve laiklik. Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler III*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Mardin, Ş. (1991b). Batıcılık. *Türk modernleşmesi- Makaleler IV*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 18.
- Mardin, Ş. (2014). Cumhuriyet devrinde “volk” İslamı. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2015). *Jön Türklerin siyasi fikirleri (1895-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2009). *Türk dış politikası Kurtuluş Savaşı’ndan bugüne olgular, belgeler, yorumlar*. Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ozankaya, Ö. (1990). *Türkiye’de Laiklik*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Ozankaya, Ö. (2000). *Türkiye’de laiklik: Atatürk devrimlerinin temeli*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Ökçün, A. G. (1971). *Türkiye iktisat kongresi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ökte, F. (1951). *Varlık Vergisi faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Özdalga, E. (1998). *Modern Türkiye’de örtünme sorunu*. (çev: Yavuz Alogan) İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Özek, Ç. (1982). *Devlet ve din*. İstanbul: Ada Yayınları.
- Parla, T. (1991). *Türkiye’de Anayasalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İ. (1966) *Türkiye’de din eğitimi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Sakaoğlu, N. (1992). *Cumhuriyet dönemi eğitim tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sander, O. (1979). *Türk-Amerikan ilişkileri (1947-1964)*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Sertel, Z. (2001). *Hatırladıklarım*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Sitembölükbaşı, Ş. (1995). *Türkiye’de İslam’ın yeniden inkişafı (1950-1960)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Soysal, M. (1979). *100 soruda anayasanın anlamı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Şakir, Z. (1947). *Nuri Demirağ?* İstanbul: Kanaat Matbaası.
- Şaylan, G. (1992). *Türkiye’de İslamcı siyaset*. Ankara: V Yayınları.
- Şen, H. (2012). *Kemalist modernleşme ve İslamcı gelenek*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Şimşir, B. N. (2008). *Türk yazı devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tanör, B. (2019). *Osmanlı-Türk Anayasal gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2009). *Uygulamaya geçerken Türkiye’de devletçiliğin oluşumu*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tekeli, İ ve İlkin, S. (2014a). *Dış siyaseti ve askeri stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2014b). *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekinalp (2004). *Kemalizm*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Timur, T. (1991). *Türkiye’de çok partili hayata geçiş*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toker, M. (1990). *Demokrasimizin İsmet Paşalı yılları: tek partiden çok partiye 1944-1950*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat- milli burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (2016). *Türkiye’de kadın özgürlüğü ve feminizm*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (2017). *Türkiye’de yeni hayat: inkılap ve travma*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Tunaya, T. Z. (1952). *Türkiye’de siyasi partiler (1859-1952)*. İstanbul: Arba Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1962). *İslamcılık Cereyanı-III*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). *İslamcılık cereyanı-I*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı.
- Topuz, H. (2014). *İkinci Mahmut’tan holdinglere Türk basın tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Turan, Ş. (1995). *Yeni Türkiye’nin oluşumu (1923-1938)*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Turan, Ş. (1999). *Türk Devrim Tarihi: çağdaşlık yolunda yeni Türkiye*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Turan, Ş. (2014). *Türk kültür tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Yakut, K. (2014). *Çifteler Köy Enstitüsü*. Eskişehir: Eskişehir Tepebaşı Belediyesi.
- Yeşil, A. (2008). *Türkiye’de çok partili siyasi hayata geçiş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Yetkin, Ç. (1983). *Türkiye’de tek parti yönetimi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Yıldız, A. (2011). *Üç dönem bir aydın: Burhan Asaf Belge (1899-1967)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız (2011). *Üç dönem bir aydın: Burhan Asaf Belge (1899-1967)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yücekök, A. (1971). *Türkiye’de örgütlenmiş dinin sosyo-ekonomik tabanı*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Yücekök, A. (1984). *100 Soruda Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Makaleler

- Akgün, S. (1981). Şapka kanunu. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14 (25), s. 69-79.

- Akpınar, A. (2002). Ömer Rıza Doğrul (1893-1952) ve tefsire katkısı. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1), s. 17-36.
- E. Akurgal (Ekim 1956). Tarih İlmi ve Atatürk. *Belleten*, sayı: 80, s. 571-584.
- Altaş, N. (2002). Türkiye’de örgün öğretimde dinin yeri. *Marife Dergisi*, sayı: 1, s. 219-229.
- Arabacı, C. (2005). Eşref Edip Fergan ve Sebilürreşad üzerine. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: İslamcılık*, (Ed. Yasin Aktay vd.), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 96-128.
- Aslan, S. ve Gül, C. (2004). Geçmişten günümüze Türkiye’de baskı grupları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, sayı: 5 (1), s. 85-100.
- Ataay, A. (1978). Neden İsviçre Medeni Kanunu?, *Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu*.
- Atabay, M. (2006). Anadoluçuluk. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: milliyetçilik*, (Ed. Tanıl Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 515-532.
- Bali, R. N. (2006). Türk anti-semitizmi. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 402-410.
- Başar, S. (2015). Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, sayı: 7 (1-4), s. 88-107.
- Bora, T. (1997). Muhafazakarlığın değişimi ve Türk muhafazakarlığında bazı yol izleri. *Toplum ve Bilim*, sayı: 74, s. 7-31.
- Bora, T. ve Erdoğan, N. (2004). Muhafazakâr popülizm. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 632-645.
- Bora, T. (2004). Analar, bacılar, orospular: Türk milliyetçi muhafazakâr söyleminde kadın. *Şerif Mardin’e Armağan*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 241-282.
- Coştu, K. (2018). Ehli Sünnet dergisinin ve Abdurrahim Zapsu’nun dini içerikli yayıncılık serüveni. *Çok partili yaşama geçilirken İslamcı düşünce ve dergiler*, (Ed. Lütfi Sunar), İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 419-437.
- Çiğdem, A. (2007). Batılılaşma, modernite ve modernizasyon. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, (Ed. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim yayınları, s. 68-81.

- V. Demir (1994). Basın tarihimizde kanunla kurulan bir meslek kuruluşu: Türk Basın Birliği, kuruluşu, faaliyetleri ve kapanışındaki nedenler, *Marmara İletişim Dergisi*, sayı: 8, s. 231-247.
- Demirel, T. (2009). Cumhuriyet döneminde alternatif Batılılaşma Arayışları: 1946. (Ed. Ömer Laçiner), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, s. 218-238.
- Dikici, A. (2006). İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi bağlamında Türkçe ezan denemesi ve buna gösterilen tepkiler. *Yakın dönem Türkiye araştırmaları dergisi*, sayı: 10, s. 77-104.
- Gez, B.O. (1994). İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi aşamalarından biri: Türkçe ezan ve uygulamaları. *İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Araştırmaları dergisi*, sayı: 6-7, s. 157-167.
- Göle, N. (2007). Batı dışı modernlik: kavram üzerine. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, (Ed. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 56-67.
- Gözaydın, İ. B. (2007). Türkiye hukukunun batılılaşması. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, (Ed. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 286-298.
- Gündüz, Ö ve Fırat, İ. (Ekim 2014). Dil Devriminin gerçekleşmesinde Türk Dil Kurumunun rolü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (34), s. 59-71.
- Gün, M. A. (2018). Ömer Rıza Doğrul ve Selamet mecmuası. *Çok partili yaşama geçilirken İslamcı düşünce ve dergiler* (Ed. Lütfi Sunar), İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 269- 289.
- Gün, F. (2018). Eşref Edip Fergan’ın hayatı, eserleri ve Sırat-ı Müstakim- Sebilürreşad Mecmuası. *Çok partili yaşama geçilirken İslamcı düşünce ve dergiler*. (Ed. Lütfi Sunar), İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 251- 269.
- Güzel, M. (2006). Necip Fazıl Kısakürek. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 334-346.
- İrem, C. N. (1997). Kemalist modernizm ve Türk gelenekçi-muhafazakarlığının kökenleri, *Toplum ve Bilim*, sayı: 74, s. 52-101.

- Kaliber, A. (2007). Türk modernleşmesini sorunlaştıran üç ana paradigma üzerine. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, (Ed. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 107-125.
- Karaömerlioğlu, M. A. (2009). Tek Parti Dönemi’nde halkçılık. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: Kemalizm*, (Ed. Ahmet İnsel), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 272-284.
- Köker, L. (2006). Liberal Muhafazakarlık ve Türkiye, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, 274-314.
- Mardin, Ş. (1990). Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar: merkez- çevre ilişkileri. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 30-94.
- Mert, N. (2006). Muhafazakarlık ve Laiklik. (Ed. Ahmet Çiğdem), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 314-346.
- Öcal, M. (1998). Cumhuriyet döneminde Türkiye’de din eğitimi ve öğretimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(7), s. 241-268.
- Özcan, A. (2018). Tek kişilik kültür ve medeniyet ordusu: Serdengeçti dergisi. *Çok partili yaşama geçilirken İslamcı düşünce ve dergiler*, (Ed. Lütfi Sunar), İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 289- 323.
- Özdalga, E. (1997). Tasavvuf bahçelerinde dolaşan bir milli kahraman: Necip Fazıl Kısakürek. *Toplum ve Bilim*, sayı: 74, s. 176-180.
- Özipek, B. B. (2006). Muhafazakarlık, devrim ve Türkiye. (Ed. Ahmet Çiğdem), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özsunay, E. (1978). Türkiye’de yabancı hukukun benimsenmesi hareketi içinde Türk medeni kanunun anlamı ve önemi. *Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu*.
- Özipek, B. B. (2006). Muhafazakarlık, devrim ve Türkiye. (Ed. Ahmet Çiğdem), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 66-92.
- Özcan, A. (2018). Tek kişilik kültür ve medeniyet ordusu: Serdengeçti dergisi. *Çok partili yaşama geçilirken İslamcı düşünce ve dergiler*, (Ed. Lütfi Sunar), İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 289-323.
- Özdalga, E. (1997). Tasavvuf bahçelerinde dolaşan bir milli kahraman: Necip Fazıl Kısakürek. *Toplum ve Bilim*, sayı: 74, s. 176-180.

- Özipek, B. B. (2006). Muhafazakarlık, devrim ve Türkiye. (Ed. Ahmet Çiğdem), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özsunay, E. (1978). Türkiye’de yabancı hukukun benimsenmesi hareketi içinde Türk medeni kanunun anlamı ve önemi. *Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu*.
- Parlatır, İ. (2006). Yeni Türk harflerinin kabulü ve uygulamada Türk basınının rolü, *Türk eğitimi ve Türk kültürü konusunda seçme yazılar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 130-134.
- Subaşı, N. (2018). Erken dönem İslamcı düşüncenin ve neşriyatın dinin toplumsallaşma biçimine etkileri. *İslam’ı Uyandırmak Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler* (Ed. Lütfi Sunar). İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, s. 5-15.
- Sarısaman, S. (Mayıs 1998). Cumhuriyet’in ilk yıllarında kadın kıyafeti meselesi. *Atatürk Yolu*, 6 (21), s. 97-106.
- Sarısaman, S. (Kasım 1999). Sosyal alanda yapılan inkılaplar ve bu inkılapların özümsemesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XV, s. 1101-1120.
- Sarıtaş, M. (2006). Nurettin Topçu. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 261-274.
- Taneri, A. (2006). Atatürk ve harf inkılabı. *Atatürk ve Türk dili ve edebiyatı, Türk eğitimi ve Türk kültürü konusunda seçme yazılar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 346-352.
- Tansel, F. A. (1952). Arap harflerinin ıslahı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeler. *Belleten*, sayı: 66, s.223-249
- Taşkın, Y. (2006). Muhafazakâr bir proje olarak Türk-İslam sentezi. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 381-402.
- Taşkın, Y. (2008). Anti-komünizm ve Türk milliyetçiliği: endişe ve pragmatizm. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, (Ed. Tanıl Bora), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 618-635.
- Taşkın, Y. (2009). Kemalist kültür politikaları açısından Türk Tarih ve Dil Kurumları. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: Kemalizm*, (Ed. Ahmet İnsel), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 419-425.
- Tekeli, Ş. (2006). Modernleşmenin yöneyi kadınlar. *Türkler Doğu ve Batı, İslam ve Laiklik*. (Ed. Stephane Yerasimos), Ankara: Doruk Yayıncılık, s. 139-153.

- Tezel, Y. S. (2006). Tanzimattan sonra imparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Muhafazakarlık Sorunsalı: devamlılıklar değişmeler ve kırılmalar. (Ed. A. Çiğdem), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 21-40.
- Tüfekçioğlu, H. (2006). Remzi Oğuz Arık. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 448-460.
- Yakut, K. (2013). II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik talepleri ve Türk basınının tutumu. *Kebikeç*, sayı: 35, s.169-186.
- Yeşilkaya, N. G. (2009). Halkevleri. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Kemalizm*, (Ed. Ahmet İnel), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 113-119.
- Yıldız, Y. (2011). Bergsonculuğun Türkiye'ye girişi ve Türk felsefesine etkisi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (9) 17, s. 333-356.
- Yılmaz, M. (2006). Türk Düşüncesi dergisi. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: muhafazakarlık*, (Ed. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s.216-234.

Tezler

- Karakaş, N. (2008). *Türk-Amerikan siyasi ilişkileri (1939-1952)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İzmir: Ege Üniversitesi.
- Küçük Sevil, H. (2005). *İttihat ve Terakki döneminde İslamcılık hareketi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İnternet Kaynakları

- <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulhamid-ii> (erişim tarihi: 21.07.2019)
- <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=090490> (erişim tarihi: 24.12.2018)
- <http://www.basarmevzuat.com/dustur/kanun/3/0765/a/0765sk-2.htm#163> (erişim tarihi: 14.05.2019)
- <http://tdk.gov.tr/wpcontent/uploads/2012/01/Güneş%20Dil%20Teorisi%20ve%20Dil%20Karşılaştırmaları.pdf> (erişim tarihi: 18.07.2019)

Birinci El Kaynaklar

- (1933). *Birinci Türk Dil Kurultayı tezler müzakere zabıtları*. Ankara: Devlet Matbaası.
- (1927). *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası.
- (1931). *CHF Nizamnamesi ve programı*. Ankara: TBMM Matbaası.
- (1933). *CHF Halkevleri Talimatnamesi*.
- (1946). *Demokrat Parti programı*.
- (1949). *Demokrat Parti Programı*
- (1946). *İslam Koruma Partisi tüzüğü*.
- (1945). *Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi*.
- (1949). *Milli Kalkınma Partisi Umumi Genelgesi*.
- (1947). *Türk Muhafazakâr Partisi tüzüğü*.
- (4.6.1943). Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi 7. Dönem, İçtima: Fevkalade, Cilt 3, 33. İnkat
- (15.08.1945). Türkiye Büyük Millet Meclisi 7. Dönem Tutanak Dergisi, Cilt: 27

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet
Büyük Doğu
Din Yolu
Ehli Sünnet
Hakkaniyet
Hareket
Müslüman Sesi
Sebilürreşad
Serdengeçti
Selamet
Türk Düşüncesi
Türk Ruhu

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Sema KÖSE

Yabancı Dil : İngilizce

Doğum Yeri ve Yılı : Bursa/1990

E-Posta : asemakose@gmail.com

Eğitim ve Mesleki Geçmişi:

- 2019, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı
- 2013, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
- 2007, Bursa Çınar Lisesi